ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΚΑΡΡΑ

Η Άρτα κατά την πρώτη οθωμανική περίοδο (1449–1599)

Διοίκηση • Πληθυσμός • Οικονομία
Θρησκευτική και Πνευματική Ζωή • Κοινωνία

© 2026 Αναστασία Γ. Καρρά

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί πρωτότυπο ερευνητικό έργο της Αναστασίας Γ. Καρρά. Απαγορεύεται η ολική ή μερική αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, διανομή ή εμπορική εκμετάλλευση του κειμένου χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια της συγγραφέως, με την επιφύλαξη των εξαιρέσεων που προβλέπει η ισχύουσα νομοθεσία περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Οι εικόνες, οι χάρτες και τα ιστορικά τεκμήρια που περιλαμβάνονται στη μελέτη προέρχονται από τις αναφερόμενες συλλογές, βιβλιοθήκες, αρχεία και λοιπές πηγές. Τα δικαιώματα επί του επιμέρους εικονογραφικού υλικού ανήκουν στους εκάστοτε δικαιούχους, όπου υφίστανται.

Η χρήση αποσπασμάτων για επιστημονικούς και ερευνητικούς σκοπούς επιτρέπεται σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, με σαφή αναφορά στη συγγραφέα και στην πηγή.

Η Άρτα πίσω από τη σιωπή των αιώνων

Τι γνωρίζουμε πραγματικά για την Άρτα των πρώτων εκατόν πενήντα χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας;

Ποιοι κατοικούσαν στις συνοικίες της; Πώς ζούσαν, πώς εργάζονταν, πώς διατηρούσαν τις παραδόσεις και την πίστη τους; Ποιοι ασκούσαν την εξουσία και πώς αντιδρούσαν οι κάτοικοι στις απαιτήσεις και στις αυθαιρεσίες της; Ποια θέση κατείχε η πόλη στον οικονομικό και πνευματικό κόσμο της εποχής της;

Τα ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν την αφετηρία της παρούσας μελέτης.

Η ιστορία της Άρτας είναι στενά συνδεδεμένη με το βυζαντινό της παρελθόν και την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Τα μνημεία, οι εκκλησίες και οι ιστορικές αφηγήσεις διατηρούν ζωντανή τη μνήμη εκείνων των αιώνων. Αντίθετα, η περίοδος που ακολούθησε την οθωμανική κατάκτηση του 1449 παραμένει λιγότερο γνωστή, ιδιαίτερα ως προς την καθημερινή ζωή των κατοίκων και τις αλλαγές που γνώρισε η πόλη κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα.

Κι όμως, η Άρτα δεν έπαψε να ζει όταν έπαψε να είναι πρωτεύουσα του Δεσποτάτου.

Πίσω από τη μεγάλη πολιτική μεταβολή του 1449 υπήρχε μια πόλη με ανθρώπους, οικογένειες, συνοικίες, αγορές, εργαστήρια, εκκλησίες και κοινοτικές παραδόσεις. Μια πόλη που εξακολούθησε να παράγει, να εμπορεύεται, να επικοινωνεί με άλλες περιοχές και να συμμετέχει στις οικονομικές και πνευματικές εξελίξεις της εποχής της.

Η αναζήτηση αυτής της λιγότερο γνωστής Άρτας μάς οδηγεί σε πηγές που, με την πρώτη ματιά, μοιάζουν απρόσωπες: οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, διοικητικές διαταγές, βακουφικές πράξεις, εκκλησιαστικά έγγραφα, χειρόγραφα και καταγραφές περιηγητών ή λογίων.

Μέσα από αυτές, όμως, αρχίζει να αναδύεται μια διαφορετική εικόνα.

Οι αριθμοί των απογραφών αποκτούν ανθρώπινο περιεχόμενο. Οι ονομασίες των συνοικιών αποκαλύπτουν τη θρησκευτική και κοινωνική οργάνωση της πόλης. Οι βακουφικές πράξεις φωτίζουν οικονομικές δραστηριότητες, ιδιοκτησίες και κοινωφελή ιδρύματα. Τα χειρόγραφα και οι λόγιοι μαρτυρούν πνευματικές διαδρομές που συνδέουν την Άρτα με τον ευρύτερο κόσμο. Οι καταγγελίες των κατοίκων και οι συγκρούσεις των αξιωματούχων μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε τις εντάσεις, τις διεκδικήσεις και τις αντιφάσεις της καθημερινής ζωής.

Η Άρτα που προβάλλει μέσα από αυτές τις μαρτυρίες είναι μια πόλη πολυθρησκευτική, με χριστιανικές συνοικίες, οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες και αναπτυσσόμενη μουσουλμανική παρουσία. Μια πόλη που διατηρούσε στοιχεία της παλαιότερης φυσιογνωμίας της, ενώ συγχρόνως εντασσόταν στους διοικητικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς μιας μεγάλης αυτοκρατορίας.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να παρακολουθήσει αυτή τη διαδρομή από το 1449 έως το 1599, συνθέτοντας τις διάσπαρτες πληροφορίες των πηγών σε μια ενιαία ιστορική αφήγηση. Δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει την ιστορία της περιόδου. Επιδιώκει να φωτίσει πλευρές της που

παρέμειναν για μεγάλο διάστημα στο περιθώριο της τοπικής ιστοριογραφίας και να προσφέρει μια τεκμηριωμένη βάση για περαιτέρω έρευνα. Πάνω απ' όλα, επιδιώκει να επαναφέρει στο προσκήνιο την ίδια την πόλη και τους ανθρώπους της.

Γιατί ανάμεσα στην Άρτα του Δεσποτάτου και στην Άρτα των νεότερων χρόνων μεσολαβούν αιώνες ζωής που αξίζει να γνωρίσουμε.

Αναστασία Γ. Καρρά

Άρτα , Νοέμβριος 2026

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Η ΑΡΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1449–1599)

Η Άρτα πίσω από τη σιωπή των αιώνων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Άρτα και η οθωμανική κατάκτηση του 1449

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 - Ο πληθυσμός της Άρτας και οι δημογραφικές μεταβολές κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

1.1. Από τη βυζαντινή πόλη στην οθωμανική Άρτα

1.2. Η πρώτη γνωστή πληθυσμιακή εικόνα: η καταγραφή του 1488–1489

1.3. Οι υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών (sürgün)

1.4. Η απογραφή του 1530: η Άρτα και ο καζάς της

1.5. Η Άρτα στην αναλυτική απογραφή του 1564

1.6. Η απογραφή του 1579 και οι δημογραφικές μεταβολές

1.7. Το κατάστιχο του 1594–1595 και το πρόβλημα της πληθυσμιακής συρρίκνωσης

1.8. Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - Η οθωμανική διοίκηση και η στρατιωτική παρουσία στην Άρτα (1449–1599)

2.1. Η Άρτα στο νέο διοικητικό σύστημα

2.2. Οι διοικητικοί αξιωματούχοι και η λειτουργία της εξουσίας

2.3. Οι πρώτοι γνωστοί καδήδες της Άρτας

2.4. Τα κάστρα της Άρτας και των Ρωγών: η στρατιωτική οργάνωση το 1530

2.5. Το Κάστρο της Άρτας: στρατιωτική παρουσία και μουσουλμανική κατοίκηση

2.6. Ο Âşık Çelebi: ένας λόγιος καδής στην Άρτα

2.7. Ο καδής Muslihuddîn ως αυτοκρατορικός επιθεωρητής (1567–1568)

2.8. Η συμμετοχή της Άρτας στις ναυτικές ανάγκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

2.9. Η στρατιωτική παρουσία στα τέλη του 16ου αιώνα

2.10. Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 - Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

3.1. Η οικονομική φυσιογνωμία της Άρτας μετά την οθωμανική κατάκτηση

3.2. Η αγροτική παραγωγή και η σχέση της πόλης με την περιφέρειά της

3.3. Οι μύλοι και η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων

3.4. Η εσωτερική αγορά, τα καταστήματα και οι εμπορικές συναλλαγές

3.5. Οι επαγγελματίες, οι τεχνίτες και η βιοτεχνική δραστηριότητα

3.6. Τα βακούφια ως οικονομικοί οργανισμοί

3.6.1. Το βακούφι του Φαΐκ Πασά (1493)

3.6.2. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574): μια εκτεταμένη οικονομική περιουσία

3.7. Η Σαλαώρα, οι αλυκές, η αλιεία και οι θαλάσσιες διασυνδέσεις

3.8. Συμπεράσματα: Μια πόλη στο κέντρο ενός ευρύτερου οικονομικού δικτύου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 - Η θρησκευτική ζωή και οι θρησκευτικοί θεσμοί

4.1. Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης

4.2. Οι χριστιανικοί ναοί και η εκκλησιαστική τοπογραφία της Άρτας

4.3. Τα μοναστήρια, η μοναστική ζωή και η εκκλησιαστική περιουσία

4.4. Η επίσκεψη του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ στην Άρτα το 1578

4.5. Η εβραϊκή θρησκευτική κοινότητα: συναγωγές, ραββίνοι και θρησκευτική οργάνωση

4.6. Η μουσουλμανική θρησκευτική ζωή: τεμένη, μεστζίτια και λατρευτικά ιδρύματα

4.7. Οι θρησκευτικές κοινότητες και η συνύπαρξή τους στην πόλη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5- - Η εκπαίδευση και η πνευματική ζωή στην πολυθρησκευτική Άρτα

5.1. Η εκπαίδευση του χριστιανικού πληθυσμού

5.2. Η ελληνική γραμματεία, τα χειρόγραφα και οι αντιγραφείς

5.3. Οι χριστιανοί λόγιοι και αντιγραφείς της Άρτας

5.4. Τα βιβλία, οι βιβλιοθήκες και η κυκλοφορία της γνώσης

5.5. Η εβραϊκή παιδεία και λογιοσύνη: Βενιαμίν Ζεέβ, Σμουέλ Κελάι και οι ραββινικοί κύκλοι

5.6. Τα μουσουλμανικά σχολεία και η οθωμανική παιδεία

5.7. Οι μουσουλμάνοι λόγιοι, ουλεμάδες και ποιητές

5.8. Η πνευματική φυσιογνωμία της Άρτας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 - Η κοινωνία και η καθημερινή ζωή στην Άρτα (1449–1599)

6.1. Η κοινωνική οργάνωση και η ζωή στις συνοικίες

6.2. Τα προνόμια των Αρτινών μετά την κατάκτηση του 1449

6.3. Η οικογένεια και οι σχέσεις μεταξύ των γενεών

6.4. Η ενδυμασία και η εξωτερική εμφάνιση

6.5. Οι γιορτές και το εορτολόγιο

6.6. Οι Απόκριες, οι μεταμφιέσεις και τα σατιρικά τραγούδια

6.7. Οι γάμοι και οι οικογενειακές τελετές στις διαφορετικές κοινότητες

6.8. Η αγορά, οι καθημερινές συναναστροφές και η κοινωνική αλληλεγγύη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 - Οι κάτοικοι απέναντι στην εξουσία (1449–1599)

7.1. Η απονομή της δικαιοσύνης και το δικαίωμα προσφυγής

7.2. Η μεγάλη καταγγελία των κατοίκων (1564–1565)

7.2.1. Η συλλογική προσφυγή των κατοίκων στην Κωνσταντινούπολη

7.2.2. Οι οικονομικές αυθαιρεσίες του βοεβόδα — Φορολογία, επιτάξεις και παρεμβάσεις στην αγορά

7.2.3. Οι αυθαίρετες παρεμβάσεις στις κληρονομιές και στην οικογενειακή περιουσία

7.2.4. Οι εξαναγκαστικοί γάμοι — Η παρέμβαση του βοεβόδα στην οικογενειακή ζωή

7.2.5. Η πώληση ορφανών κοριτσιών ως δούλων — Μια ιδιαίτερα σοβαρή καταγγελία

7.2.6. Η αντίδραση της κεντρικής διοίκησης — Η εντολή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου

7.3. Γενίτσαροι και κακοποιοί στην Άρτα — Η παρέμβαση της Πύλης (περ. 1595–1596)

7.4. Το παιδομάζωμα, οι χριστιανικές οικογένειες και η περίπτωση του Μουχαμέτη Παπαδάτου

7.4.1. Η επιλογή και η καταγραφή των παιδιών

7.4.2. Από τη χριστιανική οικογένεια στην υπηρεσία του σουλτάνου

7.4.3. Οι χριστιανικές οικογένειες και οι τρόποι αποφυγής

7.4.4. Το παιδομάζωμα στην Ήπειρο — Μαρτυρίες από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα

7.4.5. Ο Μουχαμέτης (Κοσμάς) Παπαδάτος από την Άρτα — μια προσωπική μαρτυρία του 1587

7.5. Η σύγκρουση του Âşık Çelebi με τους τοπικούς αξιωματούχους (1562–1563)

7.6. Οι κάτοικοι απέναντι στην εξουσία

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Άρτα και η οθωμανική κατάκτηση του 1449

Στα μέσα του 15ου αιώνα, η Άρτα βρισκόταν στο τέλος μιας μακράς ιστορικής διαδρομής κατά την οποία είχε αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά κέντρα της Ηπείρου. Πρωτεύουσα του Δεσποτάτου από τις αρχές του 13ου αιώνα, είχε γνωρίσει διαδοχικές δυναστικές μεταβολές, εσωτερικές συγκρούσεις και πολεμικές αναμετρήσεις. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την οθωμανική κατάκτηση, η πόλη βρισκόταν υπό την κυριαρχία της οικογένειας Τόκκο, ενώ η οθωμανική επέκταση είχε ήδη μεταβάλει ριζικά τον πολιτικό χάρτη της Ηπείρου.

Η οθωμανική παρουσία στην περιοχή δεν αποτελούσε καινούργιο φαινόμενο. Ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα, η Άρτα και η ευρύτερη περιοχή της είχαν γνωρίσει τις συνέπειες των οθωμανικών στρατιωτικών επεμβάσεων. Οι σχετικές μαρτυρίες διασώζονται στο Epirotica, που εξέδωσε ο Immanuel Bekker, όπου καταγράφονται οι πολιτικές συγκρούσεις της περιόδου και η επιδρομή του Ταμουρτάση το 1385. Οι επεμβάσεις αυτές εντάσσονταν στη σταδιακή επέκταση της οθωμανικής ισχύος στη δυτική Ελλάδα και προετοίμασαν τις συνθήκες για την οριστική υπαγωγή της Άρτας.

Κατά την τελευταία περίοδο της κυριαρχίας των Τόκκων, οι ηπειρωτικές κτήσεις της οικογένειας είχαν περιοριστεί σημαντικά. Η κατάληψη των Ιωαννίνων από τους Οθωμανούς το 1430 είχε ήδη αποδυναμώσει τη θέση της δυναστείας, ενώ η Άρτα παρέμενε υπό την εξουσία του ανήλικου Λεονάρδου Γ΄ Τόκκου, με την επιτροπεία της μητέρας του, Ραϊμονδίνας. Η αδυναμία αποτελεσματικής αντίστασης στην οθωμανική επέκταση οδήγησε τελικά στην παράδοση της πόλης το 1449.

Η ημερομηνία της υπαγωγής της Άρτας στους Οθωμανούς, 24 Μαρτίου 1449, διασώζεται στο χρονικό που περιλαμβάνεται στην έκδοση του Bekker (Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica, 1849, σ. 253).

Περισσότερες πληροφορίες για τις συνθήκες της παράδοσης προσφέρει ο Παναγιώτης Αραβαντινός στη Χρονογραφία της Ηπείρου. Σύμφωνα με την αφήγησή του, η παράδοση πραγματοποιήθηκε κατόπιν συμφωνίας με την οθωμανική εξουσία. Στις διαπραγματεύσεις σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο Δημήτριος Χαϊκάλης, ο οποίος εκπροσώπησε τους Αρτινούς και μετέβη στη Θεσσαλονίκη για τη σύναψη της συμφωνίας.

Ο Αραβαντινός αναφέρει ότι οι κάτοικοι εξασφάλισαν ορισμένα προνόμια που αφορούσαν τη θρησκευτική και κοινωνική τους ζωή. Ανάμεσα σε αυτά περιλαμβάνονταν η ελεύθερη άσκηση της χριστιανικής λατρείας, η τέλεση κηδειών με δημόσια πομπή, η διατήρηση παραδοσιακών εθίμων και εορτασμών, όπως η Αποκριά, καθώς και άλλες κοινωνικές ελευθερίες. Οι όροι αυτοί παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φανερώνουν τη σημασία που απέδιδαν οι κάτοικοι στη διατήρηση των θρησκευτικών και κοινοτικών τους πρακτικών κατά τη μετάβαση στη νέα εξουσία.

Με την εγκαθίδρυση της οθωμανικής διοίκησης συνδέεται και το όνομα του Φαΐκ Πασά. Σύμφωνα με το ενημερωτικό φυλλάδιο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας για το ομώνυμο τζαμί,

ο Φαΐκ Πασάς έφθασε στην πόλη στις 24 Μαρτίου 1449. Το όνομά του συνδέθηκε αργότερα με ένα από τα σημαντικότερα οθωμανικά θρησκευτικά και κοινωφελή συγκροτήματα της Άρτας, το Ιμαρέτ, για το οποίο διαθέτουμε πολύτιμα τεκμήρια από τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα.

Εικ. 1. Η Άρτα και η δυτική Ελλάδα στον Καταλανικό Άτλαντα του 1375, που αποδίδεται στον Abraham Cresques. Η πόλη αναγράφεται ως «Larta», ενώ ο Αμβρακικός κόλπος αποδίδεται ως «Golfo de Larta». Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Espagnol 30.

Η παράδοση της Άρτας το 1449 σήμανε το οριστικό τέλος της λειτουργίας της ως πρωτεύουσας του Δεσποτάτου και την ένταξή της στο διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αλλαγή αυτή δεν συνεπαγόταν την εξαφάνιση της παλαιότερης πόλης. Ο χριστιανικός πληθυσμός, οι εκκλησιαστικοί θεσμοί, οι οικονομικές δραστηριότητες και οι τοπικές κοινωνικές σχέσεις εξακολούθησαν να αποτελούν βασικά στοιχεία της ζωής της. Παράλληλα, η εγκατάσταση νέων διοικητικών και δικαστικών αρχών, η ανάπτυξη μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων και η ένταξη στο οθωμανικό φορολογικό σύστημα διαμόρφωσαν σταδιακά τη φυσιογνωμία της ως οθωμανικής επαρχιακής πόλης.

Παρά τις πληροφορίες που διασώζουν οι ιστορικές πηγές, ορισμένα ζητήματα σχετικά με την παράδοση της Άρτας παραμένουν ανοιχτά. Στο υλικό που έχει συγκεντρωθεί για την παρούσα μελέτη δεν έχει εντοπιστεί το πρωτότυπο της συμφωνίας του 1449, το οποίο θα επέτρεπε να γνωρίσουμε με ακρίβεια τους όρους της και την έκταση των προνομίων που παραχωρήθηκαν

στους κατοίκους. Επίσης, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ακριβή διοικητική ιδιότητα του Φαΐκ Πασά κατά την περίοδο της κατάκτησης ούτε ποιος ανέλαβε την πρώτη οθωμανική διοίκηση της πόλης.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τα πρώτα 150 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας στην Άρτα (1449–1599), καλύπτοντας ουσιαστικά το δεύτερο μισό του 15ου και ολόκληρο τον 16ο αιώνα. Η επιλογή αυτής της περιόδου συνδέεται τόσο με την ολοκλήρωση ενός ιστορικού αιώνα όσο και με τη διαθεσιμότητα σημαντικού αριθμού πηγών, κυρίως οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, διοικητικών εγγράφων, βακουφικών πράξεων και άλλων γραπτών μαρτυριών. Το υλικό αυτό επιτρέπει να ανασυνθέσουμε πολλές πλευρές της πληθυσμιακής, διοικητικής, οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής της Άρτας κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο πληθυσμός της Άρτας και οι δημογραφικές μεταβολές κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

1.1. Από τη βυζαντινή πόλη στην οθωμανική Άρτα

Η οθωμανική κατάκτηση του 1449 σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας περιόδου για τον πληθυσμό της Άρτας. Η εγκατάσταση νέων διοικητικών και στρατιωτικών αρχών, οι φορολογικές υποχρεώσεις και οι μετακινήσεις κατοίκων επηρέασαν σταδιακά την πληθυσμιακή και οικιστική οργάνωση της πόλης.

Βασικές πηγές για τη μελέτη αυτών των μεταβολών αποτελούν τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα. Οι καταγραφές αυτές συντάχθηκαν για διοικητικούς και φορολογικούς σκοπούς και δεν αποτελούν απογραφές του συνολικού πληθυσμού με τη σύγχρονη έννοια. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνουν πάντοτε τις ίδιες πληθυσμιακές ομάδες ή φορολογικές μονάδες, ενώ άλλοτε αφορούν την ίδια την πόλη και άλλοτε την ευρύτερη διοικητική της περιφέρεια. Οι διαφορές αυτές πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη σύγκριση των δημογραφικών στοιχείων διαφορετικών περιόδων.

1.2. Η πρώτη γνωστή πληθυσμιακή εικόνα: η καταγραφή του 1488–1489

Μία από τις παλαιότερες αριθμητικές μαρτυρίες για την οθωμανική Άρτα προέρχεται από την καταγραφή του κεφαλικού φόρου των ετών 1488–1489, τα στοιχεία της οποίας δημοσίευσε ο Ömer Lütfi Barkan.

Στον πίνακα 54 της δημοσίευσης του Barkan, η ίδια η πόλη καταγράφεται χωριστά με την ονομασία Nefs-i Narde, σε διάκριση από την ευρύτερη φορολογική περιφέρεια της Άρτας (Vilâyet-i Narda). Στην εγγραφή αυτή σημειώνονται 1.122 φορολογικές μονάδες, στις οποίες περιλαμβάνονται νοικοκυριά και χήρες (hane ma'a bive), ενώ το συνολικό ποσό του κεφαλικού φόρου ανέρχεται σε 40.155 άσπρα (akçe).

Η καταγραφή αυτή αποτελεί ένα πολύτιμο αριθμητικό σημείο αναφοράς, περίπου τέσσερις δεκαετίες μετά την οθωμανική κατάκτηση. Δεν επιτρέπει, ωστόσο, τον ασφαλή υπολογισμό του συνολικού πληθυσμού ή της θρησκευτικής του σύνθεσης, καθώς οι μουσουλμάνοι δεν υπάγονταν στον κεφαλικό φόρο. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, οι περισσότερες από χίλιες φορολογικές εγγραφές μαρτυρούν την παρουσία σημαντικού μη μουσουλμανικού πληθυσμού στην Άρτα στα τέλη του 15ου αιώνα.

1.3. Οι υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών (sürgün)

Μια ιδιαίτερη πλευρά της δημογραφικής ιστορίας της Άρτας κατά τους πρώτους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας συνδέεται με την πολιτική των υποχρεωτικών μετακινήσεων πληθυσμών, γνωστή ως sürgün.

Η πρακτική αυτή χρησιμοποιήθηκε από την οθωμανική διοίκηση για την εγκατάσταση κατοίκων σε νεοκατακτημένες ή στρατηγικά σημαντικές πόλεις. Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί μπορούσαν να προέρχονται από διαφορετικές θρησκευτικές και επαγγελματικές ομάδες και συχνά διατηρούσαν στον νέο τόπο εγκατάστασής τους την ονομασία της πόλης προέλευσης.

Εικ. 2. *Ο Σοκολού Μεχμέτ Πασάς επικεφαλής στρατιωτικής συνοδείας κατά την εκστρατεία στο Σίγκετβαρ της Ουγγαρίας (1566).*

Οθωμανική μικρογραφία από το χειρόγραφο Nüzhet-i Esrâr (1568–1569).

Ο αρτινός μαχαλάς του Ελμπασάν

Μια χαρακτηριστική περίπτωση υποχρεωτικής μετακίνησης κατοίκων από την Άρτα συνδέεται με το Ελμπασάν της σημερινής Αλβανίας.

Το 1466, κατά τις εκστρατείες του Μωάμεθ Β΄ εναντίον του Σκεντέρμπεη, οι Οθωμανοί οικοδόμησαν το φρούριο του Ελμπασάν. Για τον εποικισμό της νέας οχυρωμένης πόλης μεταφέρθηκαν χριστιανικοί πληθυσμοί από διάφορες περιοχές των Βαλκανίων, μεταξύ των οποίων αναφέρεται και η Άρτα.

Σε οθωμανικό κατάστιχο του 16ου αιώνα (TD 367) καταγράφεται χωριστή συνοικία με την ονομασία Mahalle-i Narda, δηλαδή «Συνοικία της Άρτας», με οκτώ χριστιανικά νοικοκυριά και τρεις άγαμους άνδρες. Η συνοικία περιλαμβάνεται στις καταγραφές των υποχρεωτικά μετεγκατεστημένων χριστιανών (gebrân-ı sürgünân).

Η καταγραφή επιβεβαιώνει την παρουσία πληθυσμιακής ομάδας αρτινής προέλευσης στο Ελμπασάν τον 16ο αιώνα. Η σύνδεση της εγκατάστασής της με τον εποικισμό που ακολούθησε

την ίδρυση του φρουρίου το 1466 είναι ιστορικά εύλογη, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολογία της μετακίνησης.

Στη μεταγενέστερη καταγραφή του 1568, η συνοικία της Άρτας δεν εμφανίζεται πλέον ως χωριστή οικιστική ενότητα. Αυτό ενδέχεται να οφείλεται στην ενσωμάτωση των κατοίκων της σε άλλες συνοικίες ή σε αλλαγή του τρόπου καταγραφής τους.

Η περίπτωση του Ελμπασάν έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς τεκμηριώνει μια πληθυσμιακή μετακίνηση που δεν θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε μόνο από τα φορολογικά στοιχεία της ίδιας της Άρτας.

Η εβραϊκή κοινότητα Narda στην Κωνσταντινούπολη

Μια δεύτερη περίπτωση πληθυσμιακής μετακίνησης συνδέεται με την εβραϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης.

Μετά την Άλωση του 1453, ο Μωάμεθ Β΄ επιδίωξε τον επανεποικισμό της πρωτεύουσας, μεταφέροντας πληθυσμούς από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και εβραϊκές κοινότητες που διατήρησαν ονομασίες συνδεδεμένες με τις πόλεις προέλευσής τους.

Στις οθωμανικές φορολογικές καταγραφές του 1540 και του 1545–1546 εμφανίζεται εβραϊκή κοινότητα με την ονομασία Nard (Άρτα), η οποία αριθμούσε 24 και 23 νοικοκυριά αντίστοιχα.

Η παρουσία της κοινότητας μαρτυρεί έναν ιστορικό δεσμό με την Άρτα και εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των μετακινήσεων εβραϊκών πληθυσμών προς την οθωμανική πρωτεύουσα. Η ακριβής χρονολογία της αρχικής εγκατάστασής της παραμένει άγνωστη.

Οι περιπτώσεις του Ελμπασάν και της Κωνσταντινούπολης δείχνουν ότι πληθυσμιακές ομάδες αρτινής προέλευσης εγκαταστάθηκαν και σε άλλα οθωμανικά αστικά κέντρα. Οι μετακινήσεις αυτές αποτελούν μια σημαντική πλευρά της δημογραφικής ιστορίας της Άρτας, χωρίς να μπορούν από μόνες τους να εξηγήσουν τις μεταγενέστερες πληθυσμιακές μεταβολές της πόλης.

1.4. Η απογραφή του 1530: η Άρτα και ο καζάς της

Το οθωμανικό κατάστιχο TD 367, που συντάχθηκε γύρω στο 1530, αποτελεί συγκεντρωτική καταγραφή διοικητικών και φορολογικών στοιχείων (muhasebe-icmal), η οποία ενδέχεται να ενσωματώνει δεδομένα προγενέστερων απογραφών. Σε αντίθεση με την καταγραφή του 1488–1489, περιλαμβάνει στοιχεία για την ευρύτερη διοικητική περιφέρεια της Άρτας, τον καζά.

Σύμφωνα με τα συγκεντρωτικά στοιχεία, στον καζά καταγράφονται 5.225 χριστιανικά νοικοκυριά, 583 άγαμοι χριστιανοί άνδρες και 777 χήρες. Παράλληλα, καταγράφονται 68 μουσουλμανικά νοικοκυριά και οκτώ άγαμοι μουσουλμάνοι.

Εικ. 3. Η Άρτα («Larta») και ο Αμβρακικός κόλπος στον ναυτικό χάρτη του Jehuda ben Zara, που κατασκευάστηκε στην Αλεξάνδρεια το 1497. Biblioteca Apostolica Vaticana, Borg. Carte naut. VII.

Από τα 68 μουσουλμανικά νοικοκυριά, τα 65 καταγράφονται στο χάσι του σουλτάνου, δύο στο τιμάριο των σπαχήδων και ένα στο τιμάριο της φρουράς του Κάστρου της Άρτας. Οι φορολογικές αυτές ενότητες περιλαμβάνουν τόσο αστικούς όσο και αγροτικούς οικισμούς, επομένως δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί πόσα από τα νοικοκυριά κατοικούσαν στην ίδια την πόλη.

Η εικόνα που προκύπτει είναι εκείνη μιας περιοχής με ισχυρό χριστιανικό πληθυσμιακό υπόβαθρο και περιορισμένη μουσουλμανική παρουσία στις συγκεκριμένες φορολογικές κατηγορίες. Η πραγματική παρουσία των μουσουλμάνων ενδέχεται να ήταν ευρύτερη, καθώς στρατιωτικοί, διοικητικοί αξιωματούχοι και πρόσωπα συνδεδεμένα με θρησκευτικά ή βακουφικά ιδρύματα μπορούσαν να υπάγονται σε διαφορετικό καθεστώς καταγραφής.

Το κατάστιχο του 1530 αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη δημογραφική και φορολογική εικόνα της περιφέρειας της Άρτας. Ωστόσο, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του και η διαφορετική γεωγραφική του κάλυψη δεν επιτρέπουν την άμεση αριθμητική σύγκρισή του με τις καταγραφές που αφορούν αποκλειστικά την πόλη.

1.5. Η Άρτα στην αναλυτική απογραφή του 1564

Η πληρέστερη εικόνα της πόλης κατά τον 16ο αιώνα προέρχεται από το αναλυτικό οθωμανικό κατάστιχο TT 350, του οποίου η απογραφή ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1564.

Στην Άρτα καταγράφονται 39 χριστιανικές συνοικίες (mahalle), με συνολικά 1.061 νοικοκυριά (hane) και 173 άγαμους άνδρες (mücerred). Παράλληλα, καταγράφονται πέντε εβραϊκές κοινότητες, με συνολικά 213 νοικοκυριά.

Οι χριστιανικές συνοικίες παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς το μέγεθός τους. Πολλές φέρουν ονομασίες αγίων και εκκλησιών, στοιχείο που μαρτυρεί τη συνέχεια της χριστιανικής οικιστικής και θρησκευτικής οργάνωσης. Παρότι δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όλες οι συνοικίες διατηρήθηκαν αμετάβλητες από τη βυζαντινή περίοδο, οι ονομασίες τους αποτυπώνουν τη διατήρηση παλαιότερων τοπικών ταυτοτήτων μέσα στο οθωμανικό διοικητικό πλαίσιο.

Οι πέντε εβραϊκές κοινότητες καταγράφονται χωριστά, με τις ονομασίες Malon, Korfoz, Polya, Hamilia και İspania. Η μεγαλύτερη, η Malon, περιλαμβάνει 84 νοικοκυριά και ακολουθούν η Korfoz με 51, η Polya με 39, η Hamilia με 35 και η İspania με τέσσερα. Η καταγραφή αυτή αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την παρουσία και την εσωτερική οργάνωση του εβραϊκού πληθυσμού της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα.

Η μουσουλμανική παρουσία δεν αποτυπώνεται με αντίστοιχη πληρότητα στα διαθέσιμα στοιχεία του TT 350 για τις χριστιανικές και εβραϊκές συνοικίες. Κατά συνέπεια, η απογραφή επιτρέπει τη μελέτη των συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, όχι όμως τον ασφαλή υπολογισμό της συνολικής θρησκευτικής σύνθεσης της πόλης.

1.6. Η απογραφή του 1579 και οι δημογραφικές μεταβολές

Το οθωμανικό κατάστιχο TT 586, που χρονολογείται στο 1579 (987 Εγίρας), παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις σε σχέση με την απογραφή του 1564. Τα πληθυσμιακά στοιχεία της Άρτας παραθέτει ο İdris Bostan, ο οποίος στη μελέτη του χρησιμοποιεί τη χρονολογία 1585.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύει ο Bostan, οι χριστιανικές συνοικίες ανέρχονται σε 37, με 978 νοικοκυριά και 276 άγαμους άνδρες. Οι εβραϊκές κοινότητες παραμένουν πέντε, αλλά τα νοικοκυριά τους μειώνονται σε 173.

Εικ. 4 : Απόσπασμα του οθωμανικού κατάστιχου TT 350 (1564), όπου διακρίνεται η καταγραφή κατοίκων και η διάκριση των εγγραφών με οριζόντιες γραμμές.

Η μείωση των χριστιανικών νοικοκυριών κατά 83 συνοδεύεται από αύξηση των καταγεγραμμένων αγάμων κατά 103. Έτσι, το άθροισμα των δύο φορολογικών κατηγοριών παρουσιάζει μικρή αύξηση, από 1.234 εγγραφές το 1564 σε 1.254 στη μεταγενέστερη καταγραφή. Η μεταβολή αυτή δεν αποδεικνύει πραγματική πληθυσμιακή αύξηση, δείχνει όμως ότι η μείωση των νοικοκυριών δεν μπορεί να ερμηνευθεί αυτομάτως ως αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού.

Στο ίδιο κατάστιχο, σύμφωνα με βιβλιογραφική αναφορά της Ayşe Değerli, μνημονεύεται και η συνοικία του Φαΐκ Πασά, στοιχείο που συμπληρώνει τις μαρτυρίες για τη μουσουλμανική οικιστική παρουσία στην Άρτα, χωρίς να παρέχει αριθμητικά δεδομένα για το μέγεθός της.

1.7. Το κατάστιχο του 1594–1595 και το πρόβλημα της πληθυσμιακής συρρίκνωσης

Η φορολογική εικόνα της Άρτας κατά το 1594–1595 διαφέρει αισθητά από εκείνη των προηγούμενων απογραφών. Οι χριστιανικές συνοικίες εμφανίζονται σημαντικά μειωμένες, ενώ οι χριστιανικές φορολογικές μονάδες είναι αριθμητικά πολύ λιγότερες από τα νοικοκυριά που

καταγράφονταν παλαιότερα. Αντίθετα, οι εβραϊκές φορολογικές μονάδες εμφανίζονται περισσότερες από τις εγγραφές της προηγούμενης απογραφής.

Ο Bostan προτείνει ως πιθανές εξηγήσεις για τη μείωση των χριστιανικών εγγραφών τη μετανάστευση ή τον εξισλαμισμό. Ωστόσο, η ερμηνεία των αριθμών προϋποθέτει να ληφθεί υπόψη η διαφορετική φύση των πηγών. Το κατάστιχο του 1594–1595 αφορά τον κεφαλικό φόρο και δεν έχει κατ' ανάγκην την ίδια δομή με τα παλαιότερα αναλυτικά κατάστιχα tahrir. Επομένως, οι 247 φορολογικές μονάδες δεν μπορούν να ταυτιστούν με ισάριθμα πραγματικά νοικοκυριά ούτε να συγκριθούν απευθείας με τα 978 νοικοκυριά της προηγούμενης απογραφής.

Ανάλογη προσοχή απαιτεί και η μείωση των χριστιανικών συνοικιών από 39 το 1564 σε 25 το 1594–1595. Η διαφορά αυτή μπορεί να συνδέεται με μεταβολές στην οικιστική οργάνωση, συγχωνεύσεις συνοικιών ή αλλαγές στον τρόπο καταγραφής τους, χωρίς να συνεπάγεται αναγκαστικά εγκατάλειψη κατοικημένων περιοχών.

Η υπόθεση του εξισλαμισμού δεν μπορεί να αξιολογηθεί αριθμητικά, καθώς δεν διαθέτουμε συγκρίσιμα συνολικά στοιχεία για την εξέλιξη των μουσουλμανικών νοικοκυριών κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Ακόμη και ενδεχόμενη αύξησή τους θα μπορούσε να συνδέεται τόσο με θρησκευτικές μεταστροφές όσο και με εγκατάσταση νέων κατοίκων.

Η μετανάστευση αποτελεί επίσης πιθανό παράγοντα. Ωστόσο, οι γνωστές μετακινήσεις προς το Ελμπασάν και την Κωνσταντινούπολη συνδέονται κυρίως με τις πολιτικές εποικισμού του 15ου αιώνα και δεν εξηγούν αυτομάτως τις μεταβολές που καταγράφονται έναν αιώνα αργότερα. Οικονομικές δυσχέρειες, φορολογικές πιέσεις, επιδημίες ή μετακινήσεις προς την ύπαιθρο θα μπορούσαν επίσης να έχουν επηρεάσει τον πληθυσμό, χωρίς να τεκμηριώνεται ειδικά για την Άρτα η συμβολή τους.

Για την εξέταση της μεταγενέστερης εξέλιξης είναι γνωστό και ένα κατάστιχο κεφαλικού φόρου του 1693 (BOA, MAD 16145), με στοιχεία για τον χριστιανικό και εβραϊκό πληθυσμό της Άρτας. Η μεγάλη χρονική απόστασή του, ωστόσο, δεν επιτρέπει να καλυφθεί το κενό των ενδιάμεσων δεκαετιών. Συνεπώς, το κατάστιχο του 1594–1595 τεκμηριώνει σημαντικές μεταβολές στη φορολογική και οικιστική εικόνα της Άρτας, όχι όμως κατ' ανάγκην μια αντίστοιχης έκτασης πραγματική πληθυσμιακή συρρίκνωση.

1.8. Συμπεράσματα

Οι οθωμανικές απογραφικές πηγές αναδεικνύουν την Άρτα ως ένα αστικό κέντρο που διατήρησε σημαντικό πληθυσμιακό και οικιστικό υπόβαθρο κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας. Η χριστιανική παρουσία παρέμεινε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της καταγεγραμμένης οικιστικής οργάνωσης, ενώ οι εβραϊκές κοινότητες διατηρούσαν διακριτή συγκρότηση και η μουσουλμανική παρουσία συνδεόταν με την εγκαθίδρυση των νέων διοικητικών και θρησκευτικών θεσμών.

Οι μετακινήσεις κατοίκων προς άλλα οθωμανικά κέντρα και οι μεταβολές που αποτυπώνονται στις απογραφές του 16ου αιώνα μαρτυρούν μια πόλη που δεν έμεινε δημογραφικά και κοινωνικά

αμετάβλητη. Ωστόσο, οι διαφορές ανάμεσα στα φορολογικά κατάστιχα δεν επιτρέπουν να προσδιοριστεί με ασφάλεια η πραγματική έκταση των πληθυσμιακών μεταβολών, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα.

Πίνακας 1. Η δημογραφική εικόνα της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα, σύμφωνα με τις οθωμανικές φορολογικές καταγραφές

Κατηγορία	1564 (TT 350)	1579/1585 (TT 586)	1594–1595 (BOA, MAD 1530)
Χριστιανικές συνοικίες	**39**	**37**	**25**
Χριστιανικά νοικοκυριά (*hane*)	**1.061**	**978**	—
Άγαμοι χριστιανοί (*mücerred*)	**173**	**276**	—
Σύνολο χριστιανικών εγγραφών (*hane* + *mücerred*)	**1.234**	**1.254**	—
Χριστιανικές μονάδες κεφαλικού φόρου (*cizye hâne*)	—	—	**247**
Εβραϊκές κοινότητες	**5**	**5**	**4**
Εβραϊκά νοικοκυριά (*hane*)	**213**	**173**	—
Εβραϊκές μονάδες κεφαλικού φόρου (*cizye hâne*)	—	—	**276**

Πηγές: TT 350 (1564)· TT 586 (1579/1585), σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις İdris Bostan και Arzu Delilbaşı· BOA, MAD 1530 (1594–1595), σύμφωνα με τον İdris Bostan.

Σημείωση: *Οι φορολογικές μονάδες κεφαλικού φόρου (cizye hâne) του 1594–1595 δεν είναι άμεσα συγκρίσιμες με τα νοικοκυριά (hane) των προηγούμενων καταστίχων.*

Η Άρτα των ετών 1449–1599 αναδεικνύεται, επομένως, ως μια πόλη που προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας, διατηρώντας παράλληλα σημαντικά στοιχεία της παλαιότερης οικιστικής και κοινωνικής της φυσιογνωμίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η οθωμανική διοίκηση και η στρατιωτική παρουσία στην Άρτα (1449–1599)

2.1. Η Άρτα στο νέο διοικητικό σύστημα

Μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1449, η Άρτα εντάχθηκε σε ένα νέο σύστημα διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης. Παρότι έπαψε να αποτελεί πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, διατήρησε τη σημασία της ως διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Machiel Kiel, η Άρτα αποτέλεσε αρχικά την έδρα του Karlı-ili, της διοικητικής περιοχής που σχηματίστηκε από τις πρώην κτήσεις της οικογένειας Τόκκο. Η ονομασία, που σημαίνει «χώρα του Καρόλου», διατηρούσε τη μνήμη του Καρόλου Τόκκου και της προηγούμενης πολιτικής κυριαρχίας.

Η οθωμανική διοίκηση εδραιώθηκε σταδιακά στην περιοχή. Το 1460, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργίου Σφραντζή που αξιοποιεί ο Kiel, στο Αγγελόκαστρο υπήρχε ήδη οθωμανικός σουμπασής (subaşı), αξιωματούχος με αρμοδιότητες τοπικής διοίκησης και ασφάλειας. Η πληροφορία αυτή δείχνει ότι η νέα εξουσία είχε εγκαταστήσει εκπροσώπους της σε περισσότερα σημεία της πρώην επικράτειας των Τόκκων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Γενουάτη Ιακώβου de Promontorio-de Campis, ο οποίος γύρω στο 1475 περιέγραψε τη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην ενότητα με τίτλο Capitano de Larta, Loxitoni et Cetines αναφέρει έναν διοικητή που είχε στην αρμοδιότητά του την Άρτα, το Ζητούνι (σημερινή Λαμία) και την Αθήνα. Ο διοικητής αυτός διέθετε καδή και σουμπασή, είχε ετήσια έσοδα 7.000 δουκάτων και όφειλε να διαθέτει σε περίπτωση πολέμου 1.200 έφιππους άνδρες, από τους οποίους οι 40 έφεραν ιδιαίτερο εξοπλισμό.

Η μαρτυρία αποκαλύπτει ότι η Άρτα εντασσόταν σε ένα ευρύτερο σύστημα διοικητικών αρμοδιοτήτων, οικονομικών προσόδων και στρατιωτικών υποχρεώσεων. Η δυτική ορολογία που χρησιμοποιεί ο Γενουάτης συγγραφέας, όπως capitano και provincie, δεν αντιστοιχεί, ωστόσο, κατ' ανάγκην στις επίσημες οθωμανικές διοικητικές διαιρέσεις.

Στα τέλη του 15ου αιώνα, σημαντική προσωπικότητα της οθωμανικής διοίκησης υπήρξε ο Φαΐκ Πασάς, ο οποίος αναφέρεται ως διοικητής (vali) του Karlı-ili. Η ίδρυση του μεγάλου βακουφιού του στην Άρτα, γύρω στο 1492–1493, μαρτυρεί τη στενή σχέση της πόλης με την ανώτερη οθωμανική διοίκηση.

Η διοικητική θέση της Άρτας φαίνεται ότι μεταβλήθηκε κατά τη μετάβαση από τον 15ο στον 16ο αιώνα. Ο Machiel Kiel συνδέει τη μεταφορά της έδρας του Karlı-ili στο Αγγελόκαστρο και την υπαγωγή της Άρτας στο σαντζάκι των Ιωαννίνων με τις ανακατατάξεις που ακολούθησαν την κατάληψη της Αγίας Μαύρας από τους Βενετούς, γύρω στο 1502. Ωστόσο, στον δημοσιευμένο φορολογικό πίνακα του Ömer Lütfi Barkan για το 1488–1489, η Άρτα (Nefs-i Narde)

εμφανίζεται ήδη κάτω από την επικεφαλίδα Liva-i Yanya. Η διαφορά αυτή δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με την ακριβή χρονολόγηση και τη φύση της διοικητικής μεταβολής.

Κατά τον 16ο αιώνα, πάντως, η Άρτα εμφανίζεται ως έδρα καζά (kazâ) του σαντζακιού των Ιωαννίνων (liva-yı Yanya). Ο καζάς περιλάμβανε την πόλη και μια εκτεταμένη περιφέρεια, οργανωμένη σε μικρότερες διοικητικές ενότητες, τους ναχιγιέδες (nahiye).

Η Άρτα εξακολούθησε έτσι να αποτελεί σημαντικό κέντρο δικαστικής διοίκησης, φορολογικής οργάνωσης και στρατιωτικού ελέγχου, παρά τη μεταβολή της θέσης της στην οθωμανική διοικητική ιεραρχία.

2.2. Οι διοικητικοί αξιωματούχοι και η λειτουργία της εξουσίας

Η οθωμανική διοίκηση στηριζόταν σε ένα σύστημα κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ διαφορετικών αξιωματούχων, οι οποίοι ασκούσαν διοικητική, δικαστική, στρατιωτική και οικονομική εξουσία.

Επικεφαλής του σαντζακιού βρισκόταν ο σαντζάκμπεης (sancakbeyi), με στρατιωτικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες. Στον καζά ιδιαίτερα σημαντική θέση κατείχε ο καδής (kadı), ο οποίος, πέρα από την απονομή της δικαιοσύνης, επικύρωνε δικαιοπραξίες, επέβλεπε την εφαρμογή αποφάσεων και αναλάμβανε διοικητικές αποστολές.

Ο βοεβόδας (voyvoda) συνδεόταν κυρίως με τη διαχείριση και την είσπραξη προσόδων, ενώ ο σουμπασής (subaşı) είχε αρμοδιότητες τοπικής ασφάλειας και εκτελεστικής διοίκησης. Η ακριβής κατανομή των καθηκόντων τους μπορούσε να διαφοροποιείται ανάλογα με την εποχή και τις τοπικές συνθήκες.

Η κεντρική εξουσία διατηρούσε τη δυνατότητα παρέμβασης στις τοπικές υποθέσεις μέσω αυτοκρατορικών διαταγών, αναφορών και καταγγελιών. Μπορούσε να αναθέτει έρευνες, να επιβάλλει αποφάσεις και να ελέγχει τη συμπεριφορά των αξιωματούχων της. Στη διαδικασία αυτή ο καδής διαδραμάτιζε συχνά καθοριστικό ρόλο ως ενδιάμεσος ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και την τοπική κοινωνία.

Στην περίπτωση της Άρτας, οι ιστορικές πηγές διασώζουν και ονόματα συγκεκριμένων αξιωματούχων, επιτρέποντας να εξετάσουμε όχι μόνο τη θεσμική οργάνωση αλλά και την πρακτική λειτουργία της οθωμανικής εξουσίας.

2.3. Οι πρώτοι γνωστοί καδήδες της Άρτας

Οι πρώτες ονομαστικές μαρτυρίες για καδήδες που υπηρέτησαν στην Άρτα προέρχονται από τα τέλη του 15ου αιώνα.

Το 1491 αναφέρεται ως καδής της Άρτας ο Alâuddin, γνωστός και ως Çataloğlu Ali Çelebi. Σύμφωνα με οθωμανικό έγγραφο της 26ης Σεπτεμβρίου 1491 (BOA, A.DVN.d 788), είχε αναλάβει ειδική αποστολή της κεντρικής εξουσίας για την επιθεώρηση των φρουρίων Kili και Akkirman. Η αποστολή αυτή δείχνει ότι ο καδής της Άρτας μπορούσε να αναλαμβάνει καθήκοντα πέρα από τα όρια της τοπικής δικαιοδοσίας του.

Λίγο αργότερα, στη βακουφική πράξη του Φαΐκ Πασά, που χρονολογείται στο 1492–1493, εμφανίζεται ο Ahmed Efendi, ο οποίος επικυρώνει την πράξη με την ιδιότητα του καδή της Narda. Η παρουσία του στο έγγραφο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του ρόλου των καδήδων στη νομική κατοχύρωση των βακουφικών ιδρυμάτων.

Εικ. 5. Ο καδής απονέμει δικαιοσύνη. Οθωμανική μικρογραφία από εικονογραφημένο χειρόγραφο έργου του Ali Şir Nevâî. Πηγή: Gülşen Tezcan, Ali Şir Nevâyî Hamse ve Divanlarının Resimleri, διδακτορική διατριβή, Hacettepe Üniversitesi, Άγκυρα, 2007, σ. 157.

Κατά τον 16ο αιώνα οι μαρτυρίες συνεχίζονται. Τον Δεκέμβριο του 1521 καταγράφεται ως καδής της Narda ο Kasım el-Üskübî, με ημερήσια αμοιβή 40 άσπρα, σύμφωνα με κατάστιχο των αρχείων του ανακτόρου Τοπ Καπί (TSMA D.699), το οποίο έχει αξιοποιήσει ο ιστορικός Ercan Alan.

Μια διαφορετική μαρτυρία για τη λειτουργία της οθωμανικής δικαιοσύνης συνδέεται με τη βακουφική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά, που συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1574. Η σύσταση του βακουφιού επικυρώθηκε από τον Mevlana Hamid bin Mehmed, καζασκέρη της Ρούμελης, έναν

από τους ανώτερους δικαστικούς αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος δεν αναφέρεται ως καδής της Άρτας, αλλά η συμμετοχή του στην επικύρωση της πράξης αναδεικνύει τη σύνδεση των τοπικών βακουφικών ιδρυμάτων με την ανώτερη δικαστική ιεραρχία.

Το 1582 συναντούμε ακόμη έναν καδή της Άρτας, τον Hasan. Στο κατάστιχο διορισμών και υπηρεσιακών μεταβολών του καζασκέρη της Ρούμελης (Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi) καταγράφεται αίτημα προαγωγής του, με ημερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1582. Υπέρ του είχαν παρέμβει ο σαντζάκμπεης της Güle και ο μπεηλέρμπεης του Temeşvar (MA, RKR 179/2, σ. 65, κατά Yasemin Beyazıt).

Οι μαρτυρίες αυτές μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε τέσσερις καδήδες της Άρτας από το 1491 έως το 1582, χωρίς να γνωρίζουμε την πλήρη διαδοχή ή τη διάρκεια της θητείας τους. Σε αυτούς προστίθενται και άλλα πρόσωπα, τα οποία εξετάζονται στη συνέχεια, φωτίζοντας διαφορετικές πλευρές της λειτουργίας της οθωμανικής δικαιοσύνης.

2.4. Τα κάστρα της Άρτας και των Ρωγών: η στρατιωτική οργάνωση το 1530

Μία από τις σημαντικότερες πηγές για τη στρατιωτική οργάνωση της περιοχής είναι το οθωμανικό συνοπτικό κατάστιχο TD 367, που χρονολογείται στο 1530 και συγκεντρώνει φορολογικά και στρατιωτικά στοιχεία, ορισμένα από τα οποία προέρχονται από προγενέστερες καταγραφές.

Το κατάστιχο περιλαμβάνει συγκεκριμένες πληροφορίες για τις φρουρές δύο σημαντικών οχυρών του καζά: του Κάστρου της Άρτας και του Κάστρου των Ρωγών.

Η φρουρά του Κάστρου της Άρτας

Στο Κάστρο της Άρτας καταγράφονται ένας φρούραρχος (dizdār), ένας κεχαγιάς (kethüdā), ένας ιμάμης (imām), ένας πυροβολητής (topçı) και 53 άνδρες της φρουράς (merdān-ı kal‘a).

Η καταγραφή φανερώνει μια οργανωμένη στρατιωτική εγκατάσταση με διακριτά καθήκοντα. Ο φρούραρχος ήταν υπεύθυνος για τη διοίκηση και την ασφάλεια του κάστρου, ενώ ο κεχαγιάς μεριμνούσε για την εσωτερική του λειτουργία. Η παρουσία πυροβολητή μαρτυρεί τη χρήση ή τουλάχιστον την πρόβλεψη χρήσης πυροβόλων όπλων, ενώ ο ιμάμης εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες της μουσουλμανικής φρουράς.

Για τη συντήρησή της είχαν διατεθεί πρόσοδοι από 47 χωριά και δύο αγροτικούς συνοικισμούς (mezra‘a), συνολικού ύψους 86.228 άσπρων (akçe). Στις αντίστοιχες φορολογικές εγγραφές περιλαμβάνονται 700 χριστιανικά νοικοκυριά, 97 άγαμοι χριστιανοί άνδρες, 104 χήρες και ένα μουσουλμανικό νοικοκυριό.

Οι αριθμοί αυτοί δεν αφορούν τον πληθυσμό του κάστρου, αλλά τους κατοίκους των οικισμών από τους οποίους προέρχονταν οι πρόσοδοι για τη συντήρηση της φρουράς.

Η φρουρά του Κάστρου των Ρωγών

Οργανωμένη φρουρά διατηρούνταν και στο Κάστρο των Ρωγών. Σύμφωνα με το ίδιο κατάστιχο, αποτελούνταν από έναν φρούραρχο, έναν κεχαγιά, έναν ιμάμη και 27 άνδρες.

Για τη συντήρησή της είχαν διατεθεί πρόσοδοι από 25 χωριά και τέσσερις αγροτικούς συνοικισμούς, συνολικού ύψους 47.360 άσπρων. Στους οικισμούς αυτούς καταγράφονται 345 χριστιανικά νοικοκυριά, 34 άγαμοι χριστιανοί άνδρες και 78 χήρες.

Η παράλληλη λειτουργία των δύο φρουρίων δείχνει ότι η οθωμανική στρατιωτική παρουσία εκτεινόταν πέρα από το αστικό κέντρο της Άρτας. Το κάστρο της πόλης αποτελούσε βασικό σημείο ελέγχου, ενώ το Κάστρο των Ρωγών διατηρούσε τη στρατηγική του σημασία στην περιοχή του Λούρου και στις διαδρομές που συνέδεαν την ενδοχώρα με τον Αμβρακικό.

Παράλληλα, η συντήρηση των δύο φρουρών από προσόδους πολυάριθμων χωριών αναδεικνύει την άμεση σύνδεση της στρατιωτικής οργάνωσης με την αγροτική οικονομία και το οθωμανικό φορολογικό και τιμαριωτικό σύστημα.

Η καταγραφή του 1530 προσφέρει έτσι μια συγκεκριμένη εικόνα της οργάνωσης, της στελέχωσης και της οικονομικής υποστήριξης των δύο οχυρών κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα.

Πίνακας 2. Η στρατιωτική οργάνωση των κάστρων της Άρτας και των Ρωγών, σύμφωνα με το κατάστιχο TD 367 (1530)

Στοιχείο	Κάστρο της Άρτας	Κάστρο των Ρωγών
Σύνθεση φρουράς		
Φρούραρχος (*dizdār*)	1	1
Κεχαγιάς (*kethüdā*)	1	1
Ιμάμης (*imām*)	1	1
Πυροβολητής (*topçı*)	1	—
Άνδρες της φρουράς (*merdān-ı kal'a*)	53	27
Σύνολο καταγεγραμμένων προσώπων	**57**	**30**
Οικονομική βάση της φρουράς		
Χωριά που απέδιδαν προσόδους	47	25
Αγροτικοί συνοικισμοί (*mezra'a*)	2	4
Συνολικές πρόσοδοι (άσπρα, *akçe*)	**86.228**	**47.360**
Κάτοικοι των οικισμών που απέδιδαν τις προσόδους		
Χριστιανικά νοικοκυριά	**700**	**345**
Άγαμοι χριστιανοί άνδρες	**97**	**34**
Χήρες	**104**	**78**
Μουσουλμανικά νοικοκυριά	1	—

2.5. Το Κάστρο της Άρτας: στρατιωτική παρουσία και μουσουλμανική κατοίκηση

Η παρουσία οργανωμένης οθωμανικής φρουράς στο Κάστρο της Άρτας συνδέεται με το ζήτημα της εγκατάστασης μουσουλμανικού πληθυσμού στην πόλη μετά την κατάκτηση.

Το οθωμανικό κατάστιχο του 1530 τεκμηριώνει την παρουσία μουσουλμανικού στρατιωτικού προσωπικού και ιμάμη στο κάστρο, χωρίς να μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε πότε εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι μουσουλμάνοι ή αν οι στρατιωτικοί κατοικούσαν μόνιμα στο φρούριο μαζί με τις οικογένειές τους. Η καταγραφή του ιμάμη μαρτυρεί την οργανωμένη εξυπηρέτηση των θρησκευτικών αναγκών της φρουράς, όχι όμως κατ' ανάγκην την ύπαρξη ιδιαίτερου τεμένους.

Μια πληρέστερη εικόνα της κατοίκησης στο εσωτερικό του κάστρου προσφέρει η βακουφική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά, που συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1574. Στο έγγραφο καταγράφονται κατοικίες του ίδιου μέσα στο κάστρο, καθώς και γειτονικές ιδιοκτησίες των Yusuf b. Yahya, Ahmed b. Mehmed, Mahmud b. Süleyman και Mustafa b. Koçi. Η μαρτυρία αυτή αποκαλύπτει ένα περιβάλλον κατοίκησης με συγκεκριμένα πρόσωπα και ακίνητα, πέρα από την παρουσία της στρατιωτικής φρουράς.

Εικ. 6. Γενίτσαροι τοξότες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τα χαρακτηριστικά λευκά καλύμματα κεφαλής. Τουρκική μικρογραφία του 16ου αιώνα. Πηγή: Granger Historical Picture Archive, αρ. εικόνας 0125494.

Η ίδια πράξη αναφέρεται επίσης σε τέμενος μέσα στο κάστρο και σε σχολείο που είχε ιδρύσει κοντά του ο Σουλεϊμάν Αγάς. Πρόκειται για σημαντική ένδειξη της ανάπτυξης μουσουλμανικών λατρευτικών και εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, αν και η αρχική ίδρυσή τους δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια από τη συγκεκριμένη μαρτυρία.

Οι πληροφορίες του 1530 και του 1574 επιτρέπουν έτσι να παρακολουθήσουμε τη μετάβαση από την τεκμηριωμένη παρουσία μιας οργανωμένης στρατιωτικής φρουράς σε μια πληρέστερη εικόνα κατοίκησης και θρησκευτικής ζωής στο Κάστρο της Άρτας.

Η χρονολόγηση και η πιθανή ταύτιση των λατρευτικών αυτών χώρων με τα γνωστά τεμένη της πόλης θα εξεταστούν στο κεφάλαιο για τη θρησκευτική ζωή.

2.6. Ο Âşık Çelebi: ένας λόγιος καδής στην Άρτα

Ανάμεσα στους οθωμανούς αξιωματούχους που υπηρέτησαν στην Άρτα κατά τον 16ο αιώνα ξεχωρίζει ο Âşık Çelebi (1520–1572), λόγιος, ποιητής και συγγραφέας του Meşâ'irü'ş-Şu'arâ.

Η ακριβής χρονολόγηση της θητείας του ως καδή της Άρτας παρουσιάζει δυσκολίες. Σύμφωνα με μία βιογραφική παράδοση, η απομάκρυνσή του από τη Narda τοποθετείται στο 970 της Εγίρας (1562–1563), ενώ σε άλλη αναφέρεται το 966 (1558–1559).

Στα γραπτά του ο Âşık Çelebi περιγράφει τις συγκρούσεις που αντιμετώπισε με πρόσωπα της τοπικής διοίκησης. Ανάμεσά τους αναφέρει τον προηγούμενο καδή, Yenişehirli Musa Kadı, ο οποίος είχε στη συνέχεια αναλάβει καθήκοντα στη Ναύπακτο, και τον βοεβόδα Ferruh Kethüda. Σύμφωνα με τη δική του αφήγηση, οι αντιπαραθέσεις συνδέονταν με αυθαίρετες πρακτικές των τοπικών αξιωματούχων και τις προσπάθειές του να τις περιορίσει. Οι αντίπαλοί του φέρονται να υπέβαλαν καταγγελίες στην Κωνσταντινούπολη, συμβάλλοντας στην απομάκρυνσή του από την Άρτα. Η υπηρεσιακή του πορεία συνεχίστηκε με διορισμό στην Alaiye.

Η μαρτυρία του αποκαλύπτει τις προσωπικές αντιπαραθέσεις και τους ανταγωνισμούς που μπορούσαν να αναπτυχθούν ανάμεσα στους εκπροσώπους της οθωμανικής διοίκησης. Χρειάζεται, ωστόσο, να αντιμετωπιστεί κριτικά, καθώς ο ίδιος υπήρξε άμεσα εμπλεκόμενος στη σύγκρουση.

Η περίπτωση του Âşık Çelebi προσφέρει έτσι μια σπάνια προσωπική μαρτυρία για τη λειτουργία της οθωμανικής εξουσίας στην Άρτα του 16ου αιώνα. Η λογοτεχνική του δραστηριότητα και οι αναφορές του στην πόλη θα εξεταστούν στο κεφάλαιο για την πνευματική ζωή.

2.7. Ο καδής Muslihuddîn ως αυτοκρατορικός επιθεωρητής (1567–1568)

Οι συγκρούσεις μεταξύ αξιωματούχων, όπως εκείνες που περιγράφει ο Âşık Çelebi, δεν αποτελούσαν τη μοναδική εκδήλωση των εντάσεων στην επαρχιακή διοίκηση. Οι ίδιοι οι κάτοικοι μπορούσαν να καταγγέλλουν αυθαιρεσίες και να ζητούν την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας. Χαρακτηριστική είναι η συλλογική προσφυγή των κατοίκων του καζά της Άρτας κατά του βοεβόδα τους το 1564–1565, η οποία προκάλεσε αυτοκρατορική εντολή διερεύνησης προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου. Η σημαντική αυτή υπόθεση εξετάζεται αναλυτικά στο Έβδομο Κεφάλαιο.

Λίγα χρόνια αργότερα, οι αυτοκρατορικές διαταγές μάς επιτρέπουν να γνωρίσουμε έναν ακόμη καδή της Άρτας, τον Mevlânâ Muslihuddîn, ο οποίος δεν περιορίστηκε στα δικαστικά του καθήκοντα, αλλά ανέλαβε και αποστολές ελέγχου άλλων αξιωματούχων.

Κατά τα έτη 1567–1568 εμφανίζεται να υπηρετεί ως καδής της Narda και παράλληλα να αναλαμβάνει καθήκοντα αυτοκρατορικού επιθεωρητή (mehâyif müfettişi ή vilâyet müfettişi). Οι αποστολές του αφορούσαν τη διερεύνηση καταγγελιών για αυθαιρεσίες και καταχρήσεις αξιωματούχων, ιδιαίτερα στην περιοχή του Μοριά.

Η δραστηριότητά του δεν περιορίστηκε σε μία μεμονωμένη υπόθεση. Το όνομά του εμφανίζεται σε περισσότερες αυτοκρατορικές διαταγές, οι οποίες μαρτυρούν ότι η Υψηλή Πύλη τού ανέθετε επανειλημμένα ελεγκτικά καθήκοντα.

Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση που καταγράφεται τον Ιούνιο του 1568. Ο Muslihuddîn, μαζί με τον αυτοκρατορικό απεσταλμένο Lütfi Çavuş, διατάχθηκε να διερευνήσει καταγγελία εναντίον του καδή της Πάτρας, Mevlânâ Abdurrahman, σχετικά με την αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης για το αλάτι από πέντε σε οκτώ άσπρα ανά νοικοκυριό. Η αυτοκρατορική διαταγή προέβλεπε ότι, εφόσον αποδεικνυόταν η παράνομη είσπραξη, τα επιπλέον ποσά έπρεπε να επιστραφούν στους κατοίκους.

Εικ. 7. Ο Âşık Çelebi (1520–1572), οθωμανός λόγιος, ποιητής και καδής, ο οποίος υπηρέτησε στην Άρτα το 1562–1563. Μικρογραφία από το έργο Meşâirü'ş-Şuarâ, τέλη 16ου αιώνα. Κωνσταντινούπολη, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Tarih 772, φ. 39b. Πηγή: Aslıhan Erkmen, 2011, εικ. A.10, σ. 385 του PDF.

Σε άλλη διαταγή, οι ίδιοι αξιωματούχοι καλούνταν να ερευνήσουν καταγγελίες για τοκογλυφία και καταπίεση κατοίκων στην Πάτρα και στα Καλάβρυτα, στις οποίες φέρονταν να εμπλέκονται τιμαριούχοι και άλλα πρόσωπα. Η σοβαρότητα των καταγγελιών αποτυπώνεται στην πρόβλεψη αυστηρών κυρώσεων, εφόσον οι πράξεις αποδεικνύονταν.

Σε μεταγενέστερη φάση της αποστολής του, ο καδής της Άρτας απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη αναφορά και δικαστικά στοιχεία σχετικά με τις έρευνές του. Στις σχετικές

καταχωρίσεις περιλαμβάνεται και εισήγησή του για διοικητική μεταβολή που αφορούσε την Καλαμάτα, την Κορώνη και άλλες περιοχές του Μοριά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αυτοκρατορική διαταγή υπ' αριθ. 1584, με την οποία ο καδής της Άρτας αναλαμβάνει την επιθεώρηση της διοίκησης στον Μοριά. Η Υψηλή Πύλη εκφράζει ρητά την εμπιστοσύνη της στην εντιμότητα και την ακεραιότητά του και του αναθέτει να διερευνήσει καταγγελίες εναντίον μπέηδων, καδήδων, βοεβόδων και τιμαριούχων. Του ζητεί να αποδώσει στους κατοίκους όσα δικαιούνταν, να καταγράψει τις παρανομίες και να εμποδίσει την προστασία των παραβατών από ισχυρούς τοπικούς παράγοντες. Η διαταγή αποκαλύπτει το εύρος των αρμοδιοτήτων που μπορούσε να αναλάβει ένας καδής της Άρτας ως εκπρόσωπος της κεντρικής εξουσίας.

Η δράση του Muslihuddîn επεκτάθηκε και σε ζητήματα διοικητικής οργάνωσης του Μοριά. Μετά από αναφορά του, η Υψηλή Πύλη αποφάσισε να υπαγάγει την Καλαμάτα, την Κορώνη και το Κάστρο της Μονεμβασιάς στο σαντζάκι του Μυστρά, προκειμένου να διευκολυνθεί η διοίκηση των περιοχών αυτών. Η απόφαση, που καταγράφεται στη διαταγή 2545, δείχνει ότι οι εισηγήσεις του καδή της Άρτας μπορούσαν να επηρεάσουν ακόμη και τη διοικητική οργάνωση άλλων επαρχιών.

Η περίπτωση του Muslihuddîn δείχνει ότι ένας καδής της Άρτας μπορούσε να αναλαμβάνει σημαντικές αποστολές πέρα από τα όρια της δικαιοδοσίας του, ενεργώντας ως εκπρόσωπος της κεντρικής εξουσίας. Παράλληλα, οι υποθέσεις που του ανατέθηκαν αποκαλύπτουν ότι ο διοικητικός έλεγχος μπορούσε να στρέφεται ακόμη και εναντίον άλλων καδήδων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλες οι καταγγελίες επιβεβαιώνονταν ή οδηγούσαν σε κυρώσεις.

2.8. Η συμμετοχή της Άρτας στις ναυτικές ανάγκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Η στρατιωτική συμβολή της Άρτας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν περιοριζόταν στη συντήρηση των φρουρών των κάστρων της. Κατά τον 16ο αιώνα, η πόλη και η περιφέρειά της συμμετείχαν επίσης στον ανεφοδιασμό και στην επάνδρωση του αυτοκρατορικού στόλου, ιδιαίτερα σε περιόδους αυξημένης ναυτικής κινητοποίησης.

Τον Ιανουάριο του 1566 η Άρτα περιλαμβανόταν στις περιοχές που είχαν αναλάβει την παρασκευή γαλέτας (peksimed) για τις ανάγκες του οθωμανικού στόλου. Με αυτοκρατορική διαταγή προς τους μπέηδες και τους καδήδες διαφόρων περιοχών της δυτικής Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και ο καδής της Άρτας (Narda), ζητήθηκε να παρασκευαστούν χωρίς ελλείψεις οι ποσότητες που είχαν ήδη καθοριστεί, ώστε να είναι έτοιμες πριν από την αναχώρηση του στόλου την άνοιξη. Η διαταγή υποχρέωνε τους σαντζάκμπεηδες να επιβλέπουν προσωπικά την εκτέλεσή της, αναδεικνύοντας τη σημασία που απέδιδε η κεντρική διοίκηση στον έγκαιρο εφοδιασμό των πολεμικών πλοίων (5 Numaralı Mühimme Defteri, διαταγή 759).

Ακόμη πιο συγκεκριμένες είναι οι πληροφορίες για τη συγκέντρωση κωπηλατών (kürekçi). Τον Μάρτιο του 1571, με αυτοκρατορική διαταγή προς τους καδήδες πολλών περιοχών της Ανατολίας

και της Ρούμελης, ζητήθηκε η επείγουσα αποστολή των κωπηλατών που είχαν συγκεντρωθεί για τις ανάγκες του στόλου. Ανάμεσα στους παραλήπτες της διαταγής κατονομάζεται ρητά και ο καδής της Άρτας (Narda). Η κεντρική εξουσία απαιτούσε την έγκαιρη άφιξή τους στην Κωνσταντινούπολη και προειδοποιούσε για αυστηρές κυρώσεις σε περίπτωση καθυστέρησης (12 Numaralı Mühimme Defteri, διαταγή 208).

Η υποχρέωση αυτή δεν περιορίστηκε στο 1571. Το 1573 η Άρτα κατονομάζεται ρητά σε αυτοκρατορική διαταγή προς τον μπέη των Ιωαννίνων, μαζί με τα Ιωάννινα και το Αϊδονάτι, ως μία από τις περιοχές που όφειλαν να διαθέσουν κωπηλάτες για τον οθωμανικό στόλο. Η Υψηλή Πύλη, πληροφορημένη ότι οι κωπηλάτες δεν είχαν ακόμη φτάσει στον προορισμό τους, διέταξε την άμεση συγκέντρωση και αποστολή τους. Προτεραιότητα δόθηκε στην επάνδρωση της γαλέρας που βρισκόταν στην Πρέβεζα, ενώ οι υπόλοιποι έπρεπε να μεταφερθούν στη Μεθώνη, ώστε να βρίσκονται εκεί κατά την άφιξη του αυτοκρατορικού στόλου (22 Numaralı Mühimme Defteri, διαταγή 62).

Εικ. 8. Οθωμανική πασά μπαστάρδα (Paşa Baştardası), πολεμικό κωπήλατο πλοίο που χρησιμοποιούνταν από ανώτατους διοικητές του οθωμανικού στόλου. Μικρογραφία από το έργο Şehnâme του Ganîzâde Nâdirî, αρχές 17ου αιώνα.

Οι διαταγές αυτές αποκαλύπτουν την επανειλημμένη συμμετοχή της Άρτας στην προετοιμασία και τον εφοδιασμό του οθωμανικού στόλου, τόσο με την παρασκευή τροφίμων όσο και με τη διάθεση κωπηλατών. Η κινητοποίηση οργανωνόταν από την κεντρική διοίκηση και υλοποιούνταν μέσω των τοπικών αξιωματούχων, εντάσσοντας την πόλη στο ευρύτερο στρατιωτικό και ναυτικό δίκτυο της αυτοκρατορίας.

2.9. Η στρατιωτική παρουσία στα τέλη του 16ου αιώνα

Η στρατιωτική σημασία του Κάστρου της Άρτας διατηρήθηκε και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα.

Το 1589 γνωρίζουμε ονομαστικά τον φρούραρχο του Κάστρου της Άρτας, İlyâs, ο οποίος απευθύνθηκε στην κεντρική διοίκηση καταγγέλλοντας την ανέγερση κατοικιών και άλλων κατασκευών από χριστιανούς βυρσοδέψες και άλλους κατοίκους μέσα στην τάφρο του κάστρου και κοντά στα τείχη του. Η υπόθεση καταγράφεται σε αυτοκρατορική διαταγή προς τον μπέη των Ιωαννίνων και τους καδήδες της Πρέβεζας και της Άρτας. Η μαρτυρία συνδέει τη λειτουργία της φρουράς με τη χρήση του χώρου γύρω από τις οχυρώσεις και τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων.

Στα τέλη του 16ου αιώνα, η παρουσία γενιτσάρων στην Άρτα καταγράφεται και σε αυτοκρατορική διαταγή προς τον καδή της πόλης, με αφορμή καταγγελίες για αυθαιρεσίες στρατιωτικών και προσώπων που αντιποιούνταν τη στρατιωτική ιδιότητα. Η διαταγή αναφέρει ονομαστικά τον Μεχμέτ, επικεφαλής στρατιωτικού τμήματος που είχε αναλάβει τη φύλαξη της Άρτας, στον οποίο ανατέθηκαν αρμοδιότητες για την αντιμετώπιση των παραβάσεων (73 Numaralı Mühimme Defteri, διαταγή 642, περ. 1595–1596).

Οι στρατιωτικές αυτές κατηγορίες δεν πρέπει να ταυτίζονται με τους φρουρούς (müstahfız) που καταγράφονται στο κατάστιχο του 1530, καθώς ανήκαν σε διαφορετικές κατηγορίες του οθωμανικού στρατιωτικού μηχανισμού.

Οι δύο υποθέσεις δείχνουν ότι η στρατιωτική παρουσία εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό στοιχείο της ζωής της Άρτας στα τέλη του 16ου αιώνα. Η προστασία των οχυρώσεων, η δράση των στρατιωτικών και οι παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας επηρέαζαν άμεσα την καθημερινότητα των κατοίκων.

2.10. Συμπεράσματα

Η ένταξη της Άρτας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1449 διαμόρφωσε ένα νέο διοικητικό και στρατιωτικό πλαίσιο. Παρά τα κενά των πηγών για τις πρώτες δεκαετίες, κατά τον 16ο αιώνα η πόλη εμφανίζεται ως έδρα καζά στο σαντζάκι των Ιωαννίνων, με δικούς της διοικητικούς και δικαστικούς αξιωματούχους και με ενεργό ρόλο στην οργάνωση της ευρύτερης περιοχής.

Η στρατιωτική παρουσία στηριζόταν στα κάστρα της Άρτας και των Ρωγών, των οποίων η συντήρηση συνδεόταν με τις φορολογικές προσόδους της αγροτικής περιφέρειας. Παράλληλα, η συμμετοχή στον ανεφοδιασμό και στην επάνδρωση του οθωμανικού στόλου δείχνει ότι οι υποχρεώσεις της περιοχής εκτείνονταν πέρα από την τοπική άμυνα.

Οι μαρτυρίες για τη δράση των αξιωματούχων, τις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις και τις προσφυγές των κατοίκων αποκαλύπτουν ότι η άσκηση της εξουσίας δεν ήταν πάντοτε ομαλή ή ανεξέλεγκτη. Η Άρτα αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου αυτοκρατορικού μηχανισμού, η λειτουργία του οποίου διαμορφωνόταν τόσο από τις αποφάσεις της κεντρικής διοίκησης όσο και από τις συνθήκες και τις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

3.1. Η οικονομική φυσιογνωμία της Άρτας μετά την οθωμανική κατάκτηση

Η κατάκτηση της Άρτας από τους Οθωμανούς το 1449 αποτέλεσε σημαντική πολιτική και διοικητική τομή στην ιστορία της πόλης, χωρίς ωστόσο να σηματοδοτήσει την απαρχή της οικονομικής της ζωής. Η Άρτα διέθετε ήδη μακρά αστική παράδοση, εύφορη αγροτική ενδοχώρα και πρόσβαση στον Αμβρακικό κόλπο μέσω της Σαλαώρας, η οποία είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Οι εμπορικές σχέσεις της με τον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής είχαν αναπτυχθεί πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Οι μαρτυρίες για συναλλαγές με τη Ραγούζα (σημερινό Ντουμπρόβνικ) κατά την περίοδο των Τόκκων δείχνουν ότι η πόλη συμμετείχε σε εμπορικά δίκτυα που ξεπερνούσαν τα όρια της Ηπείρου. Η ένταξή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε μια νέα φάση αυτών των οικονομικών σχέσεων, μέσα σε διαφορετικές πολιτικές και φορολογικές συνθήκες. Η έκταση και η συνέχεια των συγκεκριμένων διασυνδέσεων κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1449 παραμένουν, ωστόσο, ζητήματα που χρειάζονται περαιτέρω τεκμηρίωση.

Η οθωμανική διοίκηση εισήγαγε νέους θεσμούς φορολόγησης και διαχείρισης της γης, εντάσσοντας την οικονομική δραστηριότητα της πόλης σε ένα ευρύτερο αυτοκρατορικό πλαίσιο. Η Άρτα εξακολούθησε να αποτελεί αστικό κέντρο μιας περιοχής με σημαντική γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, ενώ η θέση της ευνοούσε τη διακίνηση προϊόντων ανάμεσα στην ενδοχώρα, την τοπική αγορά και τις θαλάσσιες διεξόδους.

Για την ανασύνθεση της οικονομικής ζωής κατά τους πρώτους εκατόν πενήντα χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας ιδιαίτερη σημασία έχουν τα φορολογικά κατάστιχα και οι βακουφικές πράξεις. Τα πρώτα παρέχουν στοιχεία για τη φορολογητέα παραγωγή, τις προσόδους και ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες, ενώ οι δεύτερες καταγράφουν ακίνητα, καταστήματα, μύλους, αγροτικές εκτάσεις και άλλους πόρους που εντάσσονταν στη διαχείριση θρησκευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων.

Οι πηγές αυτές, ωστόσο, δεν προσφέρουν πλήρη εικόνα της οικονομίας. Αποτυπώνουν κυρίως όσα ενδιέφεραν τη φορολογική διοίκηση ή τη διαχείριση συγκεκριμένων περιουσιών. Η οικονομική δραστηριότητα της Άρτας ήταν αναμφίβολα ευρύτερη από εκείνη που μπορούμε σήμερα να ανασυνθέσουμε μέσα από τα σωζόμενα τεκμήρια.

3.2. Η αγροτική παραγωγή και η σχέση της πόλης με την περιφέρειά της

Η εύφορη πεδιάδα της Άρτας, τα νερά του Αράχθου και των άλλων ποταμών, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις και οι βοσκότοποι δημιουργούσαν ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της αγροτικής

παραγωγής. Η πόλη αποτελούσε σημαντικό κέντρο συγκέντρωσης, μεταποίησης και διακίνησης προϊόντων της ευρύτερης περιοχής, διατηρώντας στενούς οικονομικούς δεσμούς με την αγροτική της περιφέρεια.

Η σχέση αυτή αποτυπώνεται στο οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο TT 350 του 1564, το οποίο αποτελεί βασική πηγή για την οικονομία της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα. Οι καταγραφές του περιλαμβάνουν δημητριακά, αμπελώνες, λινάρι, κήπους, αγροτικές εκμεταλλεύσεις, μύλους, λιβάδια, βοσκοτόπους και χειμαδιά. Παράλληλα, διασώζουν ονόματα προσώπων και ιδρυμάτων που συνδέονταν με την κατοχή ή την εκμετάλλευση της γης, προσφέροντας πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνική διάρθρωση της τοπικής οικονομίας.

Οι ποσότητες και τα χρηματικά ποσά του καταστίχου αποτελούν φορολογικές καταγραφές και αποτιμήσεις και δεν αντιπροσωπεύουν κατ' ανάγκην το σύνολο της πραγματικής παραγωγής. Επιτρέπουν, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε τις βασικές καλλιέργειες και παραγωγικές δραστηριότητες, καθώς και τη θέση τους στο φορολογικό σύστημα της εποχής.

Οι καλλιέργειες και η παραγωγή αγροτικών προϊόντων

Στην απογραφή του 1564 σημαντική θέση κατέχουν τα δημητριακά, που αποτελούσαν βασικό είδος διατροφής και πρώτη ύλη για την παραγωγή αλεύρου και ψωμιού.

Ο σίτος (gendüm) καταγράφεται με ποσότητα 306,5 kile και φορολογική αποτίμηση 40.151,5 άκτσων. Παράλληλα, αναφέρονται 247 kile ανάμεικτων δημητριακών (mahlut), αξίας 22.230 άκτσων. Οι δύο κατηγορίες αντιπροσωπεύουν συνολικά 62.381,5 άκτσες, γεγονός που αναδεικνύει τη βαρύτητα των σιτηρών στα καταγεγραμμένα φορολογικά έσοδα. Η παρουσία του mahlut δείχνει ότι η παραγωγή δεν περιοριζόταν στον σίτο, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να προσδιορίσουμε την ακριβή σύνθεση των ανάμεικτων δημητριακών.

Σημαντική θέση κατείχε και η αμπελοκαλλιέργεια. Το κατάστιχο καταγράφει τη δεκάτη των αμπελώνων (öşr-i bağat), μαζί με συναφή έσοδα, συνολικού ύψους 35.000 άκτσων. Το ποσό μαρτυρεί τη φορολογική σημασία της αμπελουργίας, χωρίς να επιτρέπει τον ακριβή διαχωρισμό των εσόδων που προέρχονταν αποκλειστικά από την παραγωγή σταφυλιών.

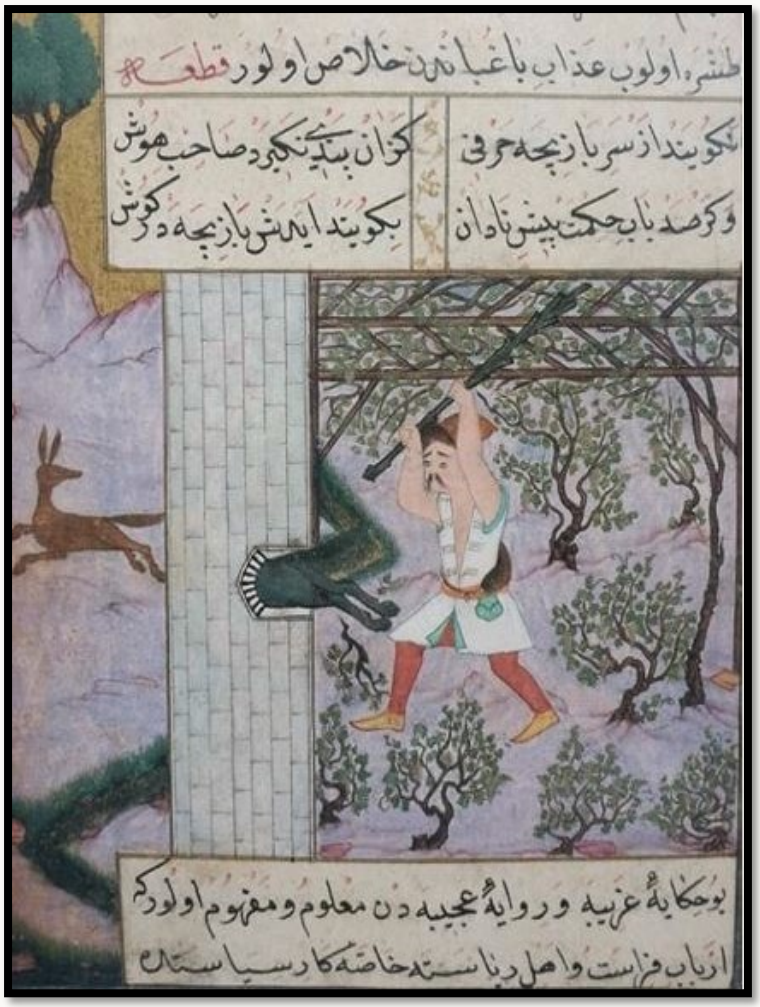
Ιδιαίτερο τοπογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε αμπελώνες στη θέση be-tarik-i Gokin, δηλαδή στον δρόμο προς το Γκόκιν. Η εγγραφή προσφέρει μια ένδειξη για τη γεωγραφική κατανομή των αμπελουργικών εκτάσεων γύρω από την πόλη, αν και η ακριβής ταύτιση της τοποθεσίας παραμένει ανοιχτή.

Στην ίδια απογραφή εμφανίζεται επίσης ειδική δεκάτη αμπελιού, ύψους 100 άκτσων, συνδεδεμένη με τις ονομασίες Delo και Nikola. Η αναφορά έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς διασώζει ονόματα που σχετίζονταν με συγκεκριμένη αμπελουργική εκμετάλλευση.

Μια ακόμη καταγεγραμμένη καλλιέργεια ήταν το λινάρι. Η δεκάτη λιναριού (öşr-i ketan) ανερχόταν σε 1.374 άκτσες. Το προϊόν αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία ως πρώτη ύλη για την παραγωγή φυτικών ινών και υφασμάτων. Η παρουσία υφαντών και άλλων τεχνιτών στο ίδιο κατάστιχο υποδηλώνει τη δυνατότητα σύνδεσης της αγροτικής παραγωγής με τη βιοτεχνία της

Άρτας. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, σε ποιον βαθμό το λινάρι της περιοχής χρησιμοποιούνταν από τους τοπικούς τεχνίτες ή διακινούνταν σε άλλες αγορές.

Πρόσθετες πληροφορίες για την τοπική παραγωγή παρέχουν οι φορολογικές εγγραφές που περιλαμβάνουν τον όρο piyaz, καθώς και την ονομασία kükül, η οποία στην υπάρχουσα επεξεργασία του καταστίχου συνδέεται με τα κουκούλια. Οι δύο αυτές κατηγορίες περιλαμβάνονται σε σύνθετη φορομίσθωση ύψους 15.000 άκτσων, μαζί με την αγορανομία και τον φόρο γάμου. Επομένως, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε ξεχωριστά το ποσό που αντιστοιχούσε σε καθεμιά. Η καταγραφή τους αποτελεί, πάντως, ένδειξη πρόσθετων οικονομικών δραστηριοτήτων που συνδέονταν με την αγορά της Άρτας.

Εικ. 9. Αμπελώνας και εργασία κάτω από κληματαριά. Οθωμανική μικρογραφία των αρχών του 17ου αιώνα.

Πηγή: Nurhan Atasoy, 15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler, Κωνσταντινούπολη, 2005, σ. 6. Αναδημοσίευση: Aleksandar Shopov, «The Vernacularization of Sixteenth-Century Ottoman Agricultural Science in Its Economic Context», 2020, σ. 662, εικ. 2.

Οι κήποι της Νάρδας και η καλλιέργεια γύρω από την πόλη

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα κατηγορία της απογραφής του 1564 είναι οι «κήποι της Νάρδας» (Bağçeha-yı Narda). Πρόκειται για ξεχωριστή φορολογική ενότητα, στην οποία καταγράφονται ονομαστικά πρόσωπα και ιδρύματα που συνδέονταν με καλλιεργούμενους κήπους. Η καταγραφή αποκαλύπτει μια πλευρά της αγροτικής οικονομίας που σχετιζόταν άμεσα με την πόλη, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση των καλλιεργειών ή τα προϊόντα που παρήγαν.

Στο κατάστιχο περιλαμβάνονται 24 εγγραφές κήπων, με διαφορετικά ποσά φορολογικής επιβάρυνσης. Ανάμεσα στους καταγεγραμμένους συναντούμε τον Μεμί, γιο του Λαδί, με φόρο 20 άκτσες, τον Ομέρ, γιο του Χασάν, με 25, τον Σινάν Γιαχιαλού με 35, τον Σαρί Χατίμπ, ιεροκήρυκα, με 15, τον γενίτσαρο Τζαφέρ με 20 και τον Μπακί Ντεντέ με 40 άκτσες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης ο Χασάν Αγάς, με φόρο 50 άκτσες, ο Γιουσέφ Εβραίος με 15, ο Εβραίος Ηλίας με 50, ο Μόρικ Χρυσόμαλ με 20, καθώς και η Μονή των Αποστόλων, η οποία καταγράφεται με 100 άκτσες.

Η παρουσία αυτών των προσώπων και ιδρυμάτων δείχνει ότι η εκμετάλλευση των κήπων δεν περιοριζόταν σε μία κοινωνική ή θρησκευτική ομάδα. Στις εγγραφές συναντούμε μουσουλμάνους αξιωματούχους, στρατιωτικούς, θρησκευτικούς λειτουργούς, χριστιανούς ιδιώτες, Εβραίους και εκκλησιαστικά ιδρύματα.

Τα ποσά του καταστίχου αντιστοιχούν σε φορολογικές επιβαρύνσεις και δεν επιτρέπουν να υπολογίσουμε την έκταση ή την παραγωγικότητα κάθε κήπου. Η καταγραφή, ωστόσο, αποδεικνύει ότι οι καλλιεργούμενοι κήποι αποτελούσαν διακριτό τμήμα της οικονομίας της Άρτας και αναδεικνύει τη συμμετοχή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στην εκμετάλλευσή τους.

Τα τσιφλίκια και η κατοχή της αγροτικής γης

Μια διαφορετική εικόνα της αγροτικής οικονομίας προσφέρουν οι καταγραφές των τσιφλικιών (çiftlik). Στο κατάστιχο του 1564 περιλαμβάνεται εκτενής κατάλογος αγροτικών εκμεταλλεύσεων, συνδεδεμένων με συγκεκριμένα πρόσωπα και ιδρύματα. Η σημασία του βρίσκεται κυρίως στην κοινωνική σύνθεση όσων εμφανίζονται να κατέχουν ή να εκμεταλλεύονται αυτές τις αγροτικές μονάδες.

Ανάμεσα στους καταγεγραμμένους συναντούμε πρόσωπα που έφεραν οθωμανικούς τίτλους, όπως ο Χιζήρ Μπέης, ο Ιλιάς Μπέης, ο Τουράκ Μπέης, ο Χαϊντάρ Μπέης και ο Σινάν Αγάς. Αναφέρονται επίσης στρατιωτικοί, όπως οι γενίτσαροι Μουσταφά και Μαχμούτ, καθώς και ο Σινάν τσεριμπασής. Η παρουσία τους φανερώνει τη συμμετοχή προσώπων συνδεδεμένων με τον οθωμανικό διοικητικό και στρατιωτικό μηχανισμό στην εκμετάλλευση της αγροτικής γης.

Η εικόνα, ωστόσο, δεν περιορίζεται στους Οθωμανούς αξιωματούχους. Στον ίδιο κατάλογο εμφανίζονται ο Μητροπολίτης, η Μονή των Αποστόλων και ένα ακόμη μοναστήρι, καθώς και χριστιανοί ιδιώτες, όπως ο Αλέξης Μάρης και ο Κακογιάννης (Kako Yanni). Οι καταγραφές αυτές έχουν ιδιαίτερη ιστορική σημασία, καθώς μαρτυρούν ότι χριστιανικά εκκλησιαστικά ιδρύματα και ιδιώτες εξακολουθούσαν να συμμετέχουν στην εκμετάλλευση της αγροτικής γης περισσότερο από έναν αιώνα μετά την οθωμανική κατάκτηση.

Ο κατάλογος δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε την έκταση κάθε τσιφλικιού, τον αριθμό των εργαζομένων ή το είδος των καλλιεργειών του. Επιπλέον, ο όρος çiftlik πρέπει να ερμηνεύεται μέσα στο φορολογικό και γαιοκτητικό πλαίσιο του 16ου αιώνα και να μην ταυτίζεται αυτομάτως με τα μεγάλα τσιφλίκια των μεταγενέστερων χρόνων.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, η απογραφή του 1564 αποκαλύπτει μια σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα. Η αγροτική οικονομία της Άρτας περιλάμβανε διαφορετικές μορφές κατοχής και εκμετάλλευσης της γης, στις οποίες συμμετείχαν μουσουλμάνοι αξιωματούχοι και στρατιωτικοί, χριστιανοί ιδιώτες και εκκλησιαστικά ιδρύματα.

Η κτηνοτροφία, οι βοσκότοποι και τα χειμαδιά

Η κτηνοτροφία αποτελούσε σημαντικό τομέα της οικονομίας της περιοχής. Οι φορολογικές εγγραφές του 1564 περιλαμβάνουν λιβάδια, βοσκοτόπους, χειμαδιά και δασικές εκτάσεις, αποκαλύπτοντας την οικονομική αξιοποίηση φυσικών πόρων πέρα από τις καλλιεργούμενες γαίες.

Ανάμεσα στις καταγραφές συναντούμε το λιβάδι Vernişa, με φόρο 50 άκτσες, φόρο χειμαδιού (resm-i kışlak) 100 άκτσων, καθώς και φόρο βοσκής (resm-i otlak) στη Σαλαώρα, ύψους 150 άκτσων. Αναφέρονται επίσης φορομίσθωση λιβαδιού στη θέση Κοπρίλα, φόρος βοσκής στο δάσος της Αγίας έξω από την πόλη, ύψους 50 άκτσων, και χειμαδιό μοναστηριού στην περιοχή Τοπολιάνη–Μαυροβίλι, επίσης με φόρο 50 άκτσες.

Η γεωγραφική διασπορά αυτών των εκτάσεων δείχνει ότι η κτηνοτροφική οικονομία συνδεόταν με ένα ευρύ δίκτυο βοσκοτόπων, που περιλάμβανε πεδινές, δασικές και παραθαλάσσιες περιοχές. Η ιδιαίτερη φορολόγηση των χειμαδιών αποτελεί ένδειξη της σημασίας των εποχικών βοσκήσεων, αν και οι συγκεκριμένες εγγραφές δεν μας πληροφορούν για τον αριθμό των κοπαδιών ή τις διαδρομές των κτηνοτρόφων.

Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία μοναστηριακών εκμεταλλεύσεων. Στο κατάστιχο καταγράφονται ετήσια ποσά που συνδέονται με τη Μονή Βαρκίσα και τη Μονή Αγίας Παρασκευής, ενώ μια δεύτερη εγγραφή αφορά επίσης τη Βαρκίσα. Οι αντίστοιχες φορολογικές επιβαρύνσεις ανέρχονται σε 60, 50 και 40 άκτσες. Οι αναφορές αυτές μαρτυρούν τη συμμετοχή μοναστηριών στην εκμετάλλευση αγροτικών και κτηνοτροφικών πόρων.

Μια ακόμη σημαντική μαρτυρία προσφέρει η ιδρυτική πράξη του βακουφιού του Σουλεϊμάν Αγά, τον Απρίλιο του 1574. Στην αφιερωμένη περιουσία περιλαμβάνονταν αγροτικές εκτάσεις, λιβάδια και βοσκότοποι στην περιοχή του Λούρου, κοντά στη Βίγλα και τη Στρογγυλή, καθώς και σε άλλες τοποθεσίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε 150 βόδια και 150 αγελάδες, που αποτελούσαν μέρος της περιουσίας του βακουφιού. Πρόκειται για μια σπάνια ποσοτική μαρτυρία σχετικά με το ζωικό κεφάλαιο συγκεκριμένης οικονομικής εκμετάλλευσης στην περιοχή της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα.

Το βακφιγιέ αναφέρεται επίσης στην οικονομική αξιοποίηση των ζώων, προβλέποντας έσοδα από προϊόντα όπως το βούτυρο και το τυρί, καθώς και από την πώληση ζώων και δερμάτων. Καθορίζει μάλιστα τον τρόπο με τον οποίο ορισμένα από αυτά τα έσοδα θα προστίθενταν στην περιουσία του βακουφιού. Η μαρτυρία αυτή αναδεικνύει την κτηνοτροφία ως δραστηριότητα που απέφερε ποικίλα προϊόντα και χρηματικά έσοδα.

Η σημασία της κτηνοτροφίας επεκτεινόταν και στη βιοτεχνική παραγωγή. Τα δέρματα αποτελούσαν πρώτη ύλη για τη βυρσοδεψία και την υποδηματοποιία, ενώ το μαλλί και άλλες

ζωικές ίνες μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην υφαντουργία. Η σχέση αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στην απογραφή του 1564 καταγράφονται βυρσοδέψες, υποδηματοποιοί, σαμαράδες και υφαντές. Έτσι, η κτηνοτροφία συνδεόταν όχι μόνο με τη διατροφή των κατοίκων, αλλά και με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες της πόλης.

Εικ. 10. Ποιμενικό και αγροτικό τοπίο σε οθωμανική μικρογραφία του 16ου αιώνα. Στο βάθος διακρίνονται σκηνές της αγροτικής ζωής.

Πηγή: Ârif, Rawża al-ʿUššāq (Ο Κήπος των Εραστών), περ. 1558, φ. 41r. Harvard Art Museums / Arthur M. Sackler Museum, αρ. 1985.216. Αναδημοσίευση: Ayşin Yoltar-Yıldırım, «A Lesser-Known Illustrated Manuscript of the Ottoman Court Historian Ârif: The Rawża al-ʿUššāq», 2018, εικ. 8.

Η σχέση της αγροτικής παραγωγής με την αστική οικονομία

Η αγροτική παραγωγή και η οικονομική ζωή της Άρτας ήταν στενά συνδεδεμένες. Τα δημητριακά μπορούσαν να τροφοδοτούν τους μύλους και τους αρτοποιούς, τα προϊόντα των αμπελώνων και των κήπων να καλύπτουν ανάγκες της τοπικής αγοράς, ενώ το λινάρι, το μαλλί και τα δέρματα αποτελούσαν πρώτες ύλες για την υφαντουργία, τη βυρσοδεψία και την υποδηματοποιία. Η παρουσία αντίστοιχων επαγγελματιών στην απογραφή του 1564 ενισχύει την εικόνα αυτής της οικονομικής αλληλεξάρτησης, χωρίς να τεκμηριώνει πάντοτε την προέλευση των πρώτων υλών.

Η απογραφή του 1564 και το βακφιγιέ του Σουλεϊμάν Αγά του 1574 αποκαλύπτουν επίσης τη συμμετοχή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στην αγροτική οικονομία και τη σημασία των βακουφιών στη διαχείριση παραγωγικών πόρων. Παρότι οι πηγές αυτές δεν επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε αδιάκοπα την οικονομική εξέλιξη από το 1449 έως το 1599, προσφέρουν μια πολύτιμη εικόνα της σχέσης ανάμεσα στην πόλη και την περιφέρειά της κατά τον 16ο αιώνα.

3.3. Οι μύλοι και η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων

Ανάμεσα στις παραγωγικές εγκαταστάσεις που καταγράφονται στις οθωμανικές πηγές του 16ου αιώνα, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι μύλοι. Αποτελούσαν βασικό κρίκο ανάμεσα στην αγροτική παραγωγή και την κατανάλωση, καθώς η άλεση των δημητριακών ήταν απαραίτητη για την παραγωγή αλεύρου και, κατ' επέκταση, για την καθημερινή διατροφή των κατοίκων.

Η σημασία τους αποτυπώνεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στο οθωμανικό κατάστιχο TT 350 του 1564, το οποίο περιλαμβάνει αναλυτική καταγραφή μύλων που συνδέονταν με την Άρτα και την περιφέρειά της. Οι εγγραφές αναφέρουν πρόσωπα και ιδρύματα, τον αριθμό των μονάδων (bab) και τον αντίστοιχο φόρο (resm), προσφέροντας πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομική και φορολογική τους οργάνωση. Ο όρος bab χρησιμοποιείται ως μονάδα καταμέτρησης, χωρίς να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν κάθε μονάδα αντιστοιχούσε σε αυτοτελές κτίσμα ή σε τμήμα μεγαλύτερης εγκατάστασης.

Συνολικά, στον σχετικό κατάλογο περιλαμβάνονται 15 εγγραφές, που αντιστοιχούν σε 30 μονάδες μύλων, με συνολική φορολογική επιβάρυνση 1.620 άκτσες. Ο μεγαλύτερος αριθμός συνδέεται με τον αποβιώσαντα Φαΐκ Πασά, στο όνομα του οποίου καταγράφονται επτά μονάδες και φόρος 420 άκτσων. Ακολουθούν ο παπάς Πρόγον, με πέντε μονάδες και φόρο 300 άκτσων, και ο Σίμο Κόσον, επίσης με πέντε μονάδες και φόρο 270 άκτσων.

Ανάμεσα στις υπόλοιπες καταχωρίσεις συναντούμε τον Μουσταφά, γιο του Ραμαζάν, με δύο μονάδες, καθώς και τον Καβάκ Ιμπραήμ, τον Ιλιάς Μπέη, τον Δερβίς Μπέη, τον Κασίμ Τσαούση, τον Αμπντί Τσαούση, τον Σουλεϊμάν Αγά και τον Φερχάτ Τσελεμπή, με μία μονάδα ο καθένας. Καταγράφονται επίσης μύλοι που συνδέονταν με τον Νικόλα χαμαμτζή, τον Μανόλ Κοσδίλ και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου, καθώς και ένας μύλος που προσδιορίζεται από τη θέση του, στον δρόμο του Vagniç.

Η κατανομή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι μύλοι συνδέονταν τόσο με μουσουλμάνους αξιωματούχους και πρόσωπα της οθωμανικής διοίκησης όσο και με χριστιανούς ιδιώτες και εκκλησιαστικά ιδρύματα. Η παρουσία του παπά Πρόγον, του Σίμου Κόσον και της Μονής του Αγίου Γεωργίου μαρτυρεί τη συμμετοχή χριστιανικών προσώπων και φορέων στην εκμετάλλευση σημαντικών παραγωγικών εγκαταστάσεων.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Φαΐκ Πασά, στο όνομα του οποίου καταγράφονται επτά μονάδες, παρότι ο ίδιος είχε ήδη αποβιώσει. Η αναφορά αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον σε συνδυασμό με την ιδρυτική πράξη του βακουφιού του, το 1493, στην οποία περιλαμβάνονταν επίσης μύλοι και άλλες προσοδοφόρες εγκαταστάσεις. Η ακριβής σχέση των επτά μονάδων του 1564 με την αρχική βακουφική περιουσία δεν μπορεί, ωστόσο, να προσδιοριστεί χωρίς ειδικότερη εξέταση των σχετικών εγγραφών.

Οι μύλοι αποτελούσαν όχι μόνο εγκαταστάσεις επεξεργασίας δημητριακών αλλά και πηγές οικονομικών προσόδων. Η ένταξή τους σε βακούφια επέτρεπε τη χρηματοδότηση θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και κοινωφελών λειτουργιών μέσω των εσόδων τους. Έτσι, η παραγωγή αλεύρου συνδεόταν και με την οικονομική υποστήριξη ιδρυμάτων της πόλης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η διαφοροποίηση των φορολογικών ποσών. Στο κατάστιχο καταγράφονται μονάδες με φόρο 15 ή 60 άκτσων, ενώ στις περιπτώσεις περισσότερων μονάδων τα συνολικά ποσά είναι υψηλότερα. Η διαφοροποίηση αυτή δείχνει ότι οι εγκαταστάσεις δεν επιβαρύνονταν όλες με τον ίδιο τρόπο. Οι λόγοι της δεν μπορούν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα από τα διαθέσιμα στοιχεία, ούτε είναι δυνατόν να υπολογιστεί η πραγματική παραγωγική ικανότητα των μύλων.

Η λειτουργία τους συνδεόταν με τις γεωγραφικές συνθήκες της περιοχής. Ο Άραχθος και τα υπόλοιπα υδάτινα ρεύματα δημιουργούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη λειτουργία υδρόμυλων. Ωστόσο, το κατάστιχο του 1564 δεν προσδιορίζει τη θέση ή τον μηχανισμό λειτουργίας κάθε εγκατάστασης. Επομένως, δεν μπορούμε να ταυτίσουμε όλους τους καταγεγραμμένους μύλους με συγκεκριμένες τοποθεσίες ή να θεωρήσουμε δεδομένο ότι βρίσκονταν στις όχθες του Αράχθου.

Η παρουσία τους αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε συνδυασμό με τις καταγραφές σίτου και ανάμεικτων δημητριακών στην ίδια απογραφή. Οι εγκαταστάσεις άλεσης μπορούσαν να εξυπηρετούν τις ανάγκες τόσο των κατοίκων της Άρτας όσο και της αγροτικής περιφέρειας, χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή γεωγραφική εμβέλεια της λειτουργίας τους.

Συνολικά, η απογραφή του 1564 αποκαλύπτει μια αξιόλογη δραστηριότητα μεταποίησης αγροτικών προϊόντων, η οποία συνέδεε την παραγωγή της υπαίθρου με την οικονομική ζωή της Άρτας. Παράλληλα, η ποικιλία των προσώπων και των ιδρυμάτων που συνδέονταν με τους μύλους αναδεικνύει τη σημασία τους ως παραγωγικών εγκαταστάσεων και πηγών εισοδήματος για ιδιώτες, εκκλησιαστικούς φορείς και οθωμανικά ιδρύματα.

3.4. Η εσωτερική αγορά, τα καταστήματα και οι εμπορικές συναλλαγές

Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας δεν στηριζόταν αποκλειστικά στην αγροτική παραγωγή και τη μεταποίησή της. Η πόλη διέθετε οργανωμένη αγορά, όπου συγκεντρώνονταν προϊόντα, πραγματοποιούνταν εμπορικές συναλλαγές και ασκούνταν ποικίλες επαγγελματικές δραστηριότητες. Η λειτουργία της συνδεόταν τόσο με την παραγωγή της αγροτικής περιφέρειας όσο και με τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού.

Τα καταστήματα του Φαΐκ Πασά το 1493

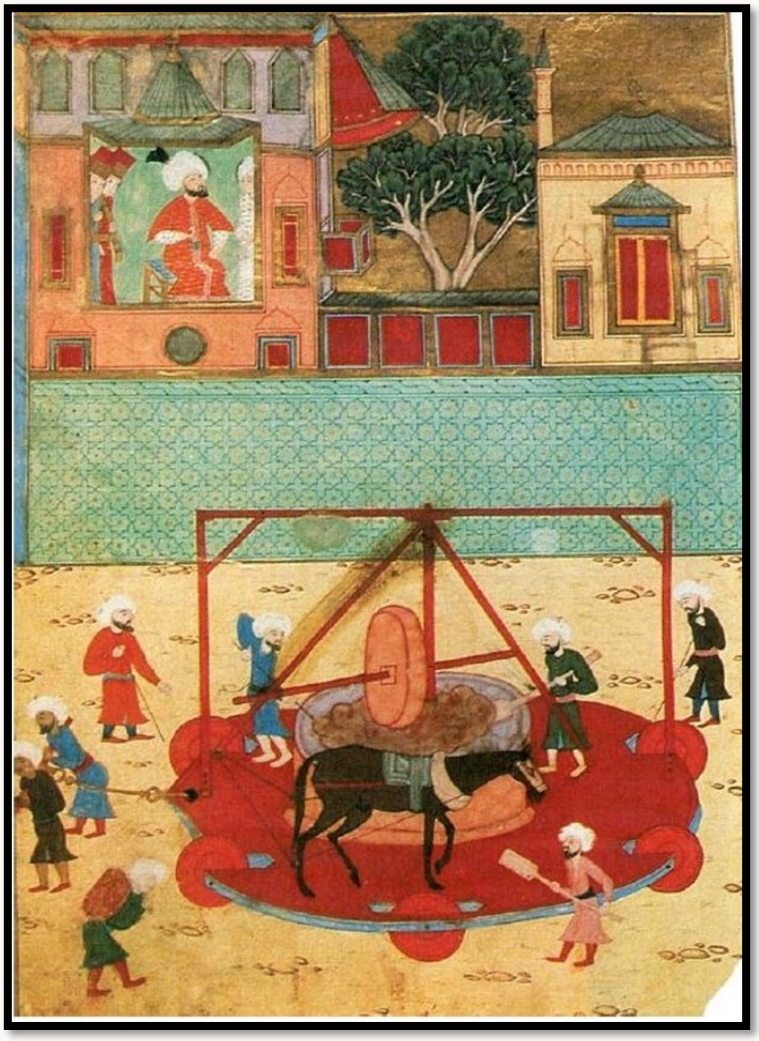
Μια από τις σημαντικότερες πρώιμες μαρτυρίες για την εμπορική οργάνωση της οθωμανικής Άρτας προέρχεται από την ιδρυτική πράξη του βακουφιού του Φαΐκ Πασά, το 1493, μόλις 44 χρόνια μετά την κατάκτηση της πόλης.

Στην πράξη αυτή αναφέρονται δεκατέσσερα καταστήματα στην αγορά Suk-ı Mübayaat, δυτικά της τάφρου του Κάστρου, τα οποία αποτελούσαν μέρος της περιουσίας που αφιερώθηκε για τη συντήρηση του ιδρύματος. Η αναφορά σε συγκεκριμένη αγορά, σε συνδυασμό με τον προσδιορισμό της θέσης της, προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για την ανασύνθεση της οικονομικής τοπογραφίας της Άρτας κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η καταγραφή αποκαλύπτει την ύπαρξη οργανωμένου εμπορικού χώρου, με καταστήματα που είχαν αναγνωρισμένη οικονομική αξία και μπορούσαν να αποφέρουν τακτικά έσοδα. Η ένταξή τους στο βακούφι επέτρεπε τη διάθεση των προσόδων από την εκμετάλλευσή τους για τη συντήρηση των ιδρυμάτων του Φαΐκ Πασά.

Η μαρτυρία δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον συνολικό αριθμό των καταστημάτων της πόλης ούτε τα είδη των εμπορευμάτων που διακινούνταν στα συγκεκριμένα καταστήματα. Τεκμηριώνει, ωστόσο, την ύπαρξη εμπορικών υποδομών που είχαν ενταχθεί στο σύστημα διαχείρισης των βακουφικών περιουσιών ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι τα καταστήματα δεν αποτελούσαν τα μοναδικά προσοδοφόρα περιουσιακά στοιχεία του βακουφιού. Η ιδρυτική πράξη περιλάμβανε και παραγωγικές εγκαταστάσεις, μεταξύ των οποίων μύλους, αναδεικνύοντας τη συνύπαρξη εμπορικών ακινήτων και εγκαταστάσεων μεταποίησης στην ίδια βακουφική περιουσία.

Εικ. 11. Παρέλαση της συντεχνίας των μυλωνάδων με επίδειξη κινητού μύλου, κατά τις εορταστικές εκδηλώσεις του 1582 στην Κωνσταντινούπολη. Οθωμανική μικρογραφία από το Sûrnâme-i Hümâyûn, με εικονογράφηση του Nakkaş Osman.

Πηγή: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1344. Αναδημοσίευση: 16–18. Yüzyıl Minyatürlerinde Osmanlı Arabaları, φωτ. 92.

Η φορολογία της αγοράς το 1564

Μια αναλυτικότερη εικόνα της λειτουργίας της αγοράς προσφέρει το οθωμανικό κατάστιχο TT 350 του 1564. Οι σχετικές εγγραφές περιλαμβάνουν φορομισθώσεις (mukataa) και ειδικά

φορολογικά έσοδα που συνδέονταν με την αγορά, τις εμπορικές συναλλαγές, την παραγωγή και την κατανάλωση.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η καταγραφή ποσού 15.000 άκτσων, το οποίο συνδέεται με την αγορανομία (ihtisab), τον φόρο γάμου (resm-i arus), τον φόρο κουκουλιών (kükül) και τον φόρο piyaz, που στην επεξεργασία του καταστίχου αποδίδεται σε κρεμμύδια ή οπωροκηπευτικά.

Η αγορανομία αποτελούσε βασικό μηχανισμό εποπτείας της αστικής αγοράς. Συνδεόταν με τον έλεγχο των συναλλαγών, των μέτρων και σταθμών, των τιμών και της τήρησης των κανόνων εμπορίας. Η παρουσία της στην απογραφή μαρτυρεί ότι η αγορά της Άρτας υπαγόταν σε οργανωμένη διοικητική και φορολογική εποπτεία. Ωστόσο, επειδή το ποσό των 15.000 άκτσων αφορά περισσότερες φορολογικές κατηγορίες, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ποιο μέρος του αντιστοιχούσε αποκλειστικά στην αγορανομία.

Εξίσου σημαντική για την εμπορική δραστηριότητα είναι η εγγραφή του bac-ı siyah, με ποσό 10.000 άκτσων. Πρόκειται για φορολογική επιβάρυνση που συνδεόταν με τις συναλλαγές της αγοράς και τη διακίνηση εμπορευμάτων. Η καταγραφή της ως διακριτής φορομίσθωσης δείχνει ότι οι εμπορικές συναλλαγές αποτελούσαν αναγνωρισμένη πηγή εσόδων για την οθωμανική διοίκηση. Το ποσό δεν εκφράζει τον συνολικό όγκο του εμπορίου ή την αξία των διακινούμενων εμπορευμάτων, αποτελεί όμως σημαντική ένδειξη της οικονομικής βαρύτητας αυτής της δραστηριότητας.

Οι δύο αυτές εγγραφές φωτίζουν διαφορετικές πλευρές της οικονομικής λειτουργίας της Άρτας: την εποπτεία της αγοράς και τη φορολόγηση των συναλλαγών. Αποκαλύπτουν έναν οργανωμένο εμπορικό χώρο, ενταγμένο στους διοικητικούς και φορολογικούς μηχανισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι παραγωγικές εγκαταστάσεις και η καθημερινή κατανάλωση

Πέρα από τους φόρους της αγοράς, η απογραφή του 1564 περιλαμβάνει συγκεκριμένες εγκαταστάσεις και δραστηριότητες που συνδέονταν με την παραγωγή, τη διάθεση και την κατανάλωση αγαθών στην Άρτα.

Το κεροποιείο (şemhane) καταγράφεται με φορολογικό ποσό 1.000 άκτσων. Η παραγωγή κεριών εξυπηρετούσε τις ανάγκες φωτισμού των κατοικιών, των καταστημάτων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων, αποτελώντας δραστηριότητα στενά συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή της πόλης.

Το σφαγείο καταγράφεται μαζί με το bozahane, δηλαδή εγκατάσταση παραγωγής του ποτού boza, με συνολικό φορολογικό ποσό 800 άκτσων. Η κοινή εγγραφή δεν επιτρέπει να διακρίνουμε τα έσοδα που αντιστοιχούσαν σε καθεμιά από τις δύο δραστηριότητες.

Η ύπαρξη σφαγείου συνδεόταν άμεσα με την τροφοδοσία της πόλης σε κρέας και, επομένως, με την κτηνοτροφική παραγωγή της περιφέρειας. Αντίστοιχα, η παραγωγή boza, ενός ζυμωμένου ποτού από δημητριακά, αποτελεί ένδειξη της μεταποίησης αγροτικών προϊόντων για τις ανάγκες της αστικής κατανάλωσης.

Στο κατάστιχο καταγράφεται επίσης η φορολόγηση των ταβερνών (meyhanecilik), με ποσό 300 άκτσων. Η εγγραφή αυτή μαρτυρεί την ύπαρξη δραστηριοτήτων σχετικών με τη διάθεση και την κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών, οι οποίες αποτελούσαν διακριτή πηγή φορολογικών εσόδων.

Οι καταγραφές αυτές φωτίζουν συγκεκριμένες πλευρές της καθημερινής ζωής στην Άρτα του 16ου αιώνα: την προμήθεια κρέατος, την παραγωγή κεριών για τον φωτισμό, την παρασκευή και την κατανάλωση ποτών. Παράλληλα, αναδεικνύουν την ποικιλία των οικονομικών δραστηριοτήτων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού και συνέδεαν την αγορά της πόλης με την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή της περιφέρειας.

Η αγορά ως σύνδεσμος ανάμεσα στην πόλη και την περιφέρεια

Η λειτουργία της αγοράς ήταν στενά συνδεδεμένη με την παραγωγή της ευρύτερης περιοχής. Δημητριακά, κρέας, αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες μπορούσαν να διοχετεύονται στην Άρτα, όπου καταναλώνονταν, μεταποιούνταν ή αποτελούσαν αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών. Παράλληλα, η παρουσία επαγγελματιών και τεχνιτών, όπως καταγράφονται στην απογραφή του 1564, δείχνει ότι η αστική οικονομία περιλάμβανε και βιοτεχνικές δραστηριότητες, ιδιαίτερα στους κλάδους της ένδυσης, της υπόδησης και της επεξεργασίας πρώτων υλών.

Η καταγραφή καταστημάτων ήδη από το 1493 και η συστηματική φορολόγηση της αγοράς το 1564 τεκμηριώνουν τη σημασία της εμπορικής δραστηριότητας στην οικονομική ζωή της οθωμανικής Άρτας. Παρότι δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τον συνολικό αριθμό των καταστημάτων, τον όγκο των συναλλαγών ή την προέλευση όλων των εμπορευμάτων, οι πηγές αποκαλύπτουν την ύπαρξη οργανωμένων εμπορικών εγκαταστάσεων και διαφορετικών μορφών φορολόγησης της παραγωγής, της διακίνησης και της κατανάλωσης αγαθών.

Η Άρτα αναδεικνύεται έτσι σε οικονομικό κέντρο όπου συναντιούνταν η παραγωγή της υπαίθρου, η δραστηριότητα των τεχνιτών και οι ανάγκες των κατοίκων. Η αγορά της αποτελούσε συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πόλη και την περιφέρειά της, ενώ, μέσω των μηχανισμών εποπτείας και φορολόγησης, εντασσόταν στο ευρύτερο οικονομικό και διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

3.5. Οι επαγγελματίες, οι τεχνίτες και η βιοτεχνική δραστηριότητα

Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα δεν περιοριζόταν στην αγροτική παραγωγή, την κτηνοτροφία και το εμπόριο. Στην πόλη ασκούνταν ποικίλα επαγγέλματα, που συνδέονταν με την επεξεργασία πρώτων υλών, την κατασκευή καθημερινών αγαθών και την παροχή υπηρεσιών. Οι δραστηριότητες αυτές αναδεικνύουν τον ρόλο της Άρτας ως αστικού κέντρου που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων της και συνδεόταν οικονομικά με την ευρύτερη περιφέρειά της.

Πολύτιμες πληροφορίες προσφέρει το οθωμανικό κατάστιχο ΤΤ 350 του 1564, στο οποίο διασώζονται επαγγελματικοί χαρακτηρισμοί κατοίκων της πόλης. Αν και σκοπός της απογραφής

δεν ήταν η πλήρης καταγραφή των επαγγελμάτων, οι σχετικές εγγραφές επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε βασικούς κλάδους της τοπικής παραγωγής και των υπηρεσιών.

Στην επεξεργασία των στοιχείων του καταστίχου έχουν εντοπιστεί συνολικά 73 επαγγελματικές αναφορές, οι οποίες κατανέμονται ως εξής:

Επαγγελματικός κλάδος	Αριθμός αναφορών
Υπόδηση και επεξεργασία δέρματος	22
Υφαντουργία και επεξεργασία ινών	21
Ένδυση και ραφή	12
Λοιπά τεχνικά επαγγέλματα και υπηρεσίες	10
Παραγωγή ειδών διατροφής	6
Μαθητεία	2
Σύνολο	**73**

Πηγή: TT 350 (1564), πίνακες 6–7 της μελέτης «Η Άρτα στον 16ο αιώνα μέσα από τα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα».

Η κατανομή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από τις 73 επαγγελματικές αναφορές, οι 55 αφορούν την επεξεργασία δέρματος, την κατασκευή υποδημάτων, την υφαντουργία και τη ραφή ενδυμάτων. Πρόκειται για δραστηριότητες που συνδέονταν με την αξιοποίηση αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, αλλά και με τις ανάγκες της αστικής αγοράς.

Η αριθμητική υπεροχή αυτών των κλάδων στις καταγεγραμμένες επαγγελματικές αναφορές αναδεικνύει τη σημασία της ένδυσης, της υπόδησης και της επεξεργασίας πρώτων υλών στην οικονομική ζωή της Άρτας. Ωστόσο, επειδή η απογραφή δεν αποτελεί πλήρη επαγγελματική απογραφή του πληθυσμού, οι αριθμοί αυτοί δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικοί της συνολικής κατανομής των επαγγελμάτων στην πόλη.

Η υπόδηση και η επεξεργασία του δέρματος

Ο πολυπληθέστερος επαγγελματικός κλάδος, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των επαγγελματικών αναφορών του 1564, ήταν εκείνος της υπόδησης και της επεξεργασίας του δέρματος, με συνολικά 22 καταγραφές.

Στο κατάστιχο αναφέρονται έντεκα υποδηματοποιοί (pabuççu), τέσσερις τεχνίτες ειδικού τύπου υποδημάτων (paşmakçı), δύο βυρσοδέψες (tabbak), δύο κατασκευαστές εξοπλισμού ιππασίας (sarraç) και τρεις σαμαράδες (semerci).

Η παρουσία αυτών των ειδικοτήτων φανερώνει διαφορετικά στάδια και χρήσεις της επεξεργασίας του δέρματος. Οι βυρσοδέψες ασχολούνταν με την κατεργασία των ακατέργαστων δερμάτων, ενώ οι υποδηματοποιοί αξιοποιούσαν το επεξεργασμένο υλικό για την κατασκευή υποδημάτων. Παράλληλα, οι σαμαράδες και οι κατασκευαστές εξοπλισμού ιππασίας εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ζώων που χρησιμοποιούνταν στις μεταφορές και στις αγροτικές εργασίες.

Η σημασία του κλάδου συνδεόταν με την κτηνοτροφική παραγωγή της περιοχής. Τα δέρματα των ζώων αποτελούσαν πολύτιμη πρώτη ύλη, την οποία μπορούσαν να αξιοποιούν οι τεχνίτες της πόλης. Η καταγραφή διαφορετικών ειδικοτήτων, από την κατεργασία του δέρματος έως την κατασκευή τελικών προϊόντων, αποτελεί ένδειξη επαγγελματικής εξειδίκευσης και καταμερισμού της εργασίας.

Εικ. 12. Σκηνή από την αγορά της Κωνσταντινούπολης, περ. 1580. Πωλητές φρούτων, λουλουδιών και άλλων προϊόντων συναλλάσσονται με αγοραστές, ενώ διακρίνεται και ζυγαριά. Πηγή: A Bazaar in Istanbul, Museo Correr, Βενετία, χειρόγραφο Ms. 1671. Αναπαραγωγή: Bridgeman Images, XIR218736.

Ωστόσο, η απογραφή του 1564 δεν επιτρέπει να υπολογίσουμε το συνολικό μέγεθος της παραγωγής ούτε να προσδιορίσουμε πόσα εργαστήρια λειτουργούσαν στην Άρτα. Οι αριθμοί

προέρχονται από επαγγελματικούς χαρακτηρισμούς ενός φορολογικού καταστίχου και δεν αντιστοιχούν απαραίτητα στο σύνολο των τεχνιτών της πόλης.

Η υφαντουργία και η κατασκευή ενδυμάτων

Εξίσου σημαντική εμφανίζεται η υφαντουργία και η επεξεργασία ινών, με συνολικά 21 επαγγελματικές αναφορές. Στο κατάστιχο καταγράφονται δεκαοκτώ mutaf, τεχνίτες που συνδέονταν με την επεξεργασία ζωικών ινών και την κατασκευή χονδρών υφαντών, καθώς και τρεις hallaç, οι οποίοι ασχολούνταν με το λανάρισμα και την προετοιμασία βαμβακιού ή μαλλιού.

Η παρουσία των επαγγελματιών αυτών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με την κτηνοτροφική παραγωγή της περιοχής. Το μαλλί και άλλες ζωικές ίνες μπορούσαν να αποτελέσουν πρώτες ύλες για την κατασκευή υφαντών, καλυμμάτων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης.

Με την κατασκευή ενδυμάτων συνδεόταν και ένας ακόμη σημαντικός επαγγελματικός κλάδος: οι δώδεκα ράφτες (rafti) που καταγράφονται στην απογραφή. Η παρουσία τους συμπληρώνει την εικόνα μιας τοπικής βιοτεχνίας με διαφορετικές ειδικότητες, από την προετοιμασία και την επεξεργασία των πρώτων υλών έως τη ραφή ενδυμάτων.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι οι mutaf, με δεκαοκτώ αναφορές, αποτελούν την πολυπληθέστερη μεμονωμένη επαγγελματική ομάδα που αναγνωρίζεται στην απογραφή του 1564.

Η σημασία αυτών των επαγγελμάτων δεν περιοριζόταν απαραίτητα στην κάλυψη των αναγκών των κατοίκων της πόλης. Τα παραγόμενα είδη μπορούσαν να διατίθενται και στην ευρύτερη αγορά της περιοχής, χωρίς όμως οι διαθέσιμες εγγραφές να επιτρέπουν τον προσδιορισμό του όγκου της παραγωγής ή των προορισμών διακίνησής τους.

Τα υπόλοιπα επαγγέλματα και οι υπηρεσίες

Πέρα από τους σημαντικότερους βιοτεχνικούς κλάδους, η απογραφή του 1564 καταγράφει και άλλα επαγγέλματα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της καθημερινής ζωής στην Άρτα.

Αναφέρονται έξι αρτοποιοί (etmekçi), τέσσερις κουρείς (berber), δύο πεταλωτές (nalband), δύο κατασκευαστές καλυμμάτων κεφαλής (takyacı), ένας χρυσοχόος (kuyumcu) και ένας τεχνίτης με τον επαγγελματικό χαρακτηρισμό sobacı, που συνδεόταν με την κατασκευή ή τη συντήρηση εστιών και μέσων θέρμανσης.

Οι αρτοποιοί συνδέονταν άμεσα με την παραγωγή δημητριακών, τη λειτουργία των μύλων και την τροφοδοσία του αστικού πληθυσμού. Οι πεταλωτές εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ζώων που χρησιμοποιούνταν στις μεταφορές και στις αγροτικές εργασίες, ενώ οι κουρείς παρείχαν υπηρεσίες προσωπικής περιποίησης.

Η παρουσία χρυσοχόου αποτελεί ένδειξη εξειδικευμένης τεχνικής δραστηριότητας, ενώ οι κατασκευαστές καλυμμάτων κεφαλής συμπληρώνουν την εικόνα των επαγγελμάτων που συνδέονταν με την ένδυση και την προσωπική εμφάνιση.

Στο κατάστιχο αναφέρονται επίσης δύο μαθητευόμενοι (şakird). Η καταγραφή τους μαρτυρεί την παρουσία προσώπων που βρίσκονταν σε διαδικασία εκμάθησης κάποιας τέχνης ή επαγγέλματος. Δεν επιτρέπει, ωστόσο, να προσδιορίσουμε σε ποιες ειδικότητες μαθητεύουν ή να ανασυνθέσουμε τον τρόπο οργάνωσης της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην πόλη. Η ποικιλία αυτών των επαγγελμάτων αναδεικνύει μια αστική οικονομία με διαφορετικές τεχνικές ειδικότητες και υπηρεσίες. Παράλληλα, φανερώνει τη σύνδεση ορισμένων δραστηριοτήτων με την αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, αλλά και την ύπαρξη επαγγελμάτων που ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες της αστικής ζωής.

Οι βυρσοδέψες έξω από το Κάστρο: μια σημαντική μαρτυρία του 1589

Μια ιδιαίτερα σημαντική πληροφορία για τη βιοτεχνική δραστηριότητα και την οργάνωση του αστικού χώρου της Άρτας προέρχεται από οθωμανικό έγγραφο του 1589, το οποίο διασώζεται στο 660 Mühimme Defteri, ένα από τα κατάστιχα αποφάσεων και διαταγών της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης.

Το έγγραφο, που έχει εντοπιστεί και παρουσιαστεί σε ειδική έρευνα για τις απαρχές της συνοικίας των Ταμπακιάδων, αφορά αναφορά του Ιλιάς (İlyâs), διοικητή (dizdar) του Κάστρου της Νάρδας.

Σύμφωνα με την αναφορά, έξω από το Κάστρο είχαν εγκατασταθεί χριστιανοί βυρσοδέψες και άλλοι χριστιανοί κάτοικοι, οι οποίοι είχαν κατασκευάσει σπίτια και άλλα κτίσματα.

Η περιγραφή της θέσης των εγκαταστάσεων είναι ιδιαίτερα συγκεκριμένη. Τα κτίσματα βρίσκονταν μέσα στην τάφρο του Κάστρου, από τη μία πύλη έως την άλλη. Επιπλέον, είχαν ανεγερθεί ελαφρές κατασκευές, τα λεγόμενα çardak, επάνω στον τοίχο της τάφρου. Ορισμένες βρίσκονταν τόσο κοντά στην οχύρωση ώστε εφάπτονταν στο ίδιο το φρούριο.

Η κατάσταση είχε προκαλέσει την αντίδραση του διοικητή, ο οποίος θεωρούσε ότι οι κατασκευές αυτές έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια του Κάστρου. Η υπόθεση έφθασε στην κεντρική οθωμανική διοίκηση και αποτέλεσε αντικείμενο επίσημης διαταγής.

Η διαταγή της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης δεν περιορίστηκε στην καταγραφή της καταγγελίας. Απευθυνόταν στον διοικητή της περιοχής Ιωαννίνων και στους καδήδες της Πρέβεζας και της Νάρδας, τους οποίους καλούσε να μεταβούν αυτοπροσώπως στον χώρο. Εφόσον διαπιστωνόταν ότι οι κατοικίες και οι πρόχειρες κατασκευές προκαλούσαν βλάβη στην οχύρωση, έπρεπε να απομακρυνθούν και να απαγορευτεί η ανέγερση νέων κτισμάτων κοντά στα τείχη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά στην πύλη Pareporte, από την οποία, σύμφωνα με την καταγγελία, είχαν αφαιρεθεί σιδερένια εξαρτήματα. Η διαταγή προέβλεπε τον εντοπισμό των υπευθύνων, την αποκατάσταση της ζημιάς και, εφόσον υπήρχε σχετική βλάβη, την καταβολή αποζημίωσης.

Η σημασία του εγγράφου είναι πολλαπλή. Πρώτα απ' όλα, τεκμηριώνει ότι στα τέλη του 16ου αιώνα υπήρχαν ήδη εγκατεστημένοι βυρσοδέψες έξω από το Κάστρο. Η παρουσία κατοικιών και άλλων κατασκευών δείχνει ότι η επαγγελματική δραστηριότητα συνυπήρχε με την οικιστική χρήση του συγκεκριμένου χώρου.

Επιπλέον, η μαρτυρία προσφέρει μια σπάνια δυνατότητα σύνδεσης της επαγγελματικής δραστηριότητας με την τοπογραφία της πόλης. Ενώ το κατάστιχο TT 350 του 1564 καταγράφει δύο βυρσοδέψες χωρίς να προσδιορίζει τη θέση των εργαστηρίων τους, το έγγραφο του 1589 επιτρέπει να εντοπίσουμε μια περιοχή εγκατάστασης προσώπων που ασκούσαν το επάγγελμα, κοντά στην τάφρο του Κάστρου.

Η περιοχή αυτή συνδέεται με τη μεταγενέστερη συνοικία των Ταμπακιάδων ή Ταμπάκικων της Άρτας, όπου η βυρσοδεψία εξακολούθησε να αποτελεί χαρακτηριστική επαγγελματική δραστηριότητα κατά τους νεότερους χρόνους.

Η τοπογραφική αυτή σύνδεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη θέση της παλαιάς τάφρου διαμορφώθηκε αργότερα δρόμος, ενώ η ευρύτερη περιοχή απέκτησε οικιστικό χαρακτήρα. Η σημερινή οδός Γόργου βρίσκεται στον ιστορικό αυτό χώρο, όπως αναδεικνύεται και από παλαιότερες φωτογραφίες της συνοικίας.

Εικ. 13. Παρέλαση της συντεχνίας των κρεοπωλών στην Κωνσταντινούπολη, κατά τις εορταστικές εκδηλώσεις του 1582. Οι κρεοπώλες παρουσιάζουν τα προϊόντα τους σε τροχοφόρο στέγαστρο με κρεμασμένα σφάγια.

Πηγή: Sûrnâme-i Hümâyûn, 1582, εικονογράφηση Nakkaş Osman. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1344, φ. 296a. Αναδημοσίευση: 16–18. Yüzyıl Minyatürlerinde Osmanlı Arabaları, σ. 116, φωτ. 46.

Δεν μπορούμε, βεβαίως, να υποστηρίξουμε ότι η συνοικία των Ταμπακιάδων ιδρύθηκε το 1589. Το συγκεκριμένο όνομα δεν εμφανίζεται στο έγγραφο, ενώ η αναφορά του διοικητή δείχνει ότι η εγκατάσταση των βυρσοδεψών είχε προηγηθεί. Μπορούμε, ωστόσο, να θεωρήσουμε το 1589, με βάση τα μέχρι σήμερα εντοπισμένα στοιχεία, ως την παλαιότερη ασφαλή μαρτυρία για τη χωροθετημένη παρουσία βυρσοδεψών στην περιοχή που αργότερα έγινε γνωστή ως Ταμπακιάδα.

Το έγγραφο αποκαλύπτει παράλληλα μια ενδιαφέρουσα σύγκρουση ανάμεσα στην οικονομική και οικιστική ανάπτυξη της πόλης και στις απαιτήσεις της στρατιωτικής διοίκησης. Η εγκατάσταση κατοικιών και άλλων κατασκευών στην τάφρο του Κάστρου θεωρήθηκε απειλή για την ασφάλεια της οχύρωσης. Σε συνδυασμό με την απογραφή του 1564, η μαρτυρία του 1589 μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε όχι μόνο την παρουσία της βυρσοδεψίας στην Άρτα, αλλά και τη σύνδεσή της με τη διαμόρφωση ενός χώρου που στους νεότερους χρόνους θα γίνει γνωστός ως Ταμπακιάδα.

Η βιοτεχνία και η διαμόρφωση του αστικού χώρου

Η εγκατάσταση βυρσοδεψών στην τάφρο του Κάστρου δείχνει ότι ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες συνδέονταν με συγκεκριμένους χώρους της πόλης, επηρεάζοντας σταδιακά και την οικιστική της ανάπτυξη.

Οι τεχνίτες δεν αποτελούσαν απλώς μια επαγγελματική κατηγορία καταγεγραμμένη στα φορολογικά κατάστιχα. Η εργασία τους απαιτούσε χώρους εγκατάστασης, πρώτες ύλες, κατάλληλες υποδομές και πρόσβαση στην αγορά. Η συγκέντρωση βυρσοδεψών έξω από το Κάστρο δείχνει ότι ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες μπορούσαν να συνδεθούν με συγκεκριμένες περιοχές του αστικού χώρου.

Παράλληλα, η επεξεργασία δερμάτων, η υποδηματοποιία, η υφαντουργία και η κατασκευή ενδυμάτων συνδέονταν με την παραγωγή της περιφέρειας και με τις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης.

Η εικόνα που προκύπτει από τις πηγές του 1564 και του 1589 είναι εκείνη μιας πόλης με ποικίλες επαγγελματικές ειδικότητες, όπου η παραγωγή καθημερινών αγαθών αποτελούσε σημαντικό μέρος της οικονομικής ζωής.

Ιδιαίτερα η περίπτωση των βυρσοδεψών προσφέρει κάτι περισσότερο από μια μαρτυρία οικονομικής δραστηριότητας: επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη σχέση ανάμεσα στην εργασία, την κατοικία, τη στρατιωτική οχύρωση και τη σταδιακή διαμόρφωση μιας περιοχής της Άρτας που διατήρησε τον επαγγελματικό της χαρακτήρα στους μεταγενέστερους αιώνες.

3.6. Τα βακούφια ως οικονομικοί οργανισμοί

Ιδιαίτερη θέση στην οικονομική οργάνωση της Άρτας κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας κατείχαν τα βακούφια (vakıf), δηλαδή περιουσίες που αφιερώνονταν στην εξυπηρέτηση θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και κοινωφελών σκοπών.

Η σημασία τους δεν περιοριζόταν στην ανέγερση και τη συντήρηση τεμενών ή άλλων ιδρυμάτων. Μέσω της διαχείρισης αγροτικών εκτάσεων, καταστημάτων, μύλων, κατοικιών, ζώων και άλλων περιουσιακών στοιχείων, συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγική και εμπορική ζωή της πόλης.

Η λειτουργία τους καθοριζόταν από την ιδρυτική πράξη, το βακφιγιέ (vakfiye), στην οποία περιγράφονταν η αφιερωμένη περιουσία, οι σκοποί του ιδρύματος, οι όροι διαχείρισης, οι δικαιούχοι των εσόδων και οι αμοιβές των εργαζομένων. Με τον τρόπο αυτό, η περιουσία

δεσμευόταν για τη διαρκή εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών, ενώ η εκμετάλλευσή της οργανωνόταν σύμφωνα με τη βούληση του ιδρυτή και τις σχετικές νομικές διατάξεις.

Για την Άρτα του 15ου και 16ου αιώνα ιδιαίτερη σημασία έχουν δύο ιδρυτικές πράξεις: εκείνη του Φαΐκ Πασά, το 1493, και εκείνη του Σουλεϊμάν Αγά, τον Απρίλιο του 1574. Παρότι απέχουν περίπου ογδόντα χρόνια μεταξύ τους, προσφέρουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο η οικονομική περιουσία μπορούσε να συνδεθεί με τη λειτουργία θρησκευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων.

3.6.1. Το βακούφι του Φαΐκ Πασά (1493)

Ένας από τους σημαντικότερους οικονομικούς οργανισμούς που συγκροτήθηκαν στην Άρτα κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν το βακούφι του Φαΐκ Πασά, υψηλόβαθμου αξιωματούχου της εποχής του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή.

Η ιδρυτική του πράξη (vakfiye), που χρονολογείται στο 1493, αποκαλύπτει μια εκτεταμένη και ποικιλόμορφη περιουσία, η οποία περιλάμβανε εμπορικά ακίνητα, παραγωγικές εγκαταστάσεις, αγροτικές εκτάσεις, κτηνοτροφικές και αλιευτικές εκμεταλλεύσεις. Η σύνθεση αυτή φανερώνει ότι η οικονομική βάση του ιδρύματος δεν στηριζόταν σε μία μόνο δραστηριότητα, αλλά σε διαφορετικές πηγές προσόδων.

Η αστική και εμπορική περιουσία

Στην Άρτα το βακούφι διέθετε δεκατέσσερα καταστήματα στην αγορά Suk-ı Mübayaat, δυτικά της τάφρου του Κάστρου, καθώς και ένα λουτρό στη συνοικία Nakaric. Τα ακίνητα αυτά αποτελούσαν πηγές τακτικών προσόδων, κυρίως μέσω της εκμετάλλευσης ή της εκμίσθωσής τους.

Η παρουσία των καταστημάτων σε συγκεκριμένη αγορά της πόλης δείχνει τη σύνδεση του βακουφιού με την εμπορική δραστηριότητα της Άρτας, ενώ το λουτρό αποτελούσε εγκατάσταση με οικονομική αλλά και κοινωνική λειτουργία.

Οι μύλοι και οι παραγωγικές εγκαταστάσεις

Σημαντική θέση στην περιουσία του βακουφιού κατείχαν οι νερόμυλοι. Η ιδρυτική πράξη, όπως παρουσιάζεται από την Ayşe Değerli, αναφέρει πέντε μύλους στην Άρτα και τέσσερις ακόμη στην περιοχή του Σουροβιγλίου, στο Κάρλελι. Η λειτουργία τους συνέδεε την αγροτική παραγωγή με τη μεταποίηση και εξασφάλιζε πρόσθετες πηγές εισοδήματος.

Στο οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο του 1564 καταγράφονται επτά μονάδες μύλων στο όνομα του αποβιώσαντος Φαΐκ Πασά. Η πληροφορία αυτή δείχνει ότι περιουσιακά στοιχεία συνδεδεμένα με το όνομά του εξακολουθούσαν να έχουν οικονομική παρουσία στην Άρτα, εβδομήντα και πλέον χρόνια μετά την ιδρυτική πράξη του 1493.

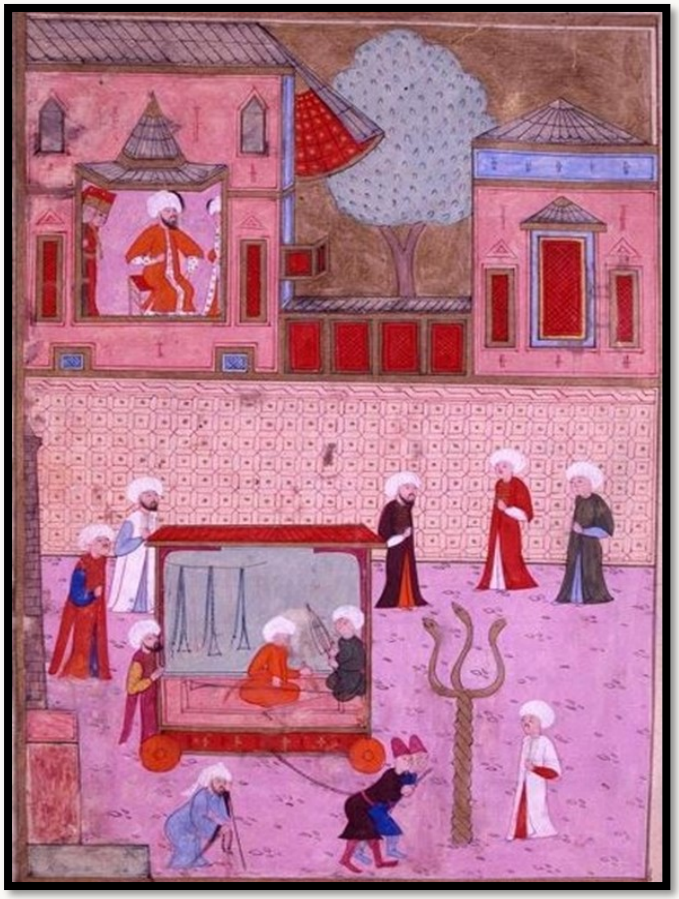
Οι δύο καταγραφές, ωστόσο, δεν είναι απολύτως συγκρίσιμες, καθώς προέρχονται από διαφορετικά είδη πηγών και δεν γνωρίζουμε αν αναφέρονται στις ίδιες ακριβώς εγκαταστάσεις.

Η αγροτική, κτηνοτροφική και αλιευτική περιουσία

Η περιουσία του βακουφιού δεν περιοριζόταν στην πόλη. Στο Σουροβίγλι, το οποίο η Değerli ταυτίζει με τον σημερινό Στράτο της Αιτωλοακαρνανίας, υπήρχαν εκτάσεις ρυζοκαλλιέργειας, για την αξιοποίηση των οποίων αναφέρεται σουλτανική άδεια.

Στην περιοχή του Κάρλελι καταγράφονται επίσης εννέα ιχθυοπαγίδες ή νταλιάνια. Η αλιευτική αυτή περιουσία αποτελούσε μια ακόμη πηγή προσόδων, παράλληλα με τη γεωργία και τη λειτουργία των μύλων.

Η κτηνοτροφική περιουσία περιλάμβανε πενήντα μεγάλα ζώα, ενώ αναφέρονται επίσης βοσκότοποι, χειμαδιά και λιβάδια. Η συνύπαρξη διαφορετικών παραγωγικών δραστηριοτήτων φανερώνει ότι η οικονομική βάση του βακουφιού στηριζόταν σε περισσότερους τομείς της αγροτικής οικονομίας.

Εικ. 14. Παρέλαση της συντεχνίας των υφαντών ζωνών στην Κωνσταντινούπολη, το 1582. Δύο τεχνίτες εργάζονται σε αργαλειό μέσα σε τροχοφόρο εργαστήριο, όπου εκτίθενται και έτοιμα υφαντά.

Πηγή: Sûrnâme-i Hümâyûn, εικονογράφηση Nakkaş Osman, 1582. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1344, φ. 378a. Αναδημοσίευση: 16–18. Yüzyıl Minyatürlerinde Osmanlı Arabaları, σ. 138, φωτ. 57.

Η γεωγραφική έκταση της περιουσίας

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του βακουφιού ήταν η γεωγραφική διασπορά της περιουσίας του. Εκτός από την Άρτα και το Κάρλελι, η Değerli αναφέρει πέντε χωριά στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και του Βαρδάρη.

Η διασπορά αυτή σήμαινε ότι τα έσοδα που προορίζονταν για το ίδρυμα της Άρτας δεν προέρχονταν αποκλειστικά από την τοπική οικονομία. Το βακούφι συγκέντρωνε προσόδους από

απομακρυσμένες αγροτικές και παραγωγικές εκμεταλλεύσεις, συνδέοντας οικονομικά την Άρτα με άλλες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας

Η οικονομική διαχείριση

Η ιδρυτική πράξη καθόριζε συγκεκριμένο μηχανισμό διαχείρισης των προσόδων. Ο Φαΐκ Πασάς διατηρούσε αρχικά τη θέση του διαχειριστή (mütevelli), με πρόβλεψη διαδοχής από τους απογόνους του. Στον διαχειριστή αναλογούσε το ένα δέκατο των εσόδων.

Για την είσπραξη των προσόδων προβλέπονταν δύο εισπράκτορες (cabi), με ημερήσια αμοιβή έξι ντιρχέμ ο καθένας, και ένας επόπτης (nazır), με δέκα ντιρχέμ ημερησίως. Οι προβλεπόμενες συνολικές ημερήσιες δαπάνες ανέρχονταν σε 145 ντιρχέμ, σύμφωνα με την ανάλυση της Değerli.

Οι πληροφορίες αυτές τεκμηριώνουν την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος είσπραξης και διαχείρισης των προσόδων. Δεν αποτελούν, ωστόσο, απολογισμό πραγματικών εισπράξεων ή δαπανών, καθώς δεν διαθέτουμε αναλυτικά οικονομικά στοιχεία για κάθε περιουσιακό στοιχείο.

Η οικονομική σημασία του βακουφιού

Το βακούφι του Φαΐκ Πασά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συγκέντρωσης και οργανωμένης διαχείρισης μεγάλης περιουσίας κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας στην Άρτα.

Η σύνθεσή του συνδύαζε αστικά ακίνητα, εμπορικές εγκαταστάσεις, μύλους, αγροτικές εκτάσεις, κτηνοτροφία και αλιεία, ενώ η γεωγραφική διασπορά των προσόδων του ξεπερνούσε τα όρια της τοπικής οικονομίας.

Η μεταγενέστερη καταγραφή μύλων το 1564 αποτελεί πρόσθετη ένδειξη της οικονομικής παρουσίας περιουσιακών στοιχείων συνδεδεμένων με τον Φαΐκ Πασά κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Έτσι, το βακούφι αναδεικνύεται όχι μόνο ως μέσο χρηματοδότησης θρησκευτικών και κοινωφελών λειτουργιών, αλλά και ως σημαντικός παράγοντας της οικονομικής οργάνωσης της οθωμανικής Άρτας.

3.6.2. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574): μια εκτεταμένη οικονομική περιουσία

Μια ιδιαίτερα αναλυτική εικόνα της οικονομικής λειτουργίας των βακουφιών προσφέρει η ιδρυτική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά, η οποία χρονολογείται στον Απρίλιο του 1574 και σώζεται στο αρχείο της Γενικής Διεύθυνσης Βακουφιών της Τουρκίας (VGMA, Defter 633, σ. 363–366, sıra 126). Η σωζόμενη αρχειακή καταγραφή συνδέεται επίσης με μεταγενέστερη επιθεώρηση και επανακαταγραφή του 1864, γεγονός που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την αξιολόγηση της πηγής.

Ο ιδρυτής αναφέρεται ως Σουλεϊμάν Αγάς, γιος του Βαγιαζήτ Αγά, εγγονός του Σουλεϊμάν και δισέγγονος του Καρά Μουκμπίλ Αγά. Η γενεαλογική αυτή πληροφορία είναι σημαντική, καθώς επιτρέπει την ένταξη του ιδρυτή σε συγκεκριμένο οικογενειακό πλαίσιο και διασώζει ονόματα προηγούμενων γενεών.

Το βακούφι συνδεόταν με το τζαμί του Σουλτάνου Μεχμέτ, μέσα στο Κάστρο της Άρτας. Ο Σουλεϊμάν Αγάς ίδρυσε επίσης ένα σχολείο κοντά στο τζαμί, μια σχολή διδασκαλίας των χαντίθ (darül hadis) και έναν τεκέ (zaviye) για δερβίσηδες.

Για τη συντήρηση και τη λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων αφιέρωσε μια εξαιρετικά εκτεταμένη περιουσία, η οποία περιλάμβανε αγροτικές εκτάσεις, λιβάδια, βοσκοτόπους, κήπους, περιβόλια, αλώνια, κατοικίες, ζώα και χρηματικό κεφάλαιο.

Η γεωγραφική διασπορά της περιουσίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι καταγεγραμμένες εκτάσεις εκτείνονταν από την Άρτα και τις γειτονικές αγροτικές περιοχές έως την περιοχή του Λούρου, τη Σαλαώρα και τις παραθαλάσσιες εκτάσεις του Αμβρακικού κόλπου. Έτσι, η οικονομική βάση του βακουφιού συνδεόταν με μια ευρύτερη περιοχή, στην οποία συνυπήρχαν διαφορετικές μορφές αγροτικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης.

Οι αγροτικές εκτάσεις, τα λιβάδια και οι βοσκότοποι

Στην ιδρυτική πράξη καταγράφονται με αξιοσημείωτη λεπτομέρεια οι περιοχές που αφιερώθηκαν στο βακούφι, μαζί με τα φυσικά ή ιδιοκτησιακά όριά τους.

Ανάμεσα στις πρώτες αναφέρονται οι τοποθεσίες Εσκιάστι (Eşkıyasti) και Τζεμπέλ Μαβερδούν (Cebel-i Maverdün), στην περιοχή των Ρωγών. Τα όριά τους προσδιορίζονται με αναφορές στη θάλασσα, την αλυκή της Σαλαώρας, τη λίμνη και τον δρόμο που οδηγούσε προς τη θάλασσα.

Στην ίδια ευρύτερη περιοχή περιλαμβανόταν ο λόφος Μέσβε (Mesve), με όρια που εκτείνονταν από τη θέση Καραβάρι έως τον ποταμό Λούρο και τη Στρογγυλή. Καταγράφονταν επίσης οι περιοχές Εσκιάστι Παλούρια, με αναφορές σε πηγές, δρόμους, γέφυρες και γειτονικές ιδιοκτησίες.

Οι περιγραφές αυτές έχουν ιδιαίτερη ιστορική αξία, επειδή διασώζουν τοπωνύμια και στοιχεία του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου του 16ου αιώνα. Παράλληλα, αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζονταν τα όρια των αγροτικών περιουσιών, με βάση φυσικά χαρακτηριστικά, δρόμους, κατασκευές και γειτονικές ιδιοκτησίες.

Πέρα από τις εκτάσεις κοντά στον Λούρο, το βακούφι περιλάμβανε βοσκοτόπους στις περιοχές των χωριών Μπέλες και Κεργεράτ, καθώς και κτήματα στις θέσεις Φιράκσα, Παχυκάλαμος, Κίνε και Λοσίνι.

Ιδιαίτερα εκτεταμένη ήταν η περιουσία στην περιοχή του Παχυκάλαμου, όπου αναφέρονται κτήματα, κήποι, περιβόλια, κατοικίες και αλώνια. Η συνύπαρξη αυτών των εγκαταστάσεων αποτελεί ένδειξη σύνθετης αγροτικής εκμετάλλευσης, στην οποία η καλλιέργεια της γης συνδεόταν με τη συγκέντρωση και την επεξεργασία των προϊόντων, καθώς και με την παρουσία κατοικιών στον ίδιο χώρο.

Η Σαλαώρα και η παραθαλάσσια περιουσία

Μια από τις σημαντικότερες αναφορές του βακφιγιέ αφορά τη Σαλαώρα, η οποία περιλαμβανόταν στην αφιερωμένη περιουσία μαζί με κατοικίες, στάβλο και χαμάμ.

Η ιδρυτική πράξη περιγράφει τα όρια της περιοχής με αναφορές στην πηγή Λανόπουτα, στη θάλασσα και στο νταλιάνι της Λογαρούς, δηλαδή σε εγκατάσταση παγίδευσης και αλίευσης ψαριών.

Η καταγραφή αυτή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς συνδέει τη βακουφική περιουσία με το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον του Αμβρακικού κόλπου. Η Σαλαώρα δεν εμφανίζεται απλώς ως παραθαλάσσια τοποθεσία, αλλά ως χώρος με κατοικίες, εγκαταστάσεις και πρόσβαση σε διαφορετικούς φυσικούς πόρους.

Η αναφορά στο νταλιάνι της Λογαρούς τεκμηριώνει την ύπαρξη αλιευτικής εγκατάστασης στην περιοχή ήδη από τον 16ο αιώνα. Παράλληλα, οι αναφορές στην αλυκή της Σαλαώρας και στους δρόμους που οδηγούσαν προς αυτήν προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική γεωγραφία της παραθαλάσσιας περιφέρειας. Δεν γνωρίζουμε από το συγκεκριμένο έγγραφο το ύψος των εσόδων που απέφεραν οι εγκαταστάσεις της Σαλαώρας ούτε τον όγκο των προϊόντων που διακινούνταν από εκεί. Η ένταξή τους, ωστόσο, σε ένα μεγάλο βακούφι της Άρτας δείχνει ότι η οικονομική αξιοποίηση της παραθαλάσσιας περιοχής συνδεόταν με τη χρηματοδότηση θρησκευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων μέσα στην πόλη.

Οι κήποι, τα περιβόλια και οι κατοικίες

Εκτός από τις εκτεταμένες αγροτικές και κτηνοτροφικές περιοχές, το βακούφι περιλάμβανε κήπους και περιβόλια σε διαφορετικές τοποθεσίες γύρω από την Άρτα.

Στην περιοχή Ισπασέριε, που στη σχετική μελέτη ταυτίζεται με τη Σπαθαριά, παλαιότερη ονομασία της Βλαχέρνας, καταγράφεται κήπος με όρια το μεγάλο ποτάμι, τον αμπελώνα Λίμνο, τον δρόμο προς το χωριό Μαζάνι και γειτονικές ιδιοκτησίες.

Άλλοι κήποι βρίσκονταν στην περιοχή Κερμενίτσε, η οποία πιθανώς αντιστοιχεί στη Γραμμενίτσα, καθώς και στη θέση Κακφόρ. Οι εγγραφές αναφέρουν ονομαστικά γειτονικούς ιδιοκτήτες, ανάμεσά τους τον Σινάν Αγά, τον Ιλιάς Τσελεμπή, τον Μουσταφά Κετχουντά και τον Χασάν καδή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά σε αμπελώνες των Λομπάρδου και Ξενόπουλου, οι οποίοι χρησιμοποιούνται ως όρια ενός από τους κήπους. Τα ονόματα αυτά αξίζει να διατηρηθούν, καθώς αποτελούν μαρτυρίες για πρόσωπα που κατείχαν ή εκμεταλλεύονταν γη στην περιοχή κατά τον 16ο αιώνα.

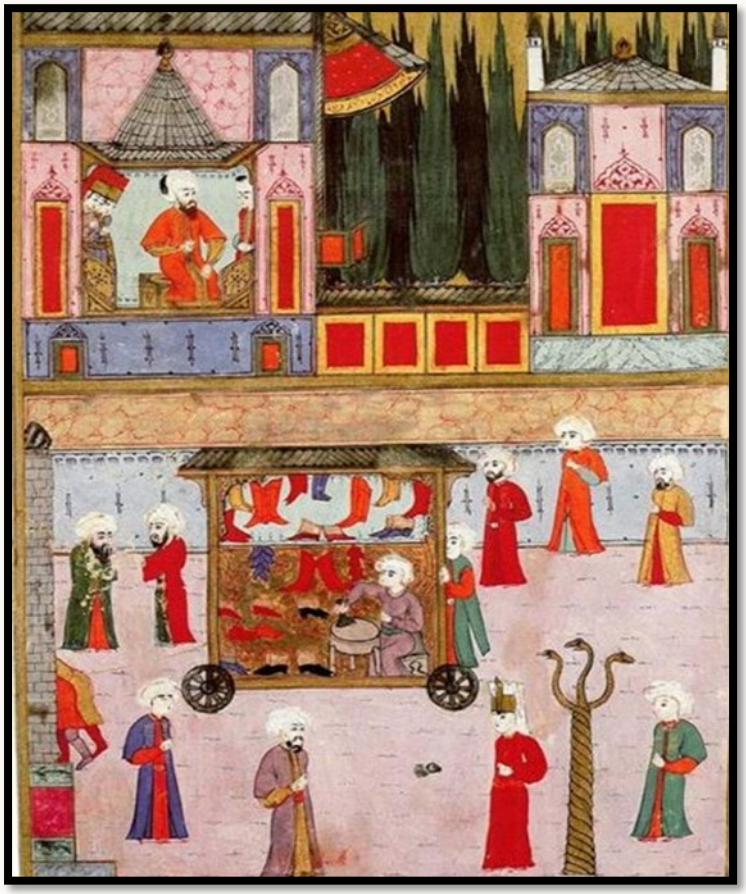
Η περιουσία του βακουφιού περιλάμβανε επίσης κατοικίες μέσα στο Κάστρο της Άρτας. Ορισμένες περιγράφονται ως «ψηλά και χαμηλά σπίτια», ενώ η θέση τους προσδιορίζεται με αναφορές σε γειτονικές ιδιοκτησίες και δημόσιους δρόμους. Η παρουσία αστικών κατοικιών και αγροτικών εγκαταστάσεων στην ίδια βακουφική περιουσία αποκαλύπτει τον συνδυασμό διαφορετικών μορφών οικονομικής εκμετάλλευσης. Οι πρόσοδοι του ιδρύματος δεν συνδέονταν αποκλειστικά με την παραγωγή της υπαίθρου, αλλά μπορούσαν να προέρχονται και από τη χρήση ή την εκμίσθωση ακινήτων μέσα στην πόλη.

Η κτηνοτροφία και το ζωικό κεφάλαιο

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική για την οικονομική φυσιογνωμία του βακουφιού είναι η καταγραφή του ζωικού κεφαλαίου. Στην ιδρυτική πράξη αναφέρονται 150 βουβάλια, 150 μαύρα βόδια και 15 φοράδες. Οι αριθμοί αυτοί δείχνουν ότι η κτηνοτροφία αποτελούσε σημαντικό τμήμα της αφιερωμένης περιουσίας και όχι μια δευτερεύουσα δραστηριότητα.

Η οικονομική αξιοποίηση των ζώων περιγράφεται με συγκεκριμένες οδηγίες. Ο ιδρυτής προέβλεπε την πληρωμή βοσκών και άλλων υπευθύνων για τη διατροφή και τη φροντίδα των ζώων κατά τη διάρκεια του χειμώνα και του καλοκαιριού.

Ιδιαίτερη μέριμνα λαμβανόταν για τα βουβάλια που βρίσκονταν στον βοσκότοπο της Στρογγυλής. Η ιδρυτική πράξη όριζε ότι δεν έπρεπε να μεταφέρονται έξω από τη συγκεκριμένη περιοχή, στοιχείο που φανερώνει τη σημασία του συγκεκριμένου βοσκοτόπου για τη διαχείριση της κτηνοτροφικής περιουσίας.

Εικ. 15. Παρέλαση της συντεχνίας των υποδηματοποιών στην Κωνσταντινούπολη, το 1582. Σε τροχοφόρο εργαστήριο ένας τεχνίτης κατασκευάζει υποδήματα, ενώ γύρω του εκτίθενται μπότες και άλλα προϊόντα της συντεχνίας.

Πηγή: Sûrnâme-i Hümâyûn, 1582, εικονογράφηση Nakkaş Osman. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1344. Αναδημοσίευση: 16–18. Yüzyıl Minyatürlerinde Osmanlı Arabaları, σ. 87, φωτ. 33.

Παράλληλα, καθοριζόταν ο τρόπος διαχείρισης των εσόδων από την πώληση ζώων και δερμάτων. Τα έσοδα από τα θηλυκά ζώα που πωλούνταν ή σφάζονταν, καθώς και από τα δέρματα όσων πέθαιναν από φυσικά αίτια, προβλεπόταν να προστίθενται στο κύριο κεφάλαιο του βακουφιού. Για τα αρσενικά ζώα, τα έσοδα από τα δέρματα συνδέονταν με εκείνα από την παραγωγή βουτύρου και τυριού.

Οι προβλέψεις αυτές δείχνουν ότι η κτηνοτροφική περιουσία αντιμετωπιζόταν ως παραγωγικό κεφάλαιο, το οποίο έπρεπε να διατηρείται και να εξασφαλίζει σταθερές πηγές προσόδων.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι τα δέρματα αναφέρονται ως ξεχωριστή πηγή οικονομικού οφέλους. Η πληροφορία αποκτά πρόσθετη σημασία σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες για τη βυρσοδεψία και την υποδηματοποιία στην Άρτα του 16ου αιώνα. Δεν αποδεικνύεται ότι τα δέρματα του βακουφιού κατέληγαν στα εργαστήρια της πόλης. Τεκμηριώνεται, ωστόσο, η οικονομική σημασία μιας πρώτης ύλης που χρησιμοποιούνταν σε αυτούς τους επαγγελματικούς κλάδους.

Το βακούφι ως φορέας δανεισμού και διαχείρισης χρημάτων

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πλευρές της ιδρυτικής πράξης του 1574 είναι ότι το βακούφι δεν στηριζόταν μόνο σε εισοδήματα από ακίνητα και αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Διέθετε επίσης χρηματικό κεφάλαιο, το οποίο προοριζόταν για δανεισμό.

Ο Σουλεϊμάν Αγάς αφιέρωσε 2.000 δηνάρια, προβλέποντας τη διάθεσή τους σε δάνεια με συμφωνημένη ετήσια απόδοση 15%, μέσω διαδικασιών που προβλέπονταν για τη διαχείριση χρηματικών βακουφιών στο πλαίσιο του οθωμανικού ισλαμικού δικαίου.

Η ιδρυτική πράξη περιλάμβανε λεπτομερείς όρους για τη διαχείριση των χρημάτων. Τα δάνεια έπρεπε να χορηγούνται με ενέχυρο και εγγυητή, ενώ οι συμφωνίες ανανεώνονταν και καταγράφονταν κάθε χρόνο. Απαγορευόταν η χορήγηση χρημάτων χωρίς τις απαιτούμενες εξασφαλίσεις.

Επιπλέον, προβλεπόταν ότι κανένα από τα αρμόδια πρόσωπα —ο επόπτης, ο διαχειριστής ή ο γραμματέας— δεν μπορούσε να ενεργεί μόνο του κατά τη διαδικασία δανειοδότησης και παραλαβής ενεχύρων. Απαιτούνταν η παρουσία και η σφραγίδα όλων, ενώ η ευθύνη για τη φύλαξη των ενεχύρων ήταν κοινή.

Οι ρυθμίσεις αυτές αποκαλύπτουν ένα ιδιαίτερα οργανωμένο σύστημα οικονομικής διαχείρισης, με συγκεκριμένους κανόνες ελέγχου και εξασφάλισης του χρηματικού κεφαλαίου. Το βακούφι προβλεπόταν να λειτουργεί και ως φορέας παροχής πιστώσεων, αξιοποιώντας τα χρηματικά του διαθέσιμα για τη δημιουργία πρόσθετων εσόδων.

Εξίσου σημαντική είναι η πρόβλεψη ότι τα πλεονάσματα από την εκμετάλλευση της περιουσίας θα προστίθενταν στο κεφάλαιο του βακουφιού και θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται για νέες επενδύσεις ή δανεισμό. Με τον τρόπο αυτό, η ιδρυτική πράξη δεν αποσκοπούσε μόνο στη διατήρηση της αρχικής περιουσίας, αλλά και στη σταδιακή ενίσχυση της οικονομικής βάσης του ιδρύματος, ώστε να εξασφαλίζεται η μακροχρόνια χρηματοδότηση των λειτουργιών του.

Η εργασία και η μισθοδοσία

Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά αποτελούσε επίσης έναν οργανωμένο φορέα απασχόλησης, καθώς η λειτουργία και η συντήρηση της περιουσίας του απαιτούσαν προσωπικό με διαφορετικές αρμοδιότητες.

Η ιδρυτική πράξη προέβλεπε την πληρωμή κηπουρών, αγροτικών εργατών, βοσκών και υπευθύνων για τη φροντίδα των ζώων. Καθόριζε ακόμη δαπάνες για την αντικατάσταση κατεστραμμένων καρποφόρων δέντρων και τη συντήρηση των περιφράξεων, ώστε να διατηρείται η παραγωγική ικανότητα των κτημάτων.

Στο διοικητικό επίπεδο προβλέπονταν συγκεκριμένες ημερήσιες αμοιβές: πέντε άκτσες για τον διαχειριστή (mütevelli), τέσσερις για τον επόπτη (nazır) και τρεις για τον γραμματέα (katip).

Αντίστοιχα, ο δάσκαλος του σχολείου λάμβανε τέσσερις άκτσες ημερησίως και ο βοηθός του μία, ενώ για τον δάσκαλο της σχολής των χαντίθ προβλέπονταν οκτώ άκτσες. Ο σεΐχης του τεκέ λάμβανε επτά άκτσες ημερησίως, ενώ καθορίζονταν ξεχωριστά ποσά για τους δερβίσηδες και τη διατροφή τους.

Η μισθοδοσία αυτή δείχνει ότι η αφιερωμένη περιουσία προοριζόταν να χρηματοδοτεί ένα ευρύ σύνολο δραστηριοτήτων. Οι πρόσοδοι από την αγροτική παραγωγή, την κτηνοτροφία, τα ακίνητα και τον δανεισμό μετατρέπονταν σε αμοιβές εργαζομένων, δαπάνες συντήρησης και κάλυψη των λειτουργικών αναγκών των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Η συντήρηση υποδομών και η κοινωφελής δράση

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η πρόβλεψη για τη συντήρηση της γέφυρας του Μεχμέτ Μπέη στον ποταμό Λούρο, στην περιοχή των Ρωγών.

Σύμφωνα με την ιδρυτική πράξη, από τις προσόδους του βοσκότοπου της Στρογγυλής έπρεπε πρώτα να καταβάλλεται το ενοίκιο της έκτασης και το υπόλοιπο να χρησιμοποιείται για την επισκευή της γέφυρας.

Η διάταξη αυτή αποκαλύπτει μια άμεση σύνδεση ανάμεσα στην οικονομική εκμετάλλευση της υπαίθρου και τη συντήρηση υποδομών κοινής χρήσης. Μέρος των προσόδων από την κτηνοτροφική δραστηριότητα προοριζόταν για τη διατήρηση μιας κατασκευής που εξυπηρετούσε τις μετακινήσεις και την επικοινωνία της περιοχής.

Παράλληλα, το βακούφι χρηματοδοτούσε τη διανομή τροφίμων και άλλων αγαθών σε φτωχούς μουσουλμάνους. Η ιδρυτική πράξη προέβλεπε ετήσιο ποσό 450 άκτσων για τις σχετικές δραστηριότητες του τεκέ. Ανάμεσα στις δαπάνες περιλαμβάνονταν η αγορά ψωμιού κατά τις θρησκευτικές εορτές, η αγορά ζώων για σφαγή κατά το Κουρμπάν Μπαϊράμι και η προσφορά ενδυμάτων σε φτωχούς άνδρες, γυναίκες και παιδιά.

Οι προβλέψεις αυτές δείχνουν ότι η οικονομική λειτουργία του βακουφιού συνδεόταν με συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής αρωγής και θρησκευτικής φιλανθρωπίας. Η χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων αυτών αποτελούσε μέρος των υποχρεώσεων που είχε καθορίσει ο ιδρυτής.

Ο έλεγχος της διαχείρισης και η διατήρηση της περιουσίας

Ένα ακόμη στοιχείο που αξίζει ιδιαίτερη προσοχή είναι η λεπτομέρεια με την οποία ο Σουλεϊμάν Αγάς καθόρισε τους μηχανισμούς ελέγχου και διαχείρισης του ιδρύματος. Η ιδρυτική πράξη προέβλεπε τακτική εξέταση των αναγκών του προσωπικού, καταγραφή των μισθών στα

λογιστικά βιβλία και ετήσια συγκέντρωση των υπευθύνων κατά την ημέρα του Νεβρούζ, στις 21 Μαρτίου, για τον έλεγχο των θέσεων εργασίας και των ελλείψεων.

Προβλεπόταν επίσης η επανακαταγραφή του καταστατικού στα μητρώα των βακουφιών κάθε δέκα χρόνια, καθώς και κυρώσεις για όσους παραβίαζαν τους όρους λειτουργίας του ιδρύματος.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η απαγόρευση ανάμειξης κυβερνητών, βεζίρηδων και άλλων αξιωματούχων στη διαχείριση του βακουφιού, καθώς και η απαγόρευση χορήγησης δανείων προς αυτούς.

Οι ρυθμίσεις αυτές φανερώνουν την προσπάθεια του ιδρυτή να προστατεύσει την περιουσία από εξωτερικές παρεμβάσεις, να περιορίσει τον κίνδυνο οικονομικών απωλειών και να εξασφαλίσει τη συνέχεια της λειτουργίας του ιδρύματος.

Συνολικά, η ιδρυτική πράξη του 1574 παρουσιάζει ένα σύνθετο σύστημα οικονομικής οργάνωσης, στο οποίο η παραγωγή, η διαχείριση των προσόδων, η μισθοδοσία, η συντήρηση υποδομών και η κοινωνική προσφορά συνδέονταν μεταξύ τους. Το βακούφι δεν αποτελούσε απλώς μια περιουσία αφιερωμένη σε θρησκευτικούς σκοπούς, αλλά έναν οργανισμό με συγκεκριμένους κανόνες λειτουργίας και πρόβλεψη για τη μακροχρόνια διατήρησή του.

<u>Η οικονομική σημασία των βακουφιών για την Άρτα</u>

Η εξέταση των δύο βακουφιών, του Φαΐκ Πασά το 1493 και του Σουλεϊμάν Αγά το 1574, αναδεικνύει τη σημαντική θέση που κατείχαν τα θρησκευτικά και κοινωφελή ιδρύματα στην οικονομική ζωή της οθωμανικής Άρτας.

Η σημασία τους δεν περιοριζόταν στην κατοχή περιουσίας. Τα βακούφια συγκέντρωναν προσόδους από διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες, προέβλεπαν την απασχόληση και την αμοιβή εργαζομένων, χρηματοδοτούσαν την εκπαίδευση και τη θρησκευτική ζωή και, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνέβαλλαν στη συντήρηση υποδομών και στην παροχή κοινωνικής βοήθειας. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά διέθετε επιπλέον χρηματικό κεφάλαιο που προοριζόταν για δανεισμό.

Ιδιαίτερα η ιδρυτική πράξη του 1574 αποκαλύπτει έναν σύνθετο μηχανισμό οικονομικής οργάνωσης, με περιουσιακά στοιχεία που εκτείνονταν από τα αγροκτήματα και τους βοσκοτόπους της περιφέρειας έως τις κατοικίες του Κάστρου και τις εγκαταστάσεις της Σαλαώρας.

Μέσω της προβλεπόμενης λειτουργίας τους, μέρος των πόρων της αγροτικής και παραθαλάσσιας οικονομίας διοχετευόταν στη χρηματοδότηση ιδρυμάτων μέσα στην πόλη. Παράλληλα, οι δαπάνες για μισθούς, αγορές προϊόντων και επισκευές μπορούσαν να επιστρέφουν μέρος αυτών των πόρων στην τοπική οικονομία.

Τα βακούφια αποτελούσαν, επομένως, όχι μόνο θρησκευτικούς και κοινωφελείς θεσμούς, αλλά και οργανωμένους οικονομικούς φορείς που συνέδεαν την παραγωγή, την ιδιοκτησία, την εργασία, τη διαχείριση κεφαλαίων και την κοινωνική ζωή της Άρτας.

3.7. Η Σαλαώρα, οι αλυκές, η αλιεία και οι θαλάσσιες διασυνδέσεις

Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τη σχέση της με τον Αμβρακικό κόλπο. Η εύφορη πεδιάδα, ο Άραχθος και η πρόσβαση στη θάλασσα διαμόρφωναν ένα οικονομικό περιβάλλον στο οποίο η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή συνδεόταν με την αλιεία, την εκμετάλλευση των παράκτιων πόρων και τις εμπορικές μεταφορές.

Εικ. 16. Οθωμανοί αχθοφόροι μεταφέρουν μεγάλο κιβώτιο εμπορευμάτων με ξύλινες δοκούς. Έργο του Boğos Tatikyan, 1893. Πηγή: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, αρ. 265/26. Αναδημοσίευση: Ökkeş Hakan Çetin, «Zamanın Yükünü Taşıyanlar», Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 8/22 (2021), σ. 505, εικ. 15.

Η Σαλαώρα και η παλαιότερη εμπορική παράδοση της Άρτας

Η Σαλαώρα είχε λειτουργήσει ως θαλάσσια διέξοδος της Άρτας ήδη κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο. Η σημασία της γίνεται περισσότερο κατανοητή αν εξετάσουμε τις εμπορικές σχέσεις της πόλης πριν από την οθωμανική κατάκτηση.

Κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα η Άρτα αποτελούσε σημαντικό κέντρο εξαγωγής σιτηρών προς τη Ραγούζα, το σημερινό Ντουμπρόβνικ. Ιδιαίτερα κατά την κυριαρχία του Καρόλου Β΄ Τόκκου (1429–1448), οι εμπορικές συναλλαγές με τη δαλματική πόλη απέκτησαν αξιοσημείωτη έκταση. Σύμφωνα με την έρευνα του Robin Shields, έπειτα από μια περίοδο διακοπής, οι εξαγωγές σιτηρών αναζωογονήθηκαν το 1435 και συνεχίστηκαν τα επόμενα χρόνια.

Οι συναλλαγές αυτές φανερώνουν τη θέση της Άρτας σε ένα ευρύτερο εμπορικό δίκτυο που συνέδεε την ηπειρωτική ενδοχώρα με το Ιόνιο και την Αδριατική. Η παραγωγή της πεδιάδας δεν

εξυπηρετούσε αποκλειστικά την τοπική κατανάλωση, αλλά μπορούσε να διοχετεύεται και σε απομακρυσμένες αγορές.

Η εμπορική αυτή παράδοση αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της οικονομικής γεωγραφίας της Άρτας κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Δεν αποδεικνύει, ωστόσο, ότι οι ίδιες εμπορικές σχέσεις διατηρήθηκαν αμετάβλητες μετά την κατάκτηση του 1449.

Η Σαλαώρα στις οθωμανικές πηγές του 16ου αιώνα

Η οικονομική αξιοποίηση της περιοχής κατά τον 16ο αιώνα τεκμηριώνεται από οθωμανικές πηγές της εποχής. Στην απογραφή του 1564 καταγράφεται στη Σαλαώρα φόρος βοσκής (resm-i otlak), ύψους 150 άκτσων. Η εγγραφή αυτή αποτελεί συγκεκριμένη μαρτυρία για την οικονομική εκμετάλλευση βοσκοτόπων στην περιοχή και δείχνει ότι η παράκτια ζώνη συμμετείχε και στην κτηνοτροφική οικονομία.

Ακόμη περισσότερες πληροφορίες προσφέρει η ιδρυτική πράξη του βακουφιού του Σουλεϊμάν Αγά, το 1574. Στην αφιερωμένη περιουσία περιλαμβάνονταν εγκαταστάσεις στη Σαλαώρα, μεταξύ των οποίων κατοικίες, στάβλος και χαμάμ. Κατά την περιγραφή των ορίων της περιοχής αναφέρεται επίσης το νταλιάνι της Λογαρούς, μια εγκατάσταση παγίδευσης και αλίευσης ψαριών.

Η μαρτυρία αυτή δείχνει ότι η Σαλαώρα δεν αποτελούσε απλώς έναν γεωγραφικό τόπο διέλευσης. Διέθετε εγκαταστάσεις και περιουσιακά στοιχεία που είχαν ενταχθεί σε ένα οργανωμένο σύστημα οικονομικής διαχείρισης. Η παρουσία κατοικιών, στάβλου και λουτρού φανερώνει έναν χώρο με εγκαταστάσεις διαφορετικών χρήσεων, ενώ η αναφορά στο νταλιάνι της Λογαρούς τεκμηριώνει την παρουσία οργανωμένης αλιευτικής δραστηριότητας στο παραθαλάσσιο περιβάλλον του Αμβρακικού.

Η αλιεία και η εκμετάλλευση των λιμνοθαλασσών

Η αλιεία αποτελούσε μια ακόμη σημαντική παραγωγική δραστηριότητα στην περιοχή του Αμβρακικού. Οι λιμνοθάλασσες και τα αβαθή παράκτια νερά προσφέρονταν για οργανωμένες μορφές εκμετάλλευσης των αλιευτικών πόρων.

Η αναφορά στο νταλιάνι της Λογαρούς, στην ιδρυτική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά το 1574, αποτελεί συγκεκριμένη μαρτυρία αυτής της δραστηριότητας. Τα νταλιάνια ήταν σταθερές αλιευτικές εγκαταστάσεις, οι οποίες επέτρεπαν τη συστηματική παγίδευση και συλλογή ψαριών και είχαν ιδιαίτερη οικονομική αξία. Ανάλογες εγκαταστάσεις καταγράφονται και στην περιουσία του βακουφιού του Φαΐκ Πασά το 1493, στην περιοχή του Κάρλελι. Οι μαρτυρίες αυτές αναδεικνύουν τη σημασία των αλιευτικών εκμεταλλεύσεων στην ευρύτερη περιοχή ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα.

Οι αλυκές και η παραγωγή αλατιού

Η παραγωγή αλατιού αποτελούσε μια σημαντική δραστηριότητα που μπορούσε να αναπτυχθεί στο παράκτιο περιβάλλον του Αμβρακικού. Το αλάτι ήταν απαραίτητο τόσο για την καθημερινή κατανάλωση όσο και για τη συντήρηση τροφίμων, ιδιαίτερα των αλιευμάτων. Η οικονομική

σημασία του συνδεόταν επομένως με την αλιεία, αλλά και με τη δυνατότητα διατήρησης και μεταφοράς προϊόντων προς τις αγορές της ενδοχώρας.

Μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία προσφέρει η ιδρυτική πράξη του βακουφιού του Σουλεϊμάν Αγά (1574), στην οποία αναφέρεται δρόμος που οδηγούσε προς την αλυκή, κατά την περιγραφή των ορίων κτημάτων στην περιοχή της Σαλαώρας.

Η αναφορά αυτή τεκμηριώνει την παρουσία αλυκής στην περιοχή κατά τον 16ο αιώνα, χωρίς όμως να παρέχει πληροφορίες για την έκταση της παραγωγής, τον τρόπο διαχείρισης ή τα έσοδά της. Μέχρι στιγμής δεν έχει διασταυρωθεί συγκεκριμένη φορολογική εγγραφή της περιόδου 1449–1599 που να επιτρέπει τον υπολογισμό της οικονομικής της απόδοσης.

Οι εμπορικές σχέσεις με την Κέρκυρα

Για τον 16ο αιώνα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικονομικές σχέσεις της Άρτας με τη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Η αγορά του νησιού συγκέντρωνε προϊόντα από διαφορετικές περιοχές της απέναντι ηπειρωτικής ακτής και αποτελούσε χώρο διακίνησης εμπορευμάτων προς ευρύτερα εμπορικά δίκτυα.

Η έρευνα του Γεράσιμου Παγκράτη για το εμπόριο της Κέρκυρας κατά τον 16ο αιώνα προσφέρει συγκεκριμένες μαρτυρίες για τις συναλλαγές αυτές. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι στην κερκυραϊκή αγορά εισαγόταν βαμβάκι από τη Ρινιάσα της Πρέβεζας, την Άρτα και τη Λευκίμμη, το οποίο πωλούνταν ήδη νηματοποιημένο. Επισημαίνει επίσης ότι στην Κέρκυρα έφθαναν εμπορεύματα από την περιοχή του Αμβρακικού κόλπου, κατονομάζοντας την Άρτα, την Πρέβεζα και τη Σαλαώρα.

Οι πληροφορίες αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για την οικονομική ιστορία της Άρτας, επειδή αναδεικνύουν τη συμμετοχή της πόλης στην τροφοδοσία μιας σημαντικής αγοράς του Ιονίου. Η αναφορά στο νηματοποιημένο βαμβάκι παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς αφορά προϊόν που είχε ήδη υποστεί ένα στάδιο επεξεργασίας πριν από τη διάθεσή του στην αγορά. Πρέπει, πάντως, να διακρίνουμε την προέλευση ενός εμπορεύματος από τη συγκεκριμένη διαδρομή που ακολουθούσε. Η παρουσία προϊόντων της Άρτας στην αγορά της Κέρκυρας δεν αποδεικνύει από μόνη της ότι μεταφέρθηκαν μέσω της Σαλαώρας.

Η θέση της Σαλαώρας στην οικονομία της Άρτας

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες αναδεικνύουν τη σημασία της παράκτιας ζώνης του Αμβρακικού για την οικονομία της Άρτας. Η Σαλαώρα συνδεόταν με την παλαιότερη θαλάσσια επικοινωνία της πόλης, ενώ οι οθωμανικές πηγές του 16ου αιώνα τεκμηριώνουν την ύπαρξη βοσκοτόπων και κτιριακών εγκαταστάσεων στην περιοχή, καθώς και την παρουσία αλιευτικής εγκατάστασης και αλυκής στο ευρύτερο παραθαλάσσιο περιβάλλον.

Παράλληλα, οι παλαιότερες εμπορικές σχέσεις με τη Ραγούζα και οι μαρτυρίες του 16ου αιώνα για τη διακίνηση προϊόντων από την Άρτα προς την Κέρκυρα, μεταξύ των οποίων και το βαμβάκι, εντάσσουν την πόλη σε ένα ευρύτερο δίκτυο οικονομικών επαφών που υπερέβαινε τα όρια της ηπειρωτικής ενδοχώρας.

Οι πληροφορίες αυτές δεν επιτρέπουν ακόμη να ανασυνθέσουμε με ακρίβεια τα θαλάσσια δρομολόγια, τον όγκο των φορτίων ή τα τελωνειακά έσοδα της Σαλαώρας κατά τα πρώτα 150 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Επιτρέπουν, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε τη σημασία της πρόσβασης στον Αμβρακικό και τη σύνδεση της οικονομίας της Άρτας με την παραγωγή, την αξιοποίηση των παράκτιων πόρων και τις εμπορικές επαφές με άλλες περιοχές.

Οι δύο αυτές πηγές, του 1564 και του 1574, προσφέρουν συγκεκριμένες πληροφορίες για την οικονομική φυσιογνωμία της Σαλαώρας. Δεν επαρκούν από μόνες τους για να προσδιορίσουμε την έκταση της εμπορικής κίνησης ή τον όγκο των θαλάσσιων μεταφορών της εποχής, επιβεβαιώνουν όμως ότι η περιοχή εξακολουθούσε να αξιοποιείται οικονομικά κατά τον 16ο αιώνα.

3.8. Συμπεράσματα: Μια πόλη στο κέντρο ενός ευρύτερου οικονομικού δικτύου

Η εξέταση των διαθέσιμων πηγών δείχνει ότι κατά τα πρώτα 150 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599) η Άρτα διατήρησε τα βασικά χαρακτηριστικά ενός περιφερειακού αστικού κέντρου, ενώ η οικονομική της ζωή προσαρμόστηκε σταδιακά στους θεσμούς και στους μηχανισμούς της οθωμανικής διοίκησης.

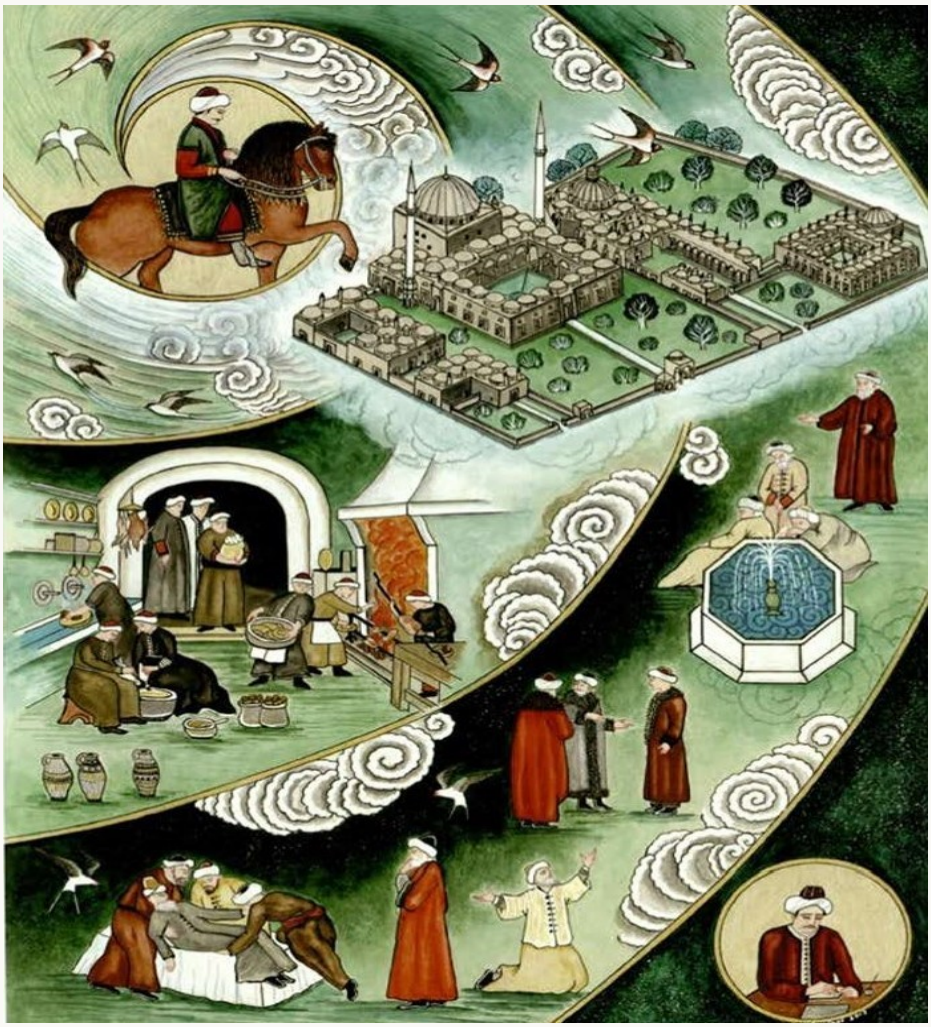
Η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν τη βάση της παραγωγής στην ευρύτερη περιοχή. Οι νερόμυλοι συνέδεαν την αγροτική παραγωγή με την επεξεργασία των προϊόντων και την κατανάλωση, ενώ η αστική αγορά συγκέντρωνε καταστήματα, εργαστήρια, εμπόρους και τεχνίτες διαφορετικών ειδικοτήτων. Παράλληλα, οι φορολογικές καταγραφές αποκαλύπτουν ένα σύστημα οικονομικής διαχείρισης που αντλούσε έσοδα από την παραγωγή, τις συναλλαγές και την αξιοποίηση της γης.

Ιδιαίτερη θέση στην οικονομική οργάνωση κατείχαν τα βακούφια. Οι ιδρυτικές πράξεις του Φαΐκ Πασά (1493) και του Σουλεϊμάν Αγά (1574) δείχνουν πώς αγροτικές εκτάσεις, μύλοι, βοσκότοποι, καταστήματα, κατοικίες και άλλες παραγωγικές εγκαταστάσεις μπορούσαν να αποτελέσουν την οικονομική βάση θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων. Στην περίπτωση του Σουλεϊμάν Αγά, η διαχείριση χρηματικού κεφαλαίου, οι προβλέψεις για τη μισθοδοσία και οι λεπτομερείς μηχανισμοί ελέγχου αποκαλύπτουν έναν ιδιαίτερα σύνθετο τρόπο οικονομικής οργάνωσης.

Η Σαλαώρα και η παραθαλάσσια περιφέρεια του Αμβρακικού συμπλήρωναν αυτή την εικόνα με την αλιεία, τις αλυκές, τους βοσκοτόπους και τη δυνατότητα θαλάσσιας επικοινωνίας. Οι παλαιότερες εμπορικές σχέσεις με τη Ραγούζα και οι μαρτυρίες του 16ου αιώνα για τη διακίνηση προϊόντων προς την Κέρκυρα δείχνουν ότι η οικονομική δραστηριότητα της Άρτας δεν περιοριζόταν στην άμεση ενδοχώρα της.

Η Άρτα, επομένως, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως απομονωμένη πόλη, αλλά ως το κέντρο ενός ευρύτερου οικονομικού χώρου. Η λειτουργία της στηριζόταν στις αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στην αστική αγορά, τα χωριά, τις αγροτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, τους θεσμούς διαχείρισης της περιουσίας και τις θαλάσσιες διεξόδους της.

Παρά τα κενά των πηγών, οι μαρτυρίες του 1493, του 1564 και του 1574, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες διαθέσιμες πληροφορίες, επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε βασικές όψεις της οικονομικής ζωής της πόλης. Δεν προσφέρουν μια πλήρη εικόνα της παραγωγής και του εμπορίου, αποκαλύπτουν όμως την ποικιλία των δραστηριοτήτων και των οικονομικών σχέσεων που χαρακτήριζαν την Άρτα κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας.

Εικ. 17. Το οθωμανικό συγκρότημα του Βαγιαζήτ Β΄ στην Αδριανούπολη (1484–1488), με το ιμαρέτ και τις κοινωφελείς εγκαταστάσεις του. Σύγχρονη έγχρωμη μικρογραφία της Şermin Cadi, εμπνευσμένη από την περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπή (1652). Πηγή: Edirne'de Osmanlı Kültüründen Dekoratif Örnekler, Κωνσταντινούπολη, 2014, σ. 163.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η θρησκευτική ζωή και οι θρησκευτικοί θεσμοί

4.1. Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης

Η εκκλησιαστική ιστορία της Άρτας κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας συνδέεται στενά με τη Μητρόπολη Ναυπάκτου. Ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο η Άρτα είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία ως τόπος εγκατάστασης της μητροπολιτικής αρχής. Το 1367 συνδέεται με την εγκατάσταση του μητροπολίτη Ματθαίου στην Άρτα, ενώ κατά τις επόμενες δεκαετίες η έδρα επηρεάστηκε από τις πολιτικές μεταβολές της περιοχής. Στις αρχές του 16ου αιώνα μαρτυρείται πλέον ο διπλός τίτλος «Ναυπάκτου και Άρτης», τον οποίο έφερε ο μητροπολίτης Ευθύμιος το 1507.

Η εξέλιξη αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία για την Άρτα. Παρά την απώλεια της πολιτικής της αυτονομίας το 1449, η πόλη εξακολούθησε να αποτελεί σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο, με δικαιοδοσία που εκτεινόταν πέρα από τα όρια της ίδιας και της άμεσης περιφέρειάς της.

Κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα οι εκκλησιαστικοί κατάλογοι μνημονεύουν διαδοχικούς μητροπολίτες, μεταξύ των οποίων τον Ευθύμιο το 1507, τον Ιάκωβο το 1510 και το 1512, τον Ακάκιο το 1516 και το 1520, τον Αθανάσιο κατά τις επόμενες δεκαετίες και τον Γρηγόριο Ξηροποταμηνό το 1544. Οι κατάλογοι παρουσιάζουν ορισμένες αποκλίσεις ως προς τα πρόσωπα και τις χρονολογίες, επιβεβαιώνουν όμως τη συνέχιση της μητροπολιτικής οργάνωσης.

Ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την έκταση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας αποτελεί η αναφερόμενη σχέση του μητροπολίτη Ακακίου με τη μονή της Δερβέκιστας στην Αιτωλία, γύρω στο 1518. Η περίπτωση αυτή, εφόσον επιβεβαιωθεί από την αντίστοιχη ιστορική πηγή, υπενθυμίζει ότι η εκκλησιαστική γεωγραφία δεν ταυτιζόταν υποχρεωτικά με τις διοικητικές διαιρέσεις της οθωμανικής εξουσίας, αλλά διατηρούσε παλαιότερες δικαιοδοσίες.

Το 1546 αποτελεί έναν ακόμη σταθμό στην ιστορία της Μητρόπολης, καθώς στους επισκοπικούς καταλόγους της Άρτας από το έτος αυτό αρχίζει η ιδιαίτερη καταγραφή των αρχιερέων με έδρα την πόλη. Τότε μνημονεύεται ο Παρθένιος Α΄, με τον οποίο συνδέεται η παράδοση για την αφιέρωση στον μητροπολιτικό ναό λειψάνου από το πόδι του Αγίου Μερκουρίου, το οποίο είχε επενδυθεί με ασήμι. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, με το γεγονός αυτό συνδέθηκε και η αφιέρωση του μητροπολιτικού ναού στον Άγιο Μερκούριο. Η χρονολογία 1546 δεν πρέπει πάντως να θεωρηθεί ως η πρώτη εγκατάσταση μητροπολίτη στην Άρτα, καθώς η παρουσία της μητροπολιτικής αρχής στην πόλη μαρτυρείται ήδη από παλαιότερη περίοδο.

Η παρουσία της μητροπολιτικής έδρας αποτυπώνεται και στην οθωμανική καταγραφή του 1564. Στο αναλυτικό φορολογικό κατάστιχο TT 350 περιλαμβάνεται συνοικία με την ονομασία Mitropoli, στην οποία καταγράφονται 23 χριστιανικά νοικοκυριά και 3 άγαμοι άνδρες. Η ονομασία αποτελεί σημαντική τοπογραφική μαρτυρία για την ύπαρξη αναγνωρίσιμης

μητροπολιτικής περιοχής μέσα στον αστικό ιστό της Άρτας, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζει από μόνη της την ακριβή θέση του μητροπολιτικού ναού. Η περιοχή αυτή έχει συνδεθεί με την παλαιότερη μονή της Παναγίας Περιβλέπτου, ένα από τα σημαντικά βυζαντινά εκκλησιαστικά ιδρύματα της πόλης. Η πιθανή σχέση της Περιβλέπτου με τη μεταγενέστερη μητροπολιτική έδρα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά η ακριβής ταύτιση των χώρων και η διαδοχή των εκκλησιαστικών χρήσεων δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες χωρίς πρόσθετη τεκμηρίωση.

Από τους σημαντικότερους εκκλησιαστικούς άνδρες που συνδέθηκαν με τη Μητρόπολη κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα υπήρξε ο Δαμασκηνός ο Στουδίτης. Γνωστός για τη θεολογική, διδακτική και συγγραφική του δραστηριότητα, ανέλαβε τη Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης το 1574 και η αρχιερατεία του τοποθετείται έως περίπου το 1576. Η παρουσία του στον μητροπολιτικό θρόνο συνδέει την εκκλησιαστική ιστορία της Άρτας με το ευρύτερο πνευματικό περιβάλλον του ορθόδοξου κόσμου.

Ο μητροπολιτικός του τίτλος αναφέρεται και σε βιβλιογραφική μαρτυρία σχετική με επιστολή του Στέφανου Γκέρλαχ προς τον Μαρτίνο Κρούσιο, με ημερομηνία 27 Νοεμβρίου 1575. Σύμφωνα με την αναφορά αυτή, ο Δαμασκηνός μνημονεύεται ως μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης. Η πληροφορία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση της αρχιερατείας του, χρειάζεται όμως έλεγχο στο ίδιο το επιστολικό κείμενο. Σε κάθε περίπτωση, δεν αποδεικνύει από μόνη της ότι ο Δαμασκηνός διέμενε ή ασκούσε συγκεκριμένη δραστηριότητα στην Άρτα κατά το έτος εκείνο.

Η περίπτωση του Δαμασκηνού είναι ενδεικτική της θέσης που μπορούσε να κατέχει η Μητρόπολη στον εκκλησιαστικό και πνευματικό κόσμο του 16ου αιώνα. Η Άρτα, παρά την ένταξή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρέμενε συνδεδεμένη με τους ευρύτερους θεσμούς και τα πνευματικά δίκτυα της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Συνολικά, οι μαρτυρίες του 16ου αιώνα παρουσιάζουν τη Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης ως θεσμό με βαθιές βυζαντινές ρίζες, ο οποίος συνέχισε να λειτουργεί μετά την οθωμανική κατάκτηση. Η παρουσία μητροπολιτών, η διατήρηση εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών και η καταγραφή της συνοικίας Mitropoli το 1564 δείχνουν ότι η Άρτα εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας.

4.2. Οι χριστιανικοί ναοί και η εκκλησιαστική τοπογραφία της Άρτας

Η Άρτα κληρονόμησε από την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου ένα σημαντικό σύνολο εκκλησιών και μοναστηριών. Η θρησκευτική αυτή κληρονομιά διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό και μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1449, όπως μαρτυρούν οι φορολογικές καταγραφές του 16ου αιώνα, οι οποίες διασώζουν πολυάριθμες χριστιανικές ονομασίες.

Μια πρώτη μαρτυρία προσφέρει το συνοπτικό οθωμανικό κατάστιχο TD 367 του 1530. Στην καταγραφή των εκκλησιών της ίδιας της Άρτας (nefs-i Narda) αναφέρονται τρεις ναοί με τις ονομασίες Ayo Yorgi (Άγιος Γεώργιος), Krakonçe (Κρακόντσε) και Aya Paraskevi (Αγία Παρασκευή), όπως αποδίδονται στη δημοσιευμένη τουρκική έκδοση του καταστίχου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στον Άγιο Γεώργιο, καθώς η αφιέρωση αυτή συνδέεται με τη μακραίωνη θρησκευτική παράδοση της Άρτας. Ήδη από την εποχή του Δεσποτάτου υπήρχε η μονή του Αγίου Γεωργίου, η μετέπειτα μονή της Αγίας Θεοδώρας. Η ίδια αφιέρωση εμφανίζεται και σε περισσότερες συνοικίες της πόλης κατά τον 16ο αιώνα.

Πληρέστερη εικόνα της εκκλησιαστικής τοπογραφίας προσφέρει το αναλυτικό κατάστιχο ΤΤ 350 του 1564. Από τις 39 χριστιανικές συνοικίες που καταγράφονται στην Άρτα, πολλές φέρουν ονόματα αγίων ή θρησκευτικών αφιερώσεων. Μεταξύ αυτών συναντούμε την Αγία Σοφία, τον Άγιο Δημήτριο, την Αγία Παρασκευή, τον Ταξιάρχη, τον Άγιο Γεώργιο, τον Άγιο Μάρκο, τον Άγιο Μηνά, τον Άγιο Νικόλαο, τον Άγιο Θεόδωρο, τη Σωτήρα, τον Άγιο Βασίλειο, τον Άγιο Ανδρέα, τους Αγίους Αναργύρους και την Αγία Τριάδα. Στην ίδια καταγραφή απαντούν επίσης οι ονομασίες Άγιος Λουμάς και Άγιος Πόδης.

Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη ορισμένων αφιερώσεων. Ο Άγιος Γεώργιος εμφανίζεται σε τρεις συνοικίες, με τους πρόσθετους προσδιορισμούς Kondar, İstiliano και Dravila. Τρεις συνοικίες φέρουν επίσης το όνομα του Αγίου Νικολάου, με τους προσδιορισμούς Peraski, Rigara και Kondo. Δύο συνοικίες ονομάζονται Άγιος Δημήτριος, από τις οποίες η μία προσδιορίζεται ως Porta, ενώ δύο συνδέονται με την Αγία Παρασκευή, η μία με τον πρόσθετο προσδιορισμό Kiparisi. Οι διαφορετικοί αυτοί προσδιορισμοί εξυπηρετούσαν τη διάκριση των συνοικιών και ενδέχεται να διατηρούν παλαιότερα τοπωνύμια, χαρακτηριστικά του χώρου ή ονόματα προσώπων και οικογενειών.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο συνοικίες της Αγίας Σοφίας. Η μία καταγράφεται ως Aya Sofya και η δεύτερη ως Aya Sofya Kasrı, δηλαδή Αγία Σοφία του Κάστρου. Η δεύτερη ονομασία αποτελεί ιδιαίτερα αξιόλογη τοπογραφική μαρτυρία, καθώς διασώζει τη σύνδεση μιας χριστιανικής αφιέρωσης με τον χώρο του κάστρου, περισσότερο από έναν αιώνα μετά την οθωμανική κατάκτηση.

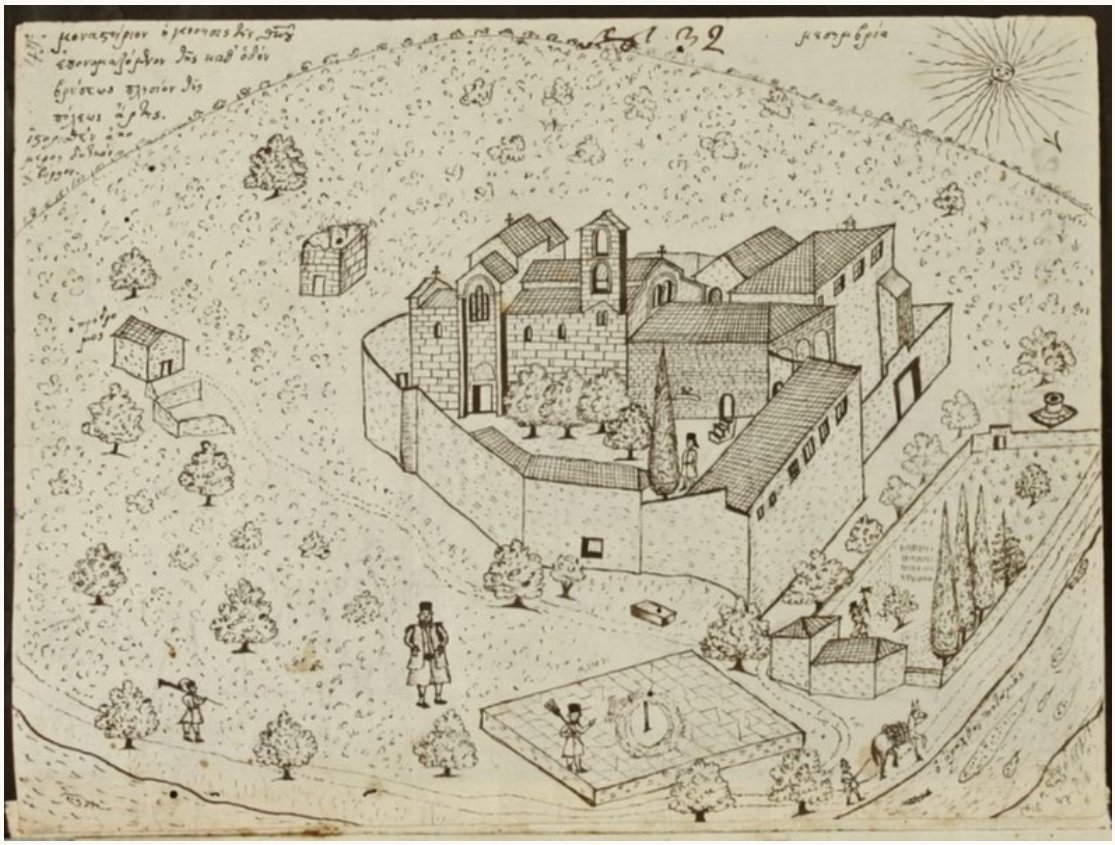
Στο ίδιο κατάστιχο περιλαμβάνεται και η συνοικία Mitropoli, η οποία εξετάστηκε στην προηγούμενη ενότητα. Η παρουσία της συμπληρώνει την εικόνα της εκκλησιαστικής τοπογραφίας της πόλης, στην οποία οι θρησκευτικές ονομασίες εξακολουθούσαν να αποτελούν αναγνωρίσιμα σημεία αναφοράς.

Η διατήρηση αυτών των ονομασιών παρουσιάζει ιδιαίτερη ιστορική σημασία. Οι συνοικίες συχνά διατηρούσαν τα ονόματα παλαιότερων ναών ακόμη και όταν τα αντίστοιχα κτίσματα είχαν υποστεί μεταβολές. Έτσι, τα οθωμανικά κατάστιχα διασώζουν στοιχεία της βυζαντινής εκκλησιαστικής γεωγραφίας της Άρτας, αλλά και της ιστορικής μνήμης των κατοίκων της.

Οι καταγραφές του 1530 και του 1564 αναδεικνύουν τη συνέχεια της χριστιανικής παρουσίας στον αστικό χώρο της Άρτας κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν οι μαρτυρίες για τα παλαιά μοναστήρια της πόλης και της περιφέρειάς της, τα οποία εξετάζονται στην επόμενη ενότητα.

Οι παλαιές εκκλησιαστικές αφιερώσεις

Η σύγκριση των εκκλησιαστικών ονομασιών του καταστίχου του 1564 με μεταγενέστερες ιστορικές μαρτυρίες προσφέρει πρόσθετα στοιχεία για την εκκλησιαστική τοπογραφία της Άρτας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνοικία του Αγίου Μάρκου (Ayo Marko), καθώς ο ομώνυμος ναός αναφέρεται και στη μεταγενέστερη ιστορία της πόλης. Σύμφωνα με τον Σεραφείμ Ξενόπουλο, ο παλαιότερος ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1692 και ανοικοδομήθηκε το 1770. Αντίστοιχα, η συνοικία του Αγίου Ανδρέα (Aya Andria) μπορεί να συσχετιστεί με τον γνωστό Άγιο Ανδρέα Καραπάνου. Ενδιαφέρουσα είναι και η ονομασία του Αγίου Νικολάου Rigara, η οποία παρουσιάζει πιθανή σχέση με τον Άγιο Νικόλαο Λιζγαρά, ναό που ανεγέρθηκε το 1625 από τον Συμεών Λιζγαρά στην περιοχή του Τουρκοπάζαρου. Οι μαρτυρίες αυτές συνδέουν τις ονομασίες της οθωμανικής απογραφής με τη μεταγενέστερη εκκλησιαστική ιστορία της Άρτας.

Εικ. 18. Η Μονή Κάτω Παναγιάς της Άρτας σε σχέδιο του Ρώσου περιηγητή Βασίλι Γκριγκόροβιτς-Μπάρσκι (1745). Το σχέδιο είχε καταχωριστεί σε παλαιότερη βιβλιογραφική απογραφή ως απεικόνιση της Μονής Βλαχερνών. Πηγή: Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscript, Φ. V, од. зб. 1062А. Ψηφιοποιημένο πρωτότυπο σχέδιο.

4.3. Τα μοναστήρια, η μοναστική ζωή και η εκκλησιαστική περιουσία

Η μοναστική παράδοση της Άρτας, που είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα κατά την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, εξακολούθησε να αποτελεί μέρος της θρησκευτικής ζωής κατά τον

πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι οθωμανικές καταγραφές και οι εκκλησιαστικές πράξεις του 16ου αιώνα προσφέρουν στοιχεία τόσο για την παρουσία μοναστηριών όσο και για τις μεταβολές στην οργάνωσή τους.

Μια σημαντική μαρτυρία προσφέρει το οθωμανικό κατάστιχο TD 367 του 1530, στο οποίο καταγράφονται τέσσερα μοναστήρια στην πόλη και την ευρύτερη διοικητική περιφέρεια της Άρτας (kaza Narda). Στη δημοσιευμένη τουρκική μεταγραφή αναφέρονται με τις ονομασίες Panaya, Piskupi, İrlohire (?) και Prilenko.

Από αυτά, το Prilenko προσδιορίζεται ως μοναστήρι της ίδιας της πόλης (nefs-i Narda), ενώ τα υπόλοιπα τρία εντάσσονται γενικότερα στον καζά της Άρτας. Η ονομασία Panaya παραπέμπει σε μονή αφιερωμένη στην Παναγία, ενώ η Piskupi ενδέχεται να διατηρεί την ονομασία «Επισκοπή». Οι δύο άλλες ονομασίες, İrlohire (?) και Prilenko, παρουσιάζουν ιδιαίτερο τοπωνυμικό ενδιαφέρον και παραμένουν προς ταύτιση.

Παράλληλα με τις οθωμανικές καταγραφές, γνωρίζουμε από τη βυζαντινή ιστορία της Άρτας σημαντικά μοναστικά ιδρύματα, όπως την Παναγία Περίβλεπτο, τη μονή του Αγίου Γεωργίου, τη μετέπειτα Αγία Θεοδώρα, την Παναγία Παρηγορήτισσα και την Κάτω Παναγιά.

Η Παναγία Περίβλεπτος μνημονεύεται ήδη στις αρχές του 13ου αιώνα, σε μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου. Η ιστορία της συνδέεται με την περιοχή όπου εγκαταστάθηκε αργότερα η μητροπολιτική έδρα, όπως εξετάστηκε στην ενότητα 4.1. Η μονή του Αγίου Γεωργίου, που συνδέθηκε με την αγία Θεοδώρα Πετραλείφα, αποτελεί επίσης ένα από τα σημαντικότερα μοναστικά ιδρύματα της μεσαιωνικής Άρτας.

Ιδιαίτερη σημασία για την περίοδο που εξετάζουμε έχει η σχέση της Παναγίας Παρηγορήτισσας με την Κάτω Παναγιά. Το 1578, επί πατριαρχίας Ιερεμία Β΄, εκδόθηκε πατριαρχικό σιγιλλιώδες γράμμα με το οποίο η Παρηγορήτισσα, τότε γυναικεία μονή που αντιμετώπιζε δυσκολίες, υπήχθη στην Κάτω Παναγιά ως μετόχι.

Η πράξη αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αναδιοργάνωσης της μοναστικής ζωής κατά τον 16ο αιώνα. Η υπαγωγή μιας μονής σε άλλη δημιουργούσε σχέση διοικητικής εξάρτησης και μπορούσε να επηρεάζει τη διαχείριση των κτισμάτων, των κτημάτων και των εισοδημάτων της. Η περίπτωση της Παρηγορήτισσας δείχνει πώς τα παλαιότερα μοναστικά ιδρύματα προσαρμόζονταν στις συνθήκες της οθωμανικής περιόδου, διατηρώντας παράλληλα τον εκκλησιαστικό τους χαρακτήρα.

Η μοναστηριακή και εκκλησιαστική περιουσία στο κατάστιχο του 1564

Το αναλυτικό οθωμανικό κατάστιχο TT 350 του 1564 προσφέρει πρόσθετες πληροφορίες για την οικονομική παρουσία των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στην Άρτα. Στις καταγραφές αγροτικής περιουσίας του καζά συναντούμε τρεις χαρακτηριστικές εγγραφές:

- Çiftlik-i Mitropolit: τσιφλίκι του Μητροπολίτη.

- Çiftlik-i Manastır-ı Apostol: τσιφλίκι της Μονής των Αποστόλων.

- Çiftlik-i Manastır: τσιφλίκι μοναστηριού.

Επιπλέον, στην ιδιαίτερη καταγραφή των κήπων της Άρτας (Bağçeha-yı Narda) εμφανίζεται η Μονή των Αποστόλων, με φορολογική επιβάρυνση 100 άσπρων.

Οι εγγραφές αυτές αποκαλύπτουν μια ακόμη πλευρά της εκκλησιαστικής ζωής της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα. Η Μητρόπολη και μοναστηριακά ιδρύματα συνδέονταν με αγροτικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες περιλαμβάνονταν στο οθωμανικό φορολογικό σύστημα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Μονή των Αποστόλων, καθώς το όνομά της εμφανίζεται τόσο στην καταγραφή των τσιφλικιών όσο και σε εκείνη των κήπων της πόλης.

Η συνδυαστική εξέταση των οθωμανικών καταστίχων του 1530 και του 1564, καθώς και της πατριαρχικής πράξης του 1578, αναδεικνύει διαφορετικές πλευρές της μοναστικής ζωής στην Άρτα κατά τον 16ο αιώνα. Οι πηγές μαρτυρούν την παρουσία μοναστηριακών ιδρυμάτων, την καταγραφή εκκλησιαστικής περιουσίας και τις μεταβολές στη διοικητική οργάνωση των μονών. Έτσι, η μοναστική παράδοση της βυζαντινής Άρτας εμφανίζεται να συνεχίζεται, αλλά και να προσαρμόζεται στις συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η παράδοση για την επίσκεψη του Βαγιαζήτ Β΄ στην Κάτω Παναγιά

Μια ενδιαφέρουσα παράδοση, που διασώζει ο μητροπολίτης Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλος στο Δοκίμιόν του, συνδέει τη μονή της Κάτω Παναγιάς με τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄ (1481–1512). Σύμφωνα με την αφήγηση, ο σουλτάνος περιόδευσε στην περιοχή της Άρτας μεταμφιεσμένος σε φτωχό δερβίση, συνοδευόμενος από τον μεγάλο βεζίρη του, και διανυκτέρευσε στη μονή χωρίς να αποκαλύψει την ταυτότητά του.

Το επόμενο πρωί, αναχωρώντας, άφησε κάτω από το προσκέφαλό του μια μεγάλη ποσότητα χρυσών νομισμάτων. Ο ηγούμενος, θεωρώντας ότι οι άγνωστοι επισκέπτες τα είχαν ξεχάσει, έσπευσε να τους αναζητήσει και τους πρόφτασε στους Κουμζάδες, τον σημερινό Αμμότοπο. Ο σουλτάνος, εντυπωσιασμένος από την εντιμότητά του, πρόσφερε τα χρήματα για τις ανάγκες της μονής. Αργότερα, σύμφωνα πάντα με την παράδοση, επιβεβαίωσε με αυτοκρατορικό διάταγμα τα παλαιά κτήματά της και της παραχώρησε πρόσθετα δικαιώματα και εκτάσεις, που έφθαναν μέχρι το λιμάνι της Σαλαώρας.

Η ίδια παράδοση καταγράφεται σε χειρόγραφη ενθύμηση του ηγουμένου Κωνσταντίου, με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1870, σε αντίτυπο του Παραρτήματος Λεξικού και Εγκυκλοπαίδειας του D’Arteau, το οποίο φυλασσόταν στη βιβλιοθήκη της Κάτω Παναγιάς. Ο Κωνστάντιος αναφέρει τη διανυκτέρευση του Βαγιαζήτ στη μονή, τη μεταμφίεσή του σε δερβίση και τις δωρεές που ακολούθησαν.

Η ενθύμηση αυτή, γραμμένη αρκετούς αιώνες μετά τα υποτιθέμενα γεγονότα, δεν αποτελεί ανεξάρτητη επιβεβαίωση της επίσκεψης. Μαρτυρεί, ωστόσο, ότι η παράδοση διατηρούνταν στη μοναστική κοινότητα κατά τον 19ο αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεσή της με την κατοχύρωση της κτηματικής περιουσίας της Κάτω Παναγιάς, καθώς αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο η μονή διατηρούσε την ανάμνηση των δικαιωμάτων και των προνομίων της.

Μοναχοί, μοναχές και εκκλησιαστικές συγκρούσεις στα τέλη του 16ου αιώνα

Πέρα από τις πληροφορίες για τα μοναστήρια και την περιουσία τους, δύο πατριαρχικά έγγραφα από τα χρόνια του Ιερεμία Β΄ προσφέρουν μια διαφορετική εικόνα της μοναστικής ζωής στην Άρτα. Μέσα από τις ρυθμίσεις, τις καταγγελίες και τις συγκρούσεις που καταγράφουν, αναδεικνύονται οι σχέσεις των μοναχών με την κοινωνία της πόλης, αλλά και οι προσπάθειες της εκκλησιαστικής εξουσίας να επιβάλει την τήρηση των μοναστικών κανόνων.

Εικ. 19. Παράσταση μοναχών και μοναχών γυναικών από το Ψαλτήριο του Τομίτς, 14ος αιώνας, φ. 292ν. Η μικρογραφία αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της μεσαιωνικής ορθόδοξης εικονογραφίας. Πηγή αναπαραγωγής: Petya Krusheva, «Монахинята в българското средновековие – между греха и светостта (X–XIV в.)», Времена, τχ. 13 (2017), αναδημοσίευση στο Istoria na Sveta, 17.1.2018.

Το πρώτο έγγραφο αφορά την Παρηγορήτισσα και την Κάτω Παναγιά, τις δύο πατριαρχικές σταυροπηγιακές μονές που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Πέρα από την υπαγωγή της Παρηγορήτισσας στην οικονομικά ισχυρότερη Κάτω Παναγιά, το σιγίλιο περιλάμβανε συγκεκριμένες ρυθμίσεις για τη λειτουργία της γυναικείας μονής. Επιτρεπόταν η είσοδος ιερέα για την τέλεση της θείας λειτουργίας, απαγορευόταν όμως αυστηρά η διανυκτέρευσή του στα κελιά των μοναχών, με απειλή αφορισμού. Παράλληλα, απαγορευόταν η αυθαίρετη παρέμβαση του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης στη διοίκηση και την περιουσία της μονής. Οι διατάξεις αυτές φανερώνουν τη σημασία που αποδιδόταν τόσο στην προστασία του μοναστικού βίου όσο και στη διαφύλαξη των δικαιωμάτων των πατριαρχικών σταυροπηγίων.

Ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι μια δεύτερη συνοδική απόφαση του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄, η οποία απευθυνόταν στον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης. Το έγγραφο, γνωστό από τις δημοσιεύσεις του Κωνσταντίνου Σάθα, του Μανουήλ Γεδεών και του Κώστα Χαρ. Βάγια στο

περιοδικό Σκουφάς (1967), περιγράφει σοβαρές εντάσεις ανάμεσα στους μοναχούς της περιοχής και την τοπική εκκλησιαστική εξουσία.

Αφορμή για την παρέμβαση του Πατριαρχείου αποτέλεσε ενυπόγραφη αναφορά κληρικών της Άρτας. Σύμφωνα με τις καταγγελίες τους, ιερομόναχοι και μοναχοί από τα πατριαρχικά σταυροπήγια και τα υπόλοιπα μοναστήρια εγκατέλειπαν συχνά τις μονές τους και κατέβαιναν στην πόλη. Περιφέρονταν καθημερινά στους δρόμους «αυθαδώς και αδεώς», έτρωγαν και έπιναν μαζί με γυναίκες και παιδιά και διατηρούσαν στενές σχέσεις με πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας.

Οι καταγγελίες προχωρούσαν ακόμη περισσότερο. Ορισμένοι μοναχοί κατηγορούνταν ότι διατηρούσαν ερωτικές σχέσεις με γυναίκες της πόλης, αλλά και με μοναχές, τις οποίες το έγγραφο περιγράφει ως «συμφθειρόμενοι και αισχρώς μιγνύμενοι». Παράλληλα, αναφερόταν ότι γυναίκες, λαϊκές και μοναχές, επισκέπτονταν ανδρικά μοναστήρια και παρέμεναν εκεί ακόμη και για πολλές νύχτες.

Η κατάσταση είχε προκαλέσει την αντίδραση του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης, ο οποίος επιχείρησε να περιορίσει αυτές τις πρακτικές. Ωστόσο, σύμφωνα με την αναφορά, μοναχοί και άλλα πρόσωπα στράφηκαν εναντίον του ίδιου και του εξάρχου Νήφωνα, προκαλώντας τους σημαντική ζημία. Η υπόθεση εξελίχθηκε έτσι σε σύγκρουση γύρω από την άσκηση της εκκλησιαστικής εξουσίας και έφτασε μέχρι το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η συνοδική απόφαση, στην οποία συμμετείχαν, εκτός από τον Ιερεμία Β΄, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Σωφρόνιος και άλλοι αρχιερείς, επέβαλε αυστηρά μέτρα για την αποκατάσταση της μοναστικής πειθαρχίας. Απαγορευόταν η είσοδος γυναικών στα ανδρικά μοναστήρια και ανδρών στα γυναικεία, ενώ οι μονές όφειλαν να διαθέτουν μόνο μία ή δύο εισόδους, ώστε να ελέγχεται η πρόσβαση. Στις πύλες θα τοποθετούνταν ηλικιωμένοι και συνετοί φύλακες, υπεύθυνοι για την είσοδο και την έξοδο των επισκεπτών.

Παράλληλα, περιορίζονταν οι ανεξέλεγκτες μετακινήσεις μοναχών και μοναζουσών προς τις πόλεις. Για τους παραβάτες προβλέπονταν αυστηρές εκκλησιαστικές ποινές: αργία για τους ιερομονάχους και αφορισμός για τους μοναχούς που εγκατέλειπαν τη μονή τους και προκαλούσαν σκάνδαλα. Οι κυρώσεις επεκτείνονταν και σε λαϊκούς που τους φιλοξενούσαν ή υποστήριζαν τις παραβάσεις, καθώς και σε γυναίκες που εισέρχονταν και διανυκτέρευαν σε ανδρικά μοναστήρια.

Η ιστορική αξία αυτής της μαρτυρίας δεν περιορίζεται στις καταγγελίες για παραβιάσεις της μοναστικής πειθαρχίας. Το έγγραφο αποκαλύπτει πόσο στενά συνδεδεμένες ήταν οι μοναστικές κοινότητες με την κοινωνία της Άρτας. Οι μοναχοί επισκέπτονταν την πόλη, συναναστρέφονταν τους κατοίκους της και φιλοξενούνταν σε σπίτια, ενώ οι μετακινήσεις ανάμεσα στον αστικό χώρο και τα μοναστήρια φαίνεται ότι αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική.

Οι κατηγορίες για ερωτικές σχέσεις και ανάρμοστη συμπεριφορά προέρχονται από τους κληρικούς που ζήτησαν την πατριαρχική παρέμβαση και δεν μπορούν να θεωρηθούν όλες αποδεδειγμένες. Ωστόσο, η ίδια η ύπαρξη της αναφοράς και τα λεπτομερή μέτρα της συνοδικής απόφασης φανερώνουν ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις μοναστικές κοινότητες, τους κατοίκους και την εκκλησιαστική διοίκηση είχαν προκαλέσει σοβαρές εντάσεις. Πρόκειται για μια σπάνια μαρτυρία

που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε την καθημερινότητα, τις ανθρώπινες συμπεριφορές και τις κοινωνικές συγκρούσεις στην Άρτα του ύστερου 16ου αιώνα.

4.4. Η επίσκεψη του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ στην Άρτα το 1578

Ένα από τα σημαντικότερα τεκμηριωμένα γεγονότα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα είναι η επίσκεψη του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ Τρανού στην πόλη, στις 16 Απριλίου 1578.

Η παρουσία του Πατριάρχη επιβεβαιώνεται από παλαιά ενθύμηση, την οποία δημοσίευσε ο Σπυρίδων Λάμπρος στα «Χρονικά σημειώματα εξ Ηπείρου». Η ενθύμηση διασώθηκε σε μεταγενέστερη καταγραφή του 1653, όπου είχαν αντιγραφεί παλαιότερες σημειώσεις του Χρίστου Χαικάλη. Σε μία από αυτές αναφέρεται χαρακτηριστικά: «ζπστ εν μηνί Απριλλίω ιστ ήλθεν ο κυρ-Ιερεμίας ο Πατριάρχης εις την Άρταν». Την πληροφορία και τη σχετική βιβλιογραφία παραθέτει επίσης ο Κώστας Χαρ. Βάγιας στο περιοδικό Σκουφάς (1967, σ. 389).

Συμπληρωματικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που περιλαμβάνει ο Martin Crusius στο έργο του Turcograecia (1584). Βασιζόμενος σε μαρτυρία του Stephan Gerlach, αναφέρει ότι ο Ιερεμίας Β΄ σχεδίαζε περιοδεία στην Ελλάδα, τη Βλαχία και τη Μολδαβία με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων (Turcograecia, βιβλίο Β΄, σ. 211). Η πληροφορία αυτή επιτρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο η επίσκεψή του στην Άρτα να συνδεόταν και με τις οικονομικές ανάγκες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, χωρίς όμως να τεκμηριώνεται άμεσα ότι αυτός ήταν ο σκοπός της συγκεκριμένης επίσκεψης.

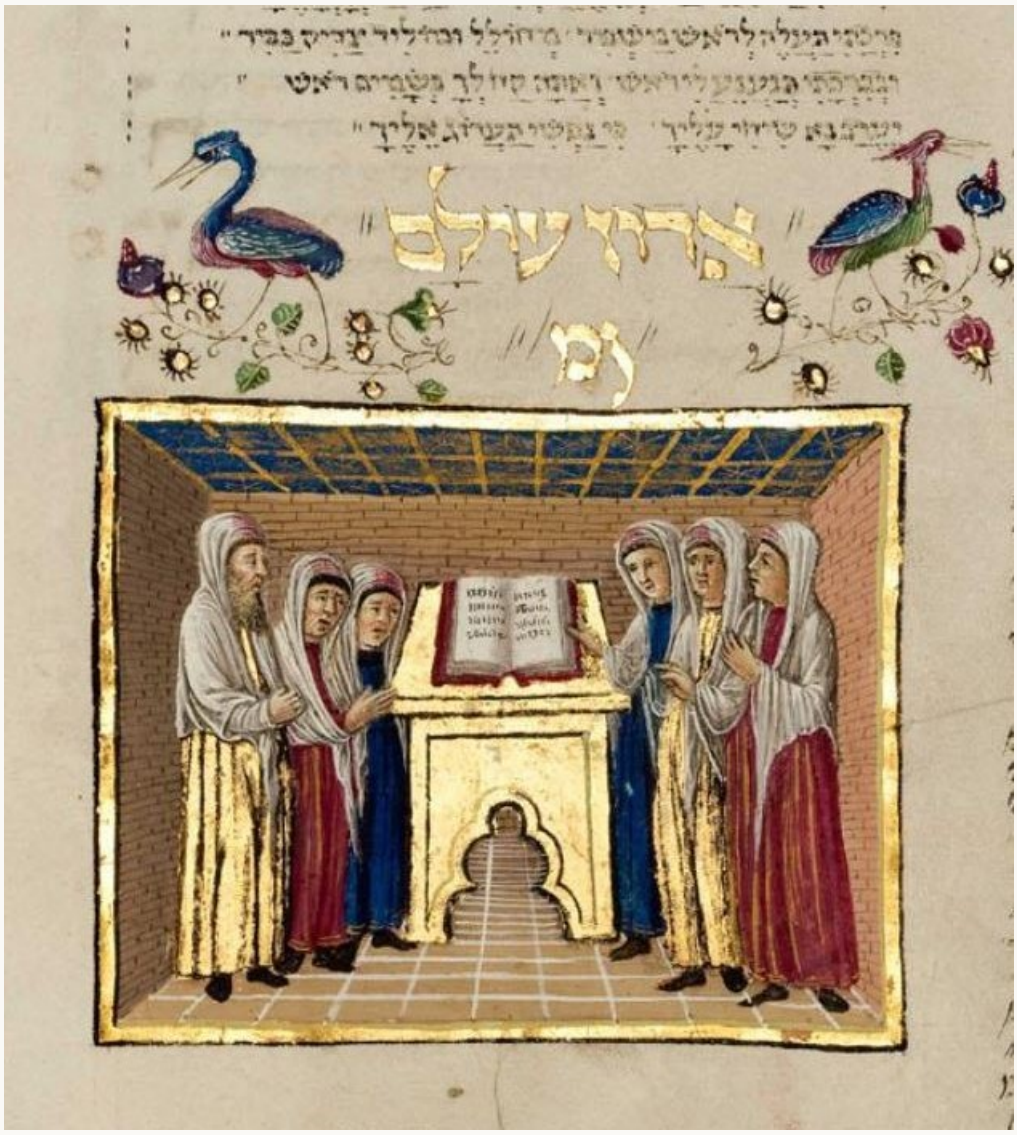
Η παρουσία του Ιερεμία Β΄ στην Άρτα, περισσότερο από έναν αιώνα μετά την οθωμανική κατάκτηση, αποτελεί χαρακτηριστική μαρτυρία των δεσμών της τοπικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Παράλληλα, αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν εξεταστεί σε συνδυασμό με τις πατριαρχικές παρεμβάσεις της ίδιας περιόδου στη μοναστική ζωή της περιοχής, οι οποίες παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα.

4.5. Η εβραϊκή θρησκευτική κοινότητα: συναγωγές, ραββίνοι και θρησκευτική οργάνωση

Η εβραϊκή κοινότητα αποτελούσε σημαντικό τμήμα της κοινωνίας της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα. Δίπλα στον παλαιότερο ρωμανιώτικο πληθυσμό εγκαταστάθηκαν νέες ομάδες Εβραίων, ιδιαίτερα μετά τους διωγμούς από την Ιβηρική χερσόνησο και τη νότια Ιταλία. Οι νεοφερμένοι προέρχονταν, μεταξύ άλλων, από τη Σικελία, την Καλαβρία και την Απουλία, μεταφέροντας τις δικές τους θρησκευτικές και κοινοτικές παραδόσεις.

Η διαφορετική καταγωγή τους αποτυπώθηκε στην οργάνωση των επιμέρους καχάλ (kahal), δηλαδή των θρησκευτικών κοινοτήτων που συγκροτούσαν τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης. Οι ραββινικές ερωταποκρίσεις (responsa) μαρτυρούν την ύπαρξη κοινοτήτων Ρωμανιωτών (Tosavim), Καλαβρίας, Σικελίας και Απουλίας. Αντίστοιχα, το οθωμανικό κατάστιχο του 1564 καταγράφει πέντε εβραϊκές συνοικίες, με συνολικά 213 φορολογούμενα νοικοκυριά, επιβεβαιώνοντας τη σύνθετη φυσιογνωμία της εβραϊκής Άρτας.

Στο επίκεντρο της θρησκευτικής ζωής βρίσκονταν οι συναγωγές, όπου πραγματοποιούνταν οι λατρευτικές συνάξεις και η διδασκαλία των ιερών κειμένων. Παράλληλα, οι ραββίνοι και οι κοινοτικοί εκπρόσωποι συμμετείχαν στη ρύθμιση ζητημάτων γάμου, κληρονομιάς, οικονομικών υποχρεώσεων και επίλυσης διαφορών, σύμφωνα με τους κανόνες του εβραϊκού δικαίου και τις αποφάσεις των κοινοτικών αρχών.

Εικ. 20. Εβραϊκή θρησκευτική ζωή: μικρογραφία που εικονογραφεί την έναρξη της Πασχαλινής Αγκαντά και την παραμονή του εβραϊκού Πάσχα (Πεσάχ). Rothschild Miscellany, Βόρεια Ιταλία, περ. 1460–1480, φ. 157r. Πηγή: The Israel Museum, Jerusalem, Rothschild Miscellany, MS 180/51, fol. 157r.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικές είναι οι ραββινικές ερωταποκρίσεις, δηλαδή οι γραπτές γνωμοδοτήσεις που δίνονταν σε συγκεκριμένα θρησκευτικά και νομικά ζητήματα. Μέσα από αυτές διασώζονται περιστατικά της καθημερινής ζωής, οικογενειακές διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ μελών της κοινότητας.

Χαρακτηριστική είναι μια κοινοτική ρύθμιση που χρονολογείται περίπου στο 1521, σύμφωνα με την οποία οι αρραβώνες έπρεπε να πραγματοποιούνται παρουσία δέκα λαϊκών και ενός ραββίνου. Η απαίτηση αυτή εξασφάλιζε τη δημόσια αναγνώριση της συμφωνίας και την εποπτεία της από την κοινότητα, περιορίζοντας το ενδεχόμενο μελλοντικών αμφισβητήσεων.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι η υπόθεση του Χεφέτς Μάλτι, η οποία συνδέθηκε με διαφωνίες για περιουσιακά και οικογενειακά δικαιώματα. Η προσφυγή σε οθωμανικά δικαστήρια, αντί της αποδοχής της δικαιοδοσίας των εβραϊκών κοινοτικών αρχών, προκάλεσε αντιδράσεις και οδήγησε στην αναζήτηση γνωμοδοτήσεων από ραββίνους άλλων πόλεων. Η υπόθεση αναδεικνύει τη συνύπαρξη δύο δικαιοδοτικών συστημάτων: των εσωτερικών κοινοτικών θεσμών και της οθωμανικής δικαιοσύνης, στην οποία μπορούσαν επίσης να προσφεύγουν τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας.

Οι μαρτυρίες αυτές παρουσιάζουν μια κοινότητα με οργανωμένους θεσμούς και διαδικασίες, αλλά και με εσωτερικές αντιθέσεις. Η θρησκευτική οργάνωση δεν περιοριζόταν στη λατρεία· αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο της οικογενειακής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής των Εβραίων της Άρτας.

4.6. Η μουσουλμανική θρησκευτική ζωή: τεμένη, μεστζίτια και λατρευτικά ιδρύματα

Το τζαμί του Φαΐκ Πασά (Ιμαρέτ) — τέλη 15ου αιώνα

Το πρώτο μεγάλο μουσουλμανικό τέμενος που γνωρίζουμε στην οθωμανική Άρτα συνδέεται με τον Φαΐκ Πασά και βρίσκεται στην περιοχή του Μαρατίου, απέναντι από την πόλη, στην αριστερή όχθη του Αράχθου. Είναι γνωστό και ως τζαμί του Ιμαρέτ, από το κοινωφελές ίδρυμα που λειτουργούσε στο ίδιο συγκρότημα.

Η ίδρυσή του τοποθετείται στα τέλη του 15ου αιώνα. Βασικό τεκμήριο αποτελεί η βακουφική πράξη (vakfiye) του Φαΐκ Πασά, του 1493, η οποία καταγράφει την οργάνωση ενός συγκροτήματος μουσουλμανικών θρησκευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων. Στον πυρήνα του βρισκόταν το τζαμί, ενώ προβλέπονταν επίσης χώροι θρησκευτικής εκπαίδευσης και ένα ιμαρέτ, που παρείχε τροφή σε όσους εξυπηρετούσε το ίδρυμα.

Η βακουφική πράξη παρέχει συγκεκριμένες πληροφορίες για την οργάνωση της λατρείας. Προβλέπονταν ένας ιμάμης, ένας χατίπης, δύο μουεζίνηδες, δέκα αναγνώστες του Κορανίου, από τους οποίους ο ένας ήταν επικεφαλής, και ένας υπεύθυνος για τη φροντίδα του τεμένους. Για όλους καθορίζονταν ιδιαίτερες ημερήσιες αμοιβές και καθήκοντα. Η λεπτομερής αυτή πρόβλεψη αποκαλύπτει ότι το τέμενος είχε σχεδιαστεί ως οργανωμένος χώρος καθημερινής μουσουλμανικής λατρείας, με σταθερό προσωπικό και συγκεκριμένο λειτουργικό πρόγραμμα.

Η παρουσία του τεμένους επιβεβαιώνεται και από το οθωμανικό κατάστιχο TD 367 του 1530, όπου καταγράφεται το τζαμί του Φαΐκ Πασά στη Νάρδα (Narda), όπως ονομαζόταν η Άρτα στις οθωμανικές πηγές. Στο ίδιο κατάστιχο αναφέρεται και ο μεντρεσές του Φαΐκ Πασά, γεγονός που

μαρτυρεί τη σύνδεση της μουσουλμανικής λατρείας με τη θρησκευτική εκπαίδευση ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα.

Το τζαμί του Φαΐκ Πασά αποτελεί, επομένως, ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια της οργανωμένης μουσουλμανικής λατρείας στην Άρτα κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ίδρυσή του σηματοδοτεί την εγκατάσταση ενός μόνιμου μουσουλμανικού θρησκευτικού θεσμού σε μια περιοχή όπου ο χριστιανικός πληθυσμός εξακολουθούσε να αποτελεί τη μεγάλη πλειονότητα.

Το παλαιό μεστζίτι της ακρόπολης και η μαρτυρία του 1530

Η παλαιότερη γνωστή μαρτυρία για την οργανωμένη μουσουλμανική λατρεία στο Κάστρο της Άρτας προέρχεται από το οθωμανικό κατάστιχο TD 367 του 1530, στο οποίο καταγράφεται η παρουσία ιμάμη στο τιμάριο της φρουράς. Παρότι δεν κατονομάζεται συγκεκριμένο τέμενος, η πληροφορία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν συσχετιστεί με δύο μεταγενέστερες μαρτυρίες: την αναφορά του Εβλιγιά Τσελεμπή σε μικρό, ερειπωμένο μεστζίτι μέσα στο Κάστρο κατά τον 17ο αιώνα και την ένδειξη Eski cami yeri («θέση παλαιού τζαμιού») στην οθωμανική κάτοψη του 19ου αιώνα, μέσα στην ακρόπολη (İç kale).

Ο συνδυασμός των στοιχείων αυτών επιτρέπει την υπόθεση ότι ο ιμάμης του 1530 εξυπηρετούσε έναν παλαιότερο χώρο προσευχής στην ακρόπολη, προορισμένο κυρίως για τη φρουρά και το διοικητικό προσωπικό. Η ταύτιση δεν είναι οριστική, αλλά προσφέρει μια πιθανή ερμηνεία της πρώιμης μουσουλμανικής λατρευτικής παρουσίας στο φρούριο.

Το ενδοκαστρικό τέμενος και το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574)

Πληρέστερη εικόνα της μουσουλμανικής θρησκευτικής ζωής μέσα στο Κάστρο προσφέρει η βακουφική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά, η οποία συντάχθηκε την 1η Μουχαρρέμ 982 (Απρίλιος 1574). Ο ιδρυτής του βακουφίου, Σουλεϊμάν Αγάς, γιος του Βαγιαζήτ Αγά και εγγονός του Σουλεϊμάν μπιν Καρά Μουκμπίλ Αγά, συνδεόταν με την οθωμανική διοίκηση της περιοχής και κατοικούσε ο ίδιος μέσα στο Κάστρο.

Η πράξη αναφέρεται επανειλημμένα σε τέμενος εντός των τειχών, για τη λειτουργία του οποίου ο Σουλεϊμάν Αγάς είχε προβλέψει συγκεκριμένες δαπάνες και θρησκευτικές υποχρεώσεις. Η μαρτυρία τεκμηριώνει την ύπαρξη οργανωμένου μουσουλμανικού λατρευτικού χώρου στο Κάστρο κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, χωρίς να αποδεικνύει ότι ο Σουλεϊμάν Αγάς υπήρξε ο κτίτοράς του.

Ανάμεσα στις προβλέψεις της βακουφικής πράξης περιλαμβάνεται η διάθεση εκατό άκτσε ετησίως για την αγορά κεριών, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για τον φωτισμό του τεμένους κατά τις βραδινές και νυχτερινές προσευχές, ιδιαίτερα τις ιερές νύχτες του ισλαμικού ημερολογίου. Η δαπάνη αυτή συνδεόταν με την επιθυμία του ιδρυτή να τιμηθεί η μνήμη της μητέρας του, αποκαλύπτοντας τη σύνδεση της δημόσιας λατρείας με την προσωπική και οικογενειακή ευσέβεια.

Η πράξη προέβλεπε επίσης ότι κατά τις ώρες της προσευχής οι θρησκευτικοί λειτουργοί και οι αναγνώστες του Κορανίου θα συγκεντρώνονταν στο τέμενος και θα ανέπεμπαν προσευχές υπέρ του ιδρυτή και της οικογένειάς του, καθώς και υπέρ του προφήτη Μωάμεθ και του σουλτάνου. Προβλέπονταν ακόμη τακτικά κηρύγματα και θρησκευτικές νουθεσίες προς τους πιστούς. Οι ρυθμίσεις αυτές μαρτυρούν έναν χώρο οργανωμένης και επαναλαμβανόμενης λατρευτικής δραστηριότητας, ο οποίος εξυπηρετούσε τη μουσουλμανική κοινότητα του φρουρίου.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι και οι πληροφορίες για τη θρησκευτική εκπαίδευση. Ο Σουλεϊμάν Αγάς είχε ιδρύσει σχολείο κοντά στο τέμενος, για τη λειτουργία του οποίου προβλεπόταν δάσκαλος με ημερήσια αμοιβή τεσσάρων άκτσε. Ο δάσκαλος έπρεπε να είναι σουνίτης μουσουλμάνος, μορφωμένος και ενάρετος. Στα καθήκοντά του περιλαμβανόταν η καθημερινή ανάγνωση δύο τμημάτων (cüz) του Κορανίου και η προσευχή για την προστασία του γιου του ιδρυτή και τη συγχώρεση των αμαρτιών του. Προβλεπόταν επίσης βοηθός δασκάλου (halife), με ημερήσια αμοιβή ενός άκτσε, ο οποίος αναλάμβανε πρόσθετες κορανικές αναγνώσεις.

Το σχολείο αυτό συμπλήρωνε τη λειτουργία του τεμένους, συνδέοντας τη διδασκαλία με την ανάγνωση του Κορανίου και την προσευχή. Οι συγκεκριμένες αμοιβές και υποχρεώσεις δείχνουν ότι ο ιδρυτής επιδίωκε τη σταθερή λειτουργία του εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Εικ. 21. Ομαδική μουσουλμανική προσευχή. Ο Προφήτης Μωάμεθ ηγείται της προσευχής άλλων προφητών σε μικρογραφία του οθωμανικού χειρογράφου Siyer-i Nebî, Κωνσταντινούπολη, 1595. Πηγή: New York Public Library, Spencer Collection, Turkish MS 3, φ. 6r.

Η βακουφική πράξη του 1574 αποτελεί, επομένως, σημαντικό τεκμήριο της οργανωμένης μουσουλμανικής θρησκευτικής παρουσίας στο Κάστρο της Άρτας. Συμπληρώνει την παλαιότερη καταγραφή του ιμάμη της φρουράς το 1530, χωρίς όμως να επιτρέπει την ασφαλή ταύτιση του τεμένους του Σουλεϊμάν Αγά με το παλαιό μεστζίτι της ακρόπολης.

Η πράξη δεν κατονομάζει το τέμενος με κάποια από τις μεταγενέστερα γνωστές επωνυμίες του. Από οθωμανικά έγγραφα των αρχών και των μέσων του 18ου αιώνα γνωρίζουμε την παρουσία του τεμένους του Σουλτάνου Μεχμέτ μέσα στο Κάστρο, ενώ η θέση του αποτυπώνεται στην οθωμανική κάτοψη του 19ου αιώνα. Το ίδιο κτίριο αναγνωρίζεται και στη φωτογραφική μαρτυρία του Alfred Philippson το 1893. Οι μεταγενέστερες αυτές πηγές επιτρέπουν τη χωροθέτηση του τεμένους του Σουλτάνου Μεχμέτ, όχι όμως και την οριστική ταύτισή του με εκείνο που αναφέρεται στη βακουφική πράξη του 1574.

Τα μεστζίτια της Άρτας στα τέλη του 16ου αιώνα

Μια πληρέστερη εικόνα της οργάνωσης της μουσουλμανικής θρησκευτικής ζωής στην Άρτα προσφέρει το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο TD 586, το οποίο ο İdris Bostan χρονολογεί στο 1585, ενώ η Melek Delilbaşı το τοποθετεί στο 1579. Στο κατάστιχο καταγράφονται τρία μεστζίτια (mescid), δηλαδή μικρότεροι μουσουλμανικοί χώροι προσευχής, που εξυπηρετούσαν συνήθως τις ανάγκες των κατοίκων μιας συνοικίας:

Το μεστζίτι του Ντιζντάρ Μουσταφά (Dizdar Mustafa Mescidi).

Το μεστζίτι του Χατζή Φιρούζ Αγά (Hacı Fîruz Ağa Mescidi).

Το μεστζίτι του Χασάν, γιου του Ραμαζάν (Hasan b. Ramazan Mescidi).

Οι ονομασίες αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συνδέουν τους χώρους λατρείας με συγκεκριμένα πρόσωπα. Η πρώτη περιλαμβάνει τον τίτλο ντιζντάρ (dizdar), που δήλωνε τον φρούραρχο ή διοικητή ενός κάστρου. Οι άλλες δύο διατηρούν τα ονόματα προσώπων με τα οποία συνδέονταν οι αντίστοιχοι λατρευτικοί χώροι, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε αν επρόκειτο για τους αρχικούς κτίτορες ή για μεταγενέστερους ευεργέτες τους.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η πιθανή σύνδεση του μεστζιτιού του Ντιζντάρ Μουσταφά με το Dizdar Mescidi που αναφέρει αργότερα ο Εβλιγιά Τσελεμπή, κατά την επίσκεψή του στην Άρτα τον 17ο αιώνα. Η ονομαστική συγγένεια επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για τον ίδιο χώρο λατρείας, ο οποίος εξακολουθούσε να είναι γνωστός με την ιδιότητα του προσώπου που συνδεόταν με αυτόν. Το μεστζίτι περιλαμβάνεται επίσης στον κατάλογο των οθωμανικών κτιρίων της Άρτας που συνέταξε ο Ekrem Hakkı Ayverdi, με την ονομασία Dizdar Mescidi (αρ. 3062), βάσει της μαρτυρίας του Εβλιγιά. Παρότι η ονομασία του παραπέμπει στη στρατιωτική διοίκηση, δεν τεκμηριώνεται ότι βρισκόταν μέσα στο Κάστρο.

Για τα άλλα δύο μεστζίτια, του Χατζή Φιρούζ Αγά και του Χασάν, γιου του Ραμαζάν, δεν διαθέτουμε προς το παρόν πληροφορίες που να επιτρέπουν τον προσδιορισμό της θέσης τους ή την παρακολούθηση της μεταγενέστερης ιστορίας τους.

Η καταγραφή των τριών μεστζιτιών αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την ύπαρξη μικρότερων μουσουλμανικών χώρων λατρείας στην Άρτα κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Παράλληλα με τα μεγαλύτερα τεμένη, οι χώροι αυτοί μαρτυρούν τη διαμόρφωση μιας θρησκευτικής υποδομής που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της μουσουλμανικής κοινότητας της πόλης.

4.7. Οι θρησκευτικές κοινότητες και η συνύπαρξή τους στην πόλη

Η θρησκευτική ένταξη αποτελούσε βασικό στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας των κατοίκων της Άρτας κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες διέθεταν δικούς τους θεσμούς, κανόνες και τρόπους εσωτερικής οργάνωσης, οι οποίοι επηρέαζαν όχι μόνο τη λατρεία, αλλά και την οικογενειακή ζωή, την εκπαίδευση, τις περιουσιακές σχέσεις και την επίλυση διαφορών.

Η συνύπαρξη των κοινοτήτων διαμορφωνόταν και από την πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης. Ο χριστιανικός πληθυσμός αποτελούσε τη μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων, ενώ η εβραϊκή κοινότητα διατηρούσε σημαντική παρουσία στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Η μουσουλμανική κοινότητα ήταν αριθμητικά μικρότερη, αλλά η πολιτική και διοικητική επιρροή των μουσουλμάνων αξιωματούχων ήταν σημαντική, καθώς η οθωμανική διοίκηση, η στρατιωτική εξουσία και οι δικαστικοί θεσμοί κατείχαν κεντρική θέση στην οργάνωση της πόλης.

Στο εσωτερικό των θρησκευτικών κοινοτήτων οι σχέσεις δεν ήταν πάντοτε απαλλαγμένες από αντιθέσεις. Η συνοδική απόφαση που αφορούσε τους μοναχούς και τις μοναχές της Άρτας φανερώνει τις προσπάθειες της εκκλησιαστικής ηγεσίας να επιβάλει κανόνες συμπεριφοράς και να αντιμετωπίσει καταγγελίες για παραβιάσεις τους. Αντίστοιχα, οι ραββινικές ερωταποκρίσεις αποκαλύπτουν οικογενειακές και περιουσιακές διαφορές, καθώς και περιπτώσεις αμφισβήτησης της δικαιοδοσίας των κοινοτικών αρχών. Οι μαρτυρίες αυτές δείχνουν ότι η θρησκευτική οργάνωση αποτελούσε και πεδίο άσκησης εξουσίας, διαπραγμάτευσης δικαιωμάτων και αντιμετώπισης συγκρούσεων.

Παράλληλα, η καθημερινή ζωή έφερνε σε επαφή ανθρώπους διαφορετικού θρησκεύματος. Στην αγορά, στους δρόμους, στα εργαστήρια και στις εμπορικές συναλλαγές, οι κάτοικοι της Άρτας μοιράζονταν έναν κοινό αστικό χώρο. Οι οικονομικές ανάγκες δημιουργούσαν σχέσεις συνεργασίας και αλληλεξάρτησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καταργούνταν οι θρησκευτικές διακρίσεις ή οι ανισότητες που χαρακτήριζαν το οθωμανικό διοικητικό σύστημα.

Η Άρτα του 15ου και του 16ου αιώνα παρουσιάζεται, επομένως, ως μια πόλη με κυρίαρχο χριστιανικό πληθυσμό, σημαντική εβραϊκή παρουσία και αριθμητικά μικρότερη, αλλά θεσμικά ισχυρή, μουσουλμανική κοινότητα. Οι κάτοικοί της ζούσαν μέσα σε διαφορετικά θρησκευτικά και νομικά πλαίσια, ενώ ταυτόχρονα συμμετείχαν σε έναν κοινό κόσμο οικονομικών δραστηριοτήτων, κοινωνικών επαφών και καθημερινών αναγκών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η εκπαίδευση και η πνευματική ζωή στην πολυθρησκευτική Άρτα

Η οθωμανική κατάκτηση του 1449 δεν σήμανε την εξαφάνιση των πνευματικών παραδόσεων που είχαν αναπτυχθεί στην Άρτα κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η ελληνική γραμματεία και η εκκλησιαστική παιδεία εξακολούθησαν να αποτελούν σημεία αναφοράς για τον χριστιανικό πληθυσμό, ενώ η διατήρηση και η μετάδοση της γραπτής παράδοσης συνδέονταν κυρίως με τους εκκλησιαστικούς θεσμούς. Παράλληλα, η εβραϊκή κοινότητα ανέδειξε σημαντικούς ραββίνους και νομομαθείς, ενώ η οθωμανική παρουσία συνοδεύτηκε από την ίδρυση μουσουλμανικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Η πνευματική φυσιογνωμία της Άρτας κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα διαμορφώθηκε μέσα από τρεις διαφορετικές θρησκευτικές και πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες συνυπήρχαν στον ίδιο αστικό χώρο. Οι μαρτυρίες που σώζονται, αν και αποσπασματικές και άνισες ως προς τις επιμέρους κοινότητες, μας επιτρέπουν να φωτίσουμε ορισμένες πλευρές της εκπαιδευτικής και πνευματικής δραστηριότητας των κατοίκων της.

5.1. Η εκπαίδευση του χριστιανικού πληθυσμού

Για την εκπαίδευση των χριστιανών κατοίκων της Άρτας κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι περιορισμένες. Σε αντίθεση με τα μουσουλμανικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία μνημονεύονται στα οθωμανικά κατάστιχα, δεν έχουμε μέχρι σήμερα εντοπίσει αντίστοιχες συγκεκριμένες μαρτυρίες για τη λειτουργία οργανωμένων χριστιανικών σχολείων στην πόλη κατά την περίοδο αυτή.

Στον ορθόδοξο κόσμο της εποχής η εκπαίδευση συνδεόταν στενά με την Εκκλησία. Η στοιχειώδης μόρφωση μπορούσε να παρέχεται από κληρικούς και μοναχούς, κυρίως σε όσους προορίζονταν για εκκλησιαστική υπηρεσία, αλλά και σε άλλους που είχαν τη δυνατότητα να διδαχθούν ανάγνωση και γραφή. Οι μονές και τα εκκλησιαστικά κέντρα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση και τη μετάδοση της γραπτής παράδοσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνοδική απόφαση του 1593, επί πατριαρχίας Ιερεμία Β΄, με την οποία οι επίσκοποι καλούνταν να μεριμνούν για τη διδασκαλία των «θείων και ιερών γραμμάτων» στις επαρχίες τους, υποστηρίζοντας δασκάλους και μαθητές ανάλογα με τις δυνατότητές τους.

Η παρουσία της Μητρόπολης Άρτας και των μοναστηριών της περιοχής δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τέτοιες μορφές μάθησης. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς οργανωνόταν η διδασκαλία στην πόλη, ποιοι την παρείχαν και πόσοι από τους χριστιανούς κατοίκους είχαν πρόσβαση σε αυτήν.

Η απουσία συγκεκριμένων μαρτυριών δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχε εκπαιδευτική δραστηριότητα. Αναδεικνύει κυρίως τα όρια των διαθέσιμων πηγών για την πνευματική ζωή της χριστιανικής κοινότητας της Άρτας κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας.

5.2. Η συνέχεια της ελληνικής χειρόγραφης παράδοσης

Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων, που είχε αναπτυχθεί στην Άρτα κατά τη βυζαντινή περίοδο, δεν εξαφανίστηκε μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1449. Η παρουσία λογίων, κληρικών και αντιγραφέων χειρογράφων κατά τις επόμενες δεκαετίες μαρτυρεί τη συνέχιση μιας πνευματικής δραστηριότητας που συνδεόταν κυρίως με την Εκκλησία, αλλά εκτεινόταν και πέρα από τα όρια της Ηπείρου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι άνθρωποι των γραμμάτων που κατάγονταν από την Άρτα ή διατηρούσαν σχέσεις μαζί της. Η δράση τους δεν περιοριζόταν απαραίτητα στην πόλη. Ορισμένοι εργάστηκαν σε μοναστήρια και εκκλησιαστικά κέντρα, ενώ άλλοι δραστηριοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού και ευρωπαϊκού κόσμου, μεταφέροντας μαζί τους τη γλώσσα, τη μόρφωση και τις πνευματικές παραδόσεις του τόπου τους.

5.3. Οι χριστιανοί λόγιοι και αντιγραφείς της Άρτας

Ο Αλέξιος, πρωτοψάλτης Άρτης

Μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της πρώτης περιόδου μετά την κατάκτηση είναι ο Αλέξιος, ο οποίος εμφανίζεται στα χειρόγραφα ως «πρωτοψάλτης Άρτης». Η δραστηριότητά του τεκμηριώνεται από το 1458 έως το 1483 και συνδέεται με την αντιγραφή ελληνικών εκκλησιαστικών βιβλίων.

Το παλαιότερο από τα γνωστά χειρόγραφα που συνδέονται με το όνομά του είναι το Supplément grec 1272 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, με χρονολογημένη μαρτυρία του 1458. Ακολουθεί το Ευαγγελιστάριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1905, που χρονολογείται στον Οκτώβριο του 1464 και προέρχεται από τη Μονή Βύλιζας. Το 1466 συναντούμε τον Αλέξιο σε ελληνικό κώδικα της Μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά, αρ. 877, ενώ το 1483 το όνομά του συνδέεται με τον κώδικα 1085 της Μονής Βατοπεδίου.

Ιδιαίτερη αξία έχει η προσωπική υπογραφή του στον κώδικα του Σινά:

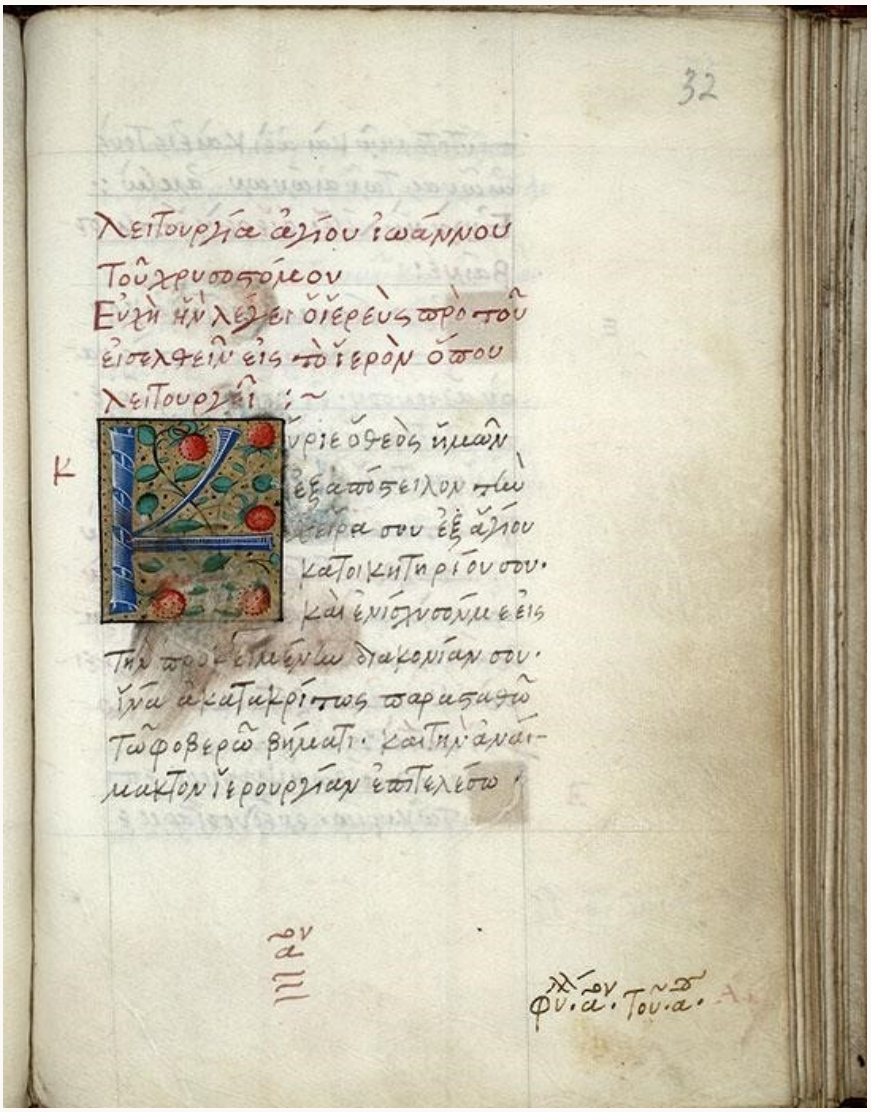
«Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἀλεξίου πόνος τάχα καὶ πρωτοψάλτου Ἄρτης».

Με αυτή τη λιτή φράση, ο αντιγραφέας αφήνει το προσωπικό του αποτύπωμα στο έργο του και δηλώνει τη σχέση του με την Άρτα.

Ο Αλέξιος δεν ήταν, ωστόσο, μόνο αντιγραφέας. Σε βατοπεδινό έγγραφο του 1476, το οποίο έχει εξετάσει ο Cyril Pavlikianov, εμφανίζεται, σύμφωνα με την ερμηνεία του ερευνητή, ως πρωτοψάλτης και νομοφύλακας της Μητρόπολης Ναυπάκτου. Η πληροφορία αυτή προσθέτει μια ακόμη διάσταση στη δραστηριότητά του, συνδέοντάς τον με την εκκλησιαστική διοίκηση και τη νομική παιδεία.

Τα χειρόγραφά του, που διασώζονται σήμερα σε διαφορετικές βιβλιοθήκες και μοναστηριακές συλλογές, αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για την ελληνική αντιγραφική παράδοση κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ιδιότητά του ως πρωτοψάλτη Άρτης

επιβεβαιώνει τη σχέση του με την πόλη, χωρίς να σημαίνει ότι όλα τα έργα του αντιγράφηκαν εκεί.

Εικ. 22. Χειρόγραφος ελληνικός κώδικας του 1458, τμήματα του οποίου αντιγράφηκαν από τον Αλέξιο, πρωτοψάλτη Άρτας. Η αντιγραφική του δραστηριότητα μαρτυρεί τη συνέχιση της ελληνικής γραμματείας κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Πηγή: Bibliothèque nationale de France, Παρίσι, Supplément grec 1272 (1458).

Η οικογένεια Τριβώλη και ο Μάξιμος ο Γραικός

Στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα, η Άρτα συνδέεται με μια ακόμη σημαντική οικογένεια των ελληνικών γραμμάτων, την οικογένεια Τριβώλη.

Ο Δημήτριος Τριβώλης υπήρξε άνθρωπος με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ελληνικά χειρόγραφα, τόσο ως αντιγραφέας όσο και ως κάτοχος βιβλίων. Η συλλογή που συνδέεται με το όνομά του αποκτά ξεχωριστή σημασία χάρη στη μαρτυρία για τον Ιανό Λάσκαρη, ο οποίος το 1491

αναζητούσε ελληνικά χειρόγραφα. Το επεισόδιο αυτό θα εξεταστεί αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα, που αφορά τα βιβλία και τις βιβλιοθήκες.

Με την ίδια οικογένεια συνδέεται ο Μιχαήλ Τριβώλης, ο μετέπειτα Μάξιμος ο Γραικός (περ. 1470–1556), μία από τις σημαντικότερες μορφές της ελληνικής λογιοσύνης της εποχής.

Γεννημένος στην Άρτα, ο Μιχαήλ Τριβώλης ακολούθησε μια εντυπωσιακή πνευματική διαδρομή. Βρέθηκε στην Ιταλία της Αναγέννησης, όπου ήρθε σε επαφή με τον κόσμο των ελληνικών γραμμάτων και του ουμανισμού, και αργότερα στη Ρωσία, όπου διακρίθηκε για το μεταφραστικό, θεολογικό και συγγραφικό του έργο.

Η πορεία του Μαξίμου φανερώνει ότι η Άρτα, ακόμη και μετά την οθωμανική κατάκτηση, εξακολουθούσε να συνδέεται, μέσω των ανθρώπων της, με σημαντικά πνευματικά κέντρα της εποχής. Η προσωπικότητά του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κινητικότητας των Ελλήνων λογίων και της διάδοσης της ελληνικής παιδείας πέρα από τα γεωγραφικά όρια του τόπου καταγωγής τους.

Ο Ιώβ Αναστασιώτης, ένας άγνωστος Αρτινός αντιγραφέας

Μια λιγότερο γνωστή, αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι εκείνη του ιερομονάχου Ιώβ Αναστασιώτη, ο οποίος καταγράφεται στους ειδικούς καταλόγους χειρογράφων ως «Ἰὼβ ἱερομόναχος Ἀναστασιώτης ἀπὸ Ἄρτης».

Η αντιγραφική του δραστηριότητα τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Στο όνομά του αποδίδονται τρεις χειρόγραφοι κώδικες της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Κωνσταντινουπόλεως: οι κώδικες 82 και 83 της Μονής Αγίας Τριάδος Χάλκης και ο κώδικας 143 της Μονής Παναγίας Καμαριωτίσσης.

Οι δύο πρώτοι περιλαμβάνουν μεταφραστικά Μηνολόγια του Νοεμβρίου, δηλαδή αγιολογικά κείμενα που χρησιμοποιούνταν στην εκκλησιαστική και μοναστική ζωή.

Η περίπτωση του Ιώβ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή προσθέτει ένα ακόμη όνομα στους Αρτινούς που συμμετείχαν στην παραγωγή και τη διάδοση ελληνικών χειρογράφων κατά τον 16ο αιώνα. Η αναφορά στην καταγωγή του είναι σαφής, ενώ η δραστηριότητά του συνδέεται με μοναστηριακές συλλογές της Κωνσταντινούπολης.

Ο Ζαχαρίας Γεργανός: από την Άρτα στη θεολογική Ευρώπη

Στο τέλος του 16ου αιώνα τοποθετείται πιθανότατα η γέννηση ενός ακόμη Αρτινού λογίου, του Ζαχαρία Γεργανού, του οποίου η γνωστή δράση ανήκει κυρίως στις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα.

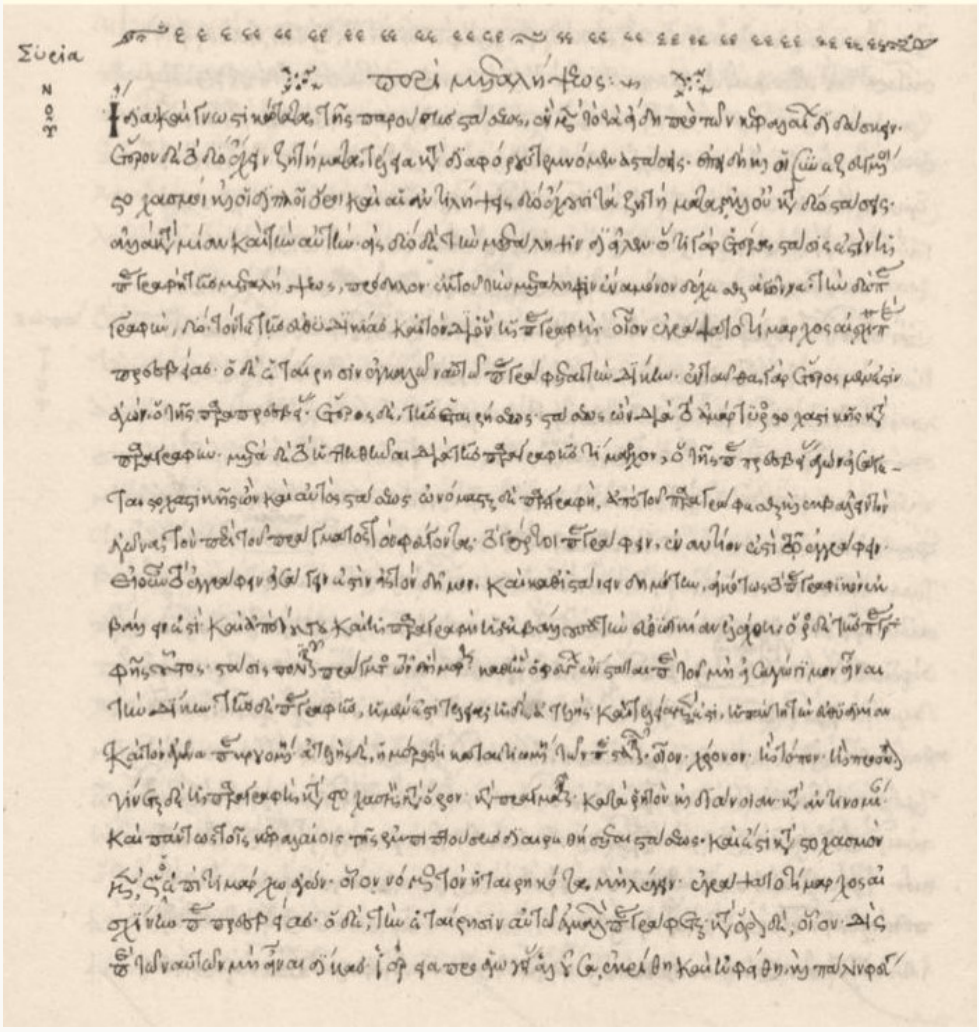
Ο ίδιος προσδιορίζει την καταγωγή του ως «ευγενής εκ της υπερφήμου Άρτης» στην έκδοση της Χριστιανικής Κατήχησής του. Η γέννησή του τοποθετείται, κατά προσέγγιση, γύρω στο 1590.

Ο Γεργανός σπούδασε στη Ρώμη και αργότερα βρέθηκε στη Βιτεμβέργη της Γερμανίας, όπου ήρθε σε επαφή με τη λουθηρανική θεολογική σκέψη. Το 1622 εξέδωσε εκεί τη Χριστιανική Κατήχηση,

έργο που συνδέεται με τις θεολογικές ανταλλαγές μεταξύ του ορθόδοξου και του προτεσταντικού κόσμου. Το 1626 συνέγραψε την Εξήγηση εις την Αποκάλυψιν του Ιωάννου, έργο που συνδέεται με τον ελληνικό κώδικα Laud gr. 77 της Βοδληιανής Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης.

Η εκκλησιαστική του σταδιοδρομία έχει αποτελέσει αντικείμενο νεότερης έρευνας. Η παλαιότερη άποψη ότι έγινε μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτας το 1632–1633 έχει αμφισβητηθεί. Σύμφωνα με τον Nikolas Pissis, πιθανότατα υπηρέτησε ως επίσκοπος υπαγόμενος στη Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτας και πέθανε γύρω στο 1630–1631.

Αν και η συγγραφική του δραστηριότητα ανήκει στον επόμενο αιώνα, η αρτινή καταγωγή και η πιθανή γέννησή του πριν από το 1600 δικαιολογούν τη σύντομη παρουσίασή του εδώ. Η περίπτωσή του αποτελεί ακόμη ένα παράδειγμα της παρουσίας Αρτινών λογίων στα ευρωπαϊκά πνευματικά και θεολογικά δίκτυα.

Εικ. 23. Σελίδα ελληνικού χειρογράφου του 15ου αιώνα, με γραφή που αποδίδεται στον Μιχαήλ Τριβώλη, τον μετέπειτα Μάξιμο τον Γραικό (περ. 1470–1556), έναν από τους σημαντικότερους λογίους με καταγωγή από την Άρτα. Πηγή: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 55.20, φ. 230v (κάτω τμήμα). Αναπαραγωγή στο David Speranzi, «Michele Trivoli e Giano Lascari», σ. 293, πίν. 4.

Άλλοι άνθρωποι των γραμμάτων

Στις μαρτυρίες του 16ου αιώνα συναντούμε επίσης τον Ευστάθιο Ιακώβου, ιερέα και πρωτονοτάριο της Άρτας, με δραστηριότητα που συνδέεται με τα έτη 1536/1537 και 1552. Η παρουσία του προσθέτει ένα ακόμη πρόσωπο στον κύκλο των μορφωμένων κληρικών της πόλης, αν και η ακριβής φύση του έργου του δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί.

Οι παραπάνω περιπτώσεις αποκαλύπτουν διαφορετικές όψεις της ελληνικής πνευματικής παράδοσης κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας. Άλλοι συνδέονται με την αντιγραφή και τη διακίνηση χειρογράφων, άλλοι με την εκκλησιαστική διοίκηση και άλλοι με την ευρύτερη θεολογική και συγγραφική δραστηριότητα.

Μέσα από την πορεία αυτών των ανθρώπων διακρίνονται οι σχέσεις της Άρτας με την Κωνσταντινούπολη, τα μεγάλα μοναστικά κέντρα, την Ιταλία και τη Ρωσία, καθώς και, στις αρχές του 17ου αιώνα, με τη Γερμανία. Οι διαδρομές τους μαρτυρούν τη διατήρηση και τη μετάδοση της ελληνικής πνευματικής παράδοσης πέρα από τα όρια της πόλης.

5.4. Τα βιβλία, οι βιβλιοθήκες και η κυκλοφορία της γνώσης

Η παρουσία βιβλίων και η κυκλοφορία χειρογράφων αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για την πνευματική ζωή της Άρτας κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Σε μια εποχή κατά την οποία η αντιγραφή εξακολουθούσε να αποτελεί βασικό μέσο διάσωσης και διάδοσης της ελληνικής γραμματείας, τα χειρόγραφα δεν ήταν μόνο αντικείμενα θρησκευτικής χρήσης, αλλά και φορείς γνώσης, παιδείας και πνευματικής επικοινωνίας.

Τα βιβλία του Δημητρίου Τριβώλη στην Άρτα

Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την παρουσία ελληνικών χειρογράφων στην Άρτα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα προσφέρει ο κατάλογος του Ιανού Λάσκαρη. Ο γνωστός Έλληνας λόγιος, κατά την αναζήτησή του για ελληνικά χειρόγραφα το 1491, κατέγραψε βιβλία που συνδέονταν με διάφορες ιδιωτικές συλλογές, ανάμεσά τους και εκείνη του Δημητρίου Τριβώλη.

Η σχετική εγγραφή φέρει τη χαρακτηριστική επικεφαλίδα «ἐν Ἄρτῃ ἐν τοῖς τοῦ Τριβολίου κυροῦ Δημητρίου», συνδέοντας ρητά τα βιβλία με τον κάτοχό τους και την πόλη. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία, καθώς δεν αναφέρεται απλώς στην ύπαρξη μιας συλλογής, αλλά μας επιτρέπει να γνωρίσουμε και μέρος του περιεχομένου της.

Στον κατάλογο του Λάσκαρη καταγράφονται τα ακόλουθα έργα:

- «Παράδοσις εἰς τοὺς Περσικοὺς κανόνας τῆς ἀστρονομίας». Έργο σχετικό με την ερμηνεία και τη χρήση των περσικών αστρονομικών πινάκων.
- Ισαάκ Αργυρός. Πραγματεία για τον υπολογισμό των ηλιακών και σεληνιακών κύκλων και των κινήσεών τους. Ο Ισαάκ Αργυρός υπήρξε σημαντικός βυζαντινός λόγιος του 14ου αιώνα, με ιδιαίτερη ενασχόληση με τα μαθηματικά και την αστρονομία.

- Ηφαιστίων ο Θηβαίος. Αστρολογικά κείμενα, μεταξύ των οποίων πραγματεία για τις δώδεκα μορφές και τις ιδιότητές τους.
- Θεόφιλος, «Περὶ καταρχῶν». Έργο αστρολογικού περιεχομένου, με αναφορές στις χρονικές μεταβολές και στις τροπές του έτους.
- «Ἰατρομαθηματικά» του Ερμή του Τρισμεγίστου προς Άμμωνα τον Αιγύπτιο. Κείμενο που συνδέει την ιατρική με την αστρολογική παράδοση, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής για την επίδραση των ουράνιων σωμάτων στην ανθρώπινη υγεία.
- Στέφανος Αλεξανδρεύς, «Ἀποτελεσματικὴ πραγματεία». Έργο αστρολογικού και προγνωστικού χαρακτήρα, αφιερωμένο στον μαθητή του Τιμόθεο.
- Δεξίππος, «Εἰς τὰς Ἀριστοτελικὰς Κατηγορίας, ἀποριῶν τε καὶ λύσεων». Φιλοσοφικό υπόμνημα στις Κατηγορίες του Αριστοτέλη, που εντάσσεται στην παράδοση του νεοπλατωνικού σχολιασμού της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Η παρουσία αυτών των κειμένων είναι αξιοσημείωτη, καθώς η συλλογή δεν περιοριζόταν σε θεολογικά ή εκκλησιαστικά βιβλία. Αντίθετα, περιλάμβανε έργα μαθηματικής αστρονομίας, αστρολογίας, ιατρικής αστρολογίας και αριστοτελικής φιλοσοφίας. Πρόκειται για γνωστικά αντικείμενα που συνδέονταν με τη βυζαντινή επιστημονική και φιλοσοφική παράδοση και εξακολουθούσαν να καλλιεργούνται κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο.

Πρέπει να επισημανθεί ότι ο κατάλογος καταγράφει έργα και όχι απαραίτητα ισάριθμους χειρόγραφους τόμους. Ορισμένα κείμενα περιλαμβάνονταν στο ίδιο βιβλίο, όπως δηλώνεται σε σχετική εγγραφή. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο συνολικός αριθμός των χειρογράφων της συλλογής μόνο από την απαρίθμηση των τίτλων.

Η καταγραφή του Λάσκαρη δεν μας επιτρέπει επίσης να γνωρίζουμε σε ποιον βαθμό τα συγκεκριμένα βιβλία χρησιμοποιούνταν για μελέτη ή διδασκαλία ούτε αν ήταν προσιτά σε άλλους λογίους της πόλης. Αποτελεί, ωστόσο, σημαντική μαρτυρία για τη σύνδεση της Άρτας με τη διατήρηση και τη διακίνηση ελληνικών επιστημονικών και φιλοσοφικών κειμένων, περίπου μισό αιώνα μετά την οθωμανική κατάκτηση.

Η συλλογή της Άρτας δεν ήταν η μοναδική που συνδεόταν με τον Δημήτριο Τριβώλη. Ο ίδιος διέθετε χειρόγραφα και στην Κέρκυρα, όπου είχε αναπτύξει δραστηριότητα ως λόγιος και αντιγραφέας ελληνικών κειμένων. Οι δύο συλλογές αναδεικνύουν τις πνευματικές επαφές ανάμεσα στην Άρτα, την Κέρκυρα και τα ευρύτερα δίκτυα των Ελλήνων λογίων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα.

Η ακριβής διαδρομή του Λάσκαρη, ο τόπος όπου έγινε η καταγραφή και η σχέση των συγκεκριμένων βιβλίων με τη συλλογή του Τριβώλη έχουν απασχολήσει τη νεότερη έρευνα. Παρά τα επιμέρους ζητήματα ερμηνείας, η μαρτυρία παραμένει σημαντική για την ιστορία της ελληνικής γραμματείας.

Ο ίδιος ο Δημήτριος Τριβώλης συνδέεται και με την αντιγραφή χειρογράφων. Η νεότερη έρευνα έχει εξετάσει την πιθανότητα αντιγραφής ενός κώδικα στην Άρτα το 1491, γεγονός που, εφόσον

επιβεβαιωθεί, θα προσέθετε μια ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία για την παραγωγή ελληνικών βιβλίων μέσα στην ίδια την πόλη.

Οι μοναστηριακές βιβλιοθήκες

Παράλληλα με τις ιδιωτικές συλλογές, τα μοναστήρια αποτελούσαν σημαντικούς χώρους φύλαξης και χρήσης βιβλίων. Στην περιοχή της Άρτας η Μονή Βύλιζας συνδέεται με το Ευαγγελιστάριο του 1464, που αποδίδεται στον Αλέξιο, πρωτοψάλτη Άρτης. Η προέλευση του χειρογράφου από τη μονή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της διατήρησης πολύτιμων κωδίκων σε μοναστηριακές συλλογές.

Για τη Μονή Κάτω Παναγιάς διαθέτουμε μεταγενέστερη μαρτυρία του Σεραφείμ Ξενοπούλου, ο οποίος τον 19ο αιώνα αναφέρεται στη βιβλιοθήκη της. Η πληροφορία αυτή προσθέτει ένα ακόμη στοιχείο στην ιστορία των μοναστηριακών βιβλιοθηκών της περιοχής, χωρίς όμως να μας επιτρέπει να γνωρίζουμε ποια βιβλία φυλάσσονταν εκεί κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα.

Η μεταγενέστερη διάδοση των ελληνικών εντύπων

Μια ενδιαφέρουσα μεταγενέστερη μαρτυρία για τη διάδοση των ελληνικών εντύπων και των εικονογραφικών τους προτύπων στην περιοχή προσφέρουν οι τοιχογραφίες του Ανελεήμονα Χάρου σε δύο μοναστήρια των Τζουμέρκων.

Η παράσταση που φιλοτεχνήθηκε το 1737 στο παρεκκλήσι του Προδρόμου της Μονής Βύλιζας παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα με την ξυλογραφία που συνόδευε τις εκδόσεις του ποιήματος Πένθος Θανάτου του Γιούστου Γλυκού, έργου που πρωτοεκδόθηκε στη Βενετία το 1524. Αντίστοιχη, απλούστερη παράσταση φιλοτεχνήθηκε το 1761 στη Μονή Εισοδίων της Θεοτόκου στους Μελισσουργούς από τον αγιογράφο Αλέξιο, καταγόμενο από την Άρτα. Η εικονογραφική αυτή συγγένεια αναδεικνύει τη μακρά διαδρομή ενός λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού προτύπου από τον κόσμο των ελληνικών εντύπων της Βενετίας έως τα μοναστήρια της Ηπείρου.

Οι μαρτυρίες αυτές φανερώνουν ότι η ελληνική γραμματεία εξακολούθησε να διατηρείται και να διακινείται μέσα από διαφορετικούς χώρους και ανθρώπους: τις συλλογές λογίων, τη δραστηριότητα αντιγραφέων και τα μοναστήρια. Η Άρτα συνδεόταν έτσι με έναν ευρύτερο κόσμο βιβλίων και γνώσης, ο οποίος εκτεινόταν από τα εκκλησιαστικά και μοναστικά κέντρα της Ανατολής έως τους κύκλους των Ελλήνων λογίων της Αναγέννησης.

5.5. Η εβραϊκή παιδεία και λογιοσύνη: Βενιαμίν Ζεέβ, Σμουέλ Κελάι και οι ραββινικοί κύκλοι

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας διατηρούσε τη δική της θρησκευτική και εκπαιδευτική παράδοση. Στην πόλη είχε αναπτυχθεί ραββινική διδασκαλία, με λογίους που ασχολούνταν με τη μελέτη και την ερμηνεία του εβραϊκού νόμου. Παράλληλα, η κοινότητα συνδεόταν με σημαντικά πνευματικά κέντρα του οθωμανικού εβραϊσμού, ιδιαίτερα με τη Θεσσαλονίκη, της οποίας οι ραββίνοι αναγνωρίζονταν ως υψηλές θρησκευτικές αυθεντίες. Νέοι από την Άρτα μετέβαιναν εκεί για να συνεχίσουν τις σπουδές τους.

Ο Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματταθίας

Στην πνευματική ζωή της εβραϊκής Άρτας ξεχωρίζει ο ραββίνος Βενιαμίν Ζεέβ μπεν Ματταθίας (Benjamin Ze'ev ben Mattathias), μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες που συνδέθηκαν με την πόλη κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα.

Ασχολήθηκε αρχικά με το εμπόριο και στη συνέχεια αναδείχθηκε σε ραββινικό δικαστή και μελετητή του εβραϊκού δικαίου. Υπηρέτησε στο θρησκευτικό δικαστήριο της Άρτας και συνδέθηκε με τα εβραϊκά πνευματικά δίκτυα της Κέρκυρας, της Θεσσαλονίκης και της Βενετίας.

Εικ. 24. Εβραίος δάσκαλος (μελαμέντ) και μαθητής σε μικρογραφία του Πεντατεύχου του Κόμπουργκ (Coburg Pentateuch), Γερμανία, 1390–1396. Η παράσταση αποτελεί χαρακτηριστικό εικονογραφικό τεκμήριο της μεσαιωνικής εβραϊκής εκπαίδευσης. Πηγή: British Library, Λονδίνο, Add MS 19776, φ. 72v.

Το σημαντικότερο έργο του, Sefer Binyamin Ze'ev, εκδόθηκε στη Βενετία το 1538–1539. Πρόκειται για εκτενή συλλογή περίπου 450 ραββινικών αποφάσεων και ερωταποκρίσεων, η οποία αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη θρησκευτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των εβραϊκών κοινοτήτων της εποχής.

Ο Βενιαμίν Ζεέβ διακρίθηκε για την ανεξαρτησία των νομικών του κρίσεων, οι οποίες προκάλεσαν σοβαρές αντιπαραθέσεις με άλλους ραββίνους. Ιδιαίτερα γνωστή έγινε η διαφωνία που προέκυψε εξαιτίας των επιεικέστερων αποφάσεών του για την περίπτωση μιας agunah, δηλαδή γυναίκας που παρέμενε δεσμευμένη στον γάμο της, επειδή δεν μπορούσε να αποδειχθεί ο θάνατος του συζύγου της ή να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη πράξη λύσης του γάμου. Οι αντιπαραθέσεις αυτές ξεπέρασαν τα όρια της Άρτας και απασχόλησαν λογίους άλλων εβραϊκών κέντρων.

Ο Σμουέλ Κελάι και οι υπόλοιποι ραββινικοί κύκλοι

Με την Άρτα συνδέθηκε επίσης ο Σμουέλ μπεν Μωυσής Κελάι (Samuel ben Moses Kalai), γαμπρός του Βενιαμίν Ζεέβ και συγγραφέας του έργου Mishpetei Shemu'el, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1599.

Η πνευματική δραστηριότητα της κοινότητας δεν περιοριζόταν στους δύο αυτούς λογίους. Ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα μαρτυρείται η παρουσία αρκετών ραββίνων και διδασκάλων, τόσο Ρωμανιωτών όσο και Σεφαραδιτών.

Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Σαλωμών, υιός Σαμουήλ, σεφαραδίτης λόγιος και πεθερός του Βενιαμίν Ζεέβ, ο Κάλεβ, υιός Ιωάννη, σημαντικός εκπρόσωπος της ρωμανιώτικης παράδοσης που συνδέθηκε με την Άρτα και την Κέρκυρα, και ο Βενιαμίν, υιός Σαμαρία, γνωστός ως Πάπο, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλος του Σμουέλ Κελάι.

Η παρουσία οργανωμένου κύκλου ραββίνων επιβεβαιώνεται και από τις μαρτυρίες του 1521, στις οποίες αναφέρονται, μεταξύ άλλων, ο Αβραάμ Οβαντία, ο Σαλώμ ο Ιεροσολυμίτης, ο Βενιαμίν Φιλόσοφος και ο Ναχούμ ο Γραφέας.

Στις επόμενες δεκαετίες διακρίνονται ο Ισαάκ, υιός Σαββατάι Κοέν, ο Σαλωμών, υιός Βαρούχ, σημαντικός νομομαθής και διδάσκαλος, καθώς και ο αδελφός του, Σαββατάι Βαρούχ, ο οποίος άσκησε δικαστικά καθήκοντα κατά το δεύτερο μισό του αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεργασία του Ισαάκ Κοέν με τον Σαλωμώντα, υιό Βαρούχ, οι οποίοι συγκρότησαν ισχυρή ραββινική δικαστική ηγεσία στην Άρτα.

Οι ραββινικές ερωταποκρίσεις ως ιστορική πηγή

Οι ραββινικές ερωταποκρίσεις δεν αποτελούν μόνο μαρτυρίες θεολογικής και νομικής σκέψης. Φωτίζουν επίσης την καθημερινή ζωή της εβραϊκής κοινότητας, τις οικογενειακές σχέσεις, τις οικονομικές συναλλαγές και τις εσωτερικές της αντιπαραθέσεις.

Κληρονομικές διαφορές, γάμοι, οικονομικές υποχρεώσεις και ζητήματα κοινοτικής δικαιοδοσίας αποκαλύπτουν έναν κόσμο με οργανωμένους θεσμούς, αλλά και έντονες συγκρούσεις συμφερόντων.

Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση του προεστού Χεφέτς Μάλτι, στην οποία η διεκδίκηση μιας κληρονομιάς οδήγησε σε προσφυγές τόσο στον οθωμανό καδή όσο και στους εβραίους θρησκευτικούς δικαστές. Η περίπτωση αυτή δείχνει πώς οι εσωτερικές διαφορές της κοινότητας μπορούσαν να εμπλέκουν παράλληλα τη ραββινική και την οθωμανική δικαιοσύνη.

Η παρουσία τόσων επώνυμων λογίων φανερώνει ότι η εβραϊκή παιδεία της Άρτας στηριζόταν σε ένα ευρύτερο δίκτυο διδασκαλίας, συγγενικών σχέσεων, νομικής ερμηνείας και πνευματικής επικοινωνίας. Η συνύπαρξη Ρωμανιωτών και Σεφαραδιτών συνέβαλε στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης πνευματικής φυσιογνωμίας της κοινότητας, ενώ οι επαφές των ραββίνων με άλλες πόλεις συνέδεαν την Άρτα με σημαντικά κέντρα εβραϊκής μάθησης της οθωμανικής επικράτειας.

Έτσι, η εβραϊκή Άρτα του 16ου αιώνα αναδεικνύεται όχι μόνο ως οργανωμένη εμπορική και θρησκευτική κοινότητα, αλλά και ως τόπος αξιόλογης πνευματικής δραστηριότητας.

5.6. Τα μουσουλμανικά σχολεία και η οθωμανική παιδεία

Εκτός από τους χώρους λατρείας, τα οθωμανικά κατάστιχα προσφέρουν πληροφορίες και για την οργάνωση της μουσουλμανικής εκπαίδευσης στην Άρτα. Σύμφωνα με τον İdris Bostan, στο φορολογικό κατάστιχο TD 586, το οποίο χρονολογεί στο 1585, καταγράφονται τρία σχολεία που έφεραν τα ονόματα του Γιουνούς (Yunus), του Χότζα Αλή (Hoca Ali) και του Σαφέρ Αγά (Safer Ağa).

Η εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο αυτή είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα. Στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης (mektep), τα οποία συχνά λειτουργούσαν κοντά σε τεμένη ή συντηρούνταν από ευαγή ιδρύματα (βακούφια), τα παιδιά διδάσκονταν πρωτίστως την ανάγνωση του Κορανίου, την απομνημόνευση προσευχών και τις βασικές αρχές της ισλαμικής πίστης. Η διδασκαλία μπορούσε επίσης να περιλαμβάνει στοιχεία γραφής και αριθμητικής, χωρίς όμως να γνωρίζουμε το ακριβές πρόγραμμα των σχολείων της Άρτας.

Οι ονομασίες των τριών σχολείων παραπέμπουν σε συγκεκριμένα πρόσωπα, πιθανότατα ιδρυτές ή ευεργέτες τους. Ο τίτλος Χότζα (Hoca), που συνοδεύει το όνομα του Αλή, συνδεόταν με τη διδασκαλία και τη θρησκευτική μόρφωση, ενώ ο τίτλος Αγά (Ağa) του Σαφέρ υποδήλωνε κοινωνική θέση ή αξίωμα. Δεν διαθέτουμε, ωστόσο, περισσότερα στοιχεία για την ταυτότητα αυτών των προσώπων ούτε για τη θέση των σχολείων μέσα στην πόλη.

Μια παλαιότερη και ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία προέρχεται από τη βακουφική πράξη του Σουλεϊμάν Αγά του 1574. Το έγγραφο προβλέπει τη συντήρηση δασκάλου και βοηθού για σχολείο που συνδεόταν με το τέμενος του ιδρύματος στο Κάστρο. Ο δάσκαλος θα λάμβανε ημερήσια αμοιβή τεσσάρων άσπρων (akçe) και ο βοηθός του, ο halife, ενός άσπρου. Οι συγκεκριμένες προβλέψεις δείχνουν ότι είχε εξασφαλιστεί οργανωμένη οικονομική μέριμνα για τη διδασκαλία μέσω του βακουφιού. Δεν έχει, ωστόσο, διαπιστωθεί αν το σχολείο αυτό ταυτιζόταν με κάποιο από τα τρία που μνημονεύονται στο TD 586.

Οι μαρτυρίες αυτές φανερώνουν ότι, κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, η μουσουλμανική κοινότητα της Άρτας διέθετε οργανωμένους θεσμούς στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η λειτουργία τους συνδεόταν στενά με τη θρησκευτική ζωή και την οικονομική υποστήριξη των βακουφιών.

Εικ. 25. Διδασκαλία σε οθωμανικό σχολείο. Δάσκαλοι και μαθητές μελετούν και γράφουν σε πινακίδες, σε μικρογραφία του εικονογραφημένου χειρογράφου Varḳa ve Gülşāh (1535). Η παράσταση αποδίδει χαρακτηριστική σκηνή της εκπαιδευτικής ζωής στον οθωμανικό κόσμο του 16ου αιώνα. Πηγή: Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Cod. orient. 305, φ. 2r. Αναπαραγωγή στο περιοδικό Manuscript Cultures, αρ. 9, σ. 145.

5.7. Οι μουσουλμάνοι λόγιοι, ουλεμάδες και ποιητές

Η παρουσία της οθωμανικής διοίκησης στην Άρτα συνοδεύτηκε από τη δραστηριοποίηση ανθρώπων που είχαν εκπαιδευτεί στις ισλαμικές επιστήμες, στη θεολογία και στο δίκαιο. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν οι ουλεμάδες, οι καδήδες, που ασκούσαν δικαστικά καθήκοντα, και οι μουδερρήσηδες, οι διδάσκαλοι των ανώτερων μουσουλμανικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, των μεντρεσέδων.

Η σημασία των προσώπων αυτών δεν περιοριζόταν στη θρησκευτική ζωή. Οι καδήδες αποτελούσαν μέρος του διοικητικού και δικαστικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας, ενώ οι διδάσκαλοι μετέδιδαν τη γνώση του ισλαμικού δικαίου και των θρησκευτικών επιστημών. Ορισμένοι συνδύαζαν την υπηρεσιακή τους σταδιοδρομία με λογοτεχνικά και συγγραφικά ενδιαφέροντα.

Οι ουλεμάδες της Άρτας

Σημαντική πηγή για την παρουσία μουσουλμάνων λογίων στην Άρτα αποτελεί η έκδοση των Ercan Alan και Abdurrahman Atçıl, XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri (Άγκυρα, 2018), στην οποία δημοσιεύονται οθωμανικά κατάστιχα ουλεμάδων, καδήδων και διδασκάλων από το Αρχείο του Τοπκαπί.

Στα κατάστιχα αυτά έχουν εντοπιστεί έξι πρόσωπα που συνδέονται με τη Νάρδα, την οθωμανική ονομασία της Άρτας. Ανάμεσά τους αναφέρονται οι Mustafa Çelebi, Kasım el-Üskübî, Süleyman, Alaeddin και Bedreddin. Οι εγγραφές αυτές επιτρέπουν να περάσουμε από τη γενική γνώση για την ύπαρξη μουσουλμανικών εκπαιδευτικών και δικαστικών θεσμών στην αναγνώριση συγκεκριμένων ανθρώπων που συνδέθηκαν με τη λειτουργία τους.

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Acem Alaeddin, ο οποίος αναφέρεται ως διδάσκαλος στον μεντρεσέ του Φαΐκ Πασά, με ημερήσια αμοιβή είκοσι άσπρα (akçe). Πρόκειται για χαρακτηριστική μαρτυρία της οργάνωσης της μουσουλμανικής εκπαίδευσης, καθώς συνδέει έναν επώνυμο διδάσκαλο με συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα και καθορισμένη αμοιβή.

Οι καταγραφές αυτές δείχνουν ότι η Νάρδα εντασσόταν στο ευρύτερο δίκτυο υπηρεσιακών διορισμών και μετακινήσεων των οθωμανών λογίων. Οι καδήδες και οι διδάσκαλοι μπορούσαν να υπηρετούν διαδοχικά σε διαφορετικές πόλεις, χωρίς η δραστηριότητά τους να περιορίζεται σε έναν μόνο τόπο.

Η παρουσία αυτών των προσώπων προσφέρει συγκεκριμένα στοιχεία για τη μουσουλμανική παιδεία και τη λειτουργία των οθωμανικών θεσμών στην Άρτα κατά τον 16ο αιώνα, ανεξάρτητα από το αριθμητικό μέγεθος της μουσουλμανικής κοινότητας.

Ο Ασίκ Τσελεμπή: ένας οθωμανός ποιητής και λόγιος στην Άρτα

Ανάμεσα στους ανθρώπους των γραμμάτων που συνδέθηκαν με την Άρτα κατά τον 16ο αιώνα ξεχωρίζει ο Ασίκ Τσελεμπή (Âşık Çelebi, περ. 1520–1572), με πραγματικό όνομα Πιρ Μεχμέτ, ποιητής, συγγραφέας και ένας από τους σημαντικούς εκπροσώπους της οθωμανικής λογοτεχνίας.

Γεννημένος στο Πρίζρεν, ακολούθησε σταδιοδρομία στην οθωμανική δικαιοσύνη και υπηρέτησε ως καδής σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και η Νάρδα, η οθωμανική Άρτα.

Η θητεία του στην πόλη συνδέθηκε με μια ενδιαφέρουσα υπόθεση που αποκαλύπτει τις αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της τοπικής οθωμανικής διοίκησης. Σύμφωνα με τις βιογραφικές πληροφορίες που διασώζονται, ο Ασίκ Τσελεμπή αντιμετώπισε κατηγορίες από τον προηγούμενο

καδή της πόλης, Μουσά, και τον βοεβόδα Φερούχ Κετχουντά. Η σύγκρουση οδήγησε στην απομάκρυνσή του από τη θέση του και στη μετάθεσή του, γύρω στο 1562–1563.

Η μαρτυρία αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία επειδή συνδέει έναν γνωστό οθωμανό λόγιο με δύο ακόμη επώνυμα πρόσωπα της διοίκησης της Άρτας. Παράλληλα, φανερώνει ότι οι προσωπικές αντιπαραθέσεις, οι καταγγελίες και οι ανταγωνισμοί αποτελούσαν μέρος της πραγματικότητας μέσα στην οποία ασκούσαν τα καθήκοντά τους οι αξιωματούχοι της εποχής.

Εικ. 26. Πρώτη διακοσμημένη σελίδα του Meşâ'irü'ş-Şu'arâ («Βιογραφίες ποιητών»), έργου του Οθωμανού λογίου και ποιητή Âşık Çelebi (1520–1572), ο οποίος υπηρέτησε ως καδής στην Άρτα το 1562–1563. Το έργο, που ολοκληρώθηκε το 1568, αποτελεί σημαντική πηγή για την οθωμανική λογοτεχνική ζωή του 16ου αιώνα.

Πηγή: Κωνσταντινούπολη, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, συλλογή Ali Emîrî, Tarih 772.

Ο Ασίκ Τσελεμπή έγινε κυρίως γνωστός για το έργο του Meşâirü'ş-Şuarâ, που ολοκληρώθηκε το 1568. Πρόκειται για μια σημαντική συλλογή βιογραφιών ποιητών, στην οποία καταγράφονται πληροφορίες για τη ζωή, το έργο και τις προσωπικές σχέσεις εκπροσώπων της οθωμανικής λογοτεχνίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποιητική αναφορά του στην Άρτα. Η Τουρκάλα φιλόλογος Filiz Kılıç, η οποία μελέτησε και εξέδωσε το έργο του, επισημαίνει ότι ανάμεσα στα γαζέλια του περιλαμβάνονται ποιήματα με περιγραφές της φύσης της Νάρδας (Άρτας) και της Σέρβιας (Serfiçe). Οι περιγραφές αυτές ξεχωρίζουν για την παρουσία συγκεκριμένων στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, σε μια ποιητική παράδοση όπου κυριαρχούσαν συχνά οι συμβατικές εικόνες και οι συμβολισμοί. Η μαρτυρία αποκτά ιδιαίτερη αξία για την ιστορία της Άρτας, καθώς δείχνει ότι η πόλη δεν αποτέλεσε μόνο έναν σταθμό στη δικαστική σταδιοδρομία του Ασίκ

Τσελεμπή, αλλά βρήκε θέση και στο λογοτεχνικό του έργο. Στο πρόσωπό του συναντούμε έναν άνθρωπο που συνδύαζε τη δικαστική σταδιοδρομία με την ποίηση, τη συγγραφή και τη μελέτη της λογοτεχνίας. Η παρουσία του στη Νάρδα φανερώνει ότι η Άρτα αποτελούσε έναν από τους σταθμούς της υπηρεσιακής πορείας λογίων που συμμετείχαν στην ευρύτερη πνευματική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι μαρτυρίες για τους ουλεμάδες και τον Ασίκ Τσελεμπή συμπληρώνουν την εικόνα της μουσουλμανικής πνευματικής παρουσίας στην Άρτα. Παρά το περιορισμένο αριθμητικό μέγεθος της μουσουλμανικής κοινότητας, η πόλη συνδεόταν, μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των διορισμένων αξιωματούχων της, με τα δίκτυα μάθησης, δικαιοσύνης και λογοτεχνίας της αυτοκρατορίας.

5.8. Η πνευματική φυσιογνωμία της Άρτας

Η πνευματική ζωή της Άρτας κατά τα πρώτα εκατόν πενήντα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας παρουσιάζει μια σύνθετη εικόνα, στην οποία διακρίνονται διαφορετικές παραδόσεις μάθησης, καθεμιά με τους δικούς της ανθρώπους, θεσμούς και τρόπους μετάδοσης της γνώσης.

Στον χριστιανικό κόσμο, η ελληνική γραμματεία εξακολούθησε να διατηρείται μέσα από την αντιγραφή και τη διακίνηση χειρογράφων, τη φύλαξη βιβλίων και τη δραστηριότητα λογίων που συνδέονταν με σημαντικά πνευματικά κέντρα της εποχής. Η παρουσία αντιγραφέων και συλλογών χειρογράφων, αλλά και η πορεία ανθρώπων που κατάγονταν από την Άρτα και διακρίθηκαν μακριά από αυτήν, μαρτυρούν τη συνέχεια της βυζαντινής πνευματικής παράδοσης.

Ιδιαίτερα αξιόλογη υπήρξε η εβραϊκή λογιοσύνη. Η παρουσία επώνυμων ραββίνων και νομομαθών, η σύνταξη ραββινικών ερωταποκρίσεων, η διδασκαλία και η έκδοση βιβλίων συνδέουν την Άρτα με ευρύτερα δίκτυα εβραϊκής μάθησης. Η δραστηριότητα αυτή αναπτύχθηκε σε ένα κοινοτικό περιβάλλον όπου συνυπήρχαν η παλαιότερη ρωμανιώτικη παράδοση και η σεφαραδίτικη παρουσία.

Παράλληλα, η μουσουλμανική παιδεία συνδεόταν με τους εκπαιδευτικούς θεσμούς και τη διοικητική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα σχολεία, οι επώνυμοι ουλεμάδες, οι διδάσκαλοι και οι καδήδες που υπηρέτησαν στη Νάρδα, καθώς και η παρουσία ενός σημαντικού λογοτέχνη όπως ο Ασίκ Τσελεμπή, αναδεικνύουν μια ακόμη πλευρά της πνευματικής ζωής της πόλης.

Οι τρεις αυτές παραδόσεις δεν λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο ούτε διέθεταν απαραίτητα τις ίδιες δυνατότητες. Η καθεμιά είχε τη δική της οργάνωση και συνδεόταν με διαφορετικούς θεσμούς και πνευματικά δίκτυα. Δεν διαθέτουμε επίσης επαρκείς μαρτυρίες για να προσδιορίσουμε τον βαθμό επικοινωνίας μεταξύ τους. Ωστόσο, όλες αποτελούσαν μέρος της ζωής της ίδιας πόλης.

Η σημασία των στοιχείων αυτών γίνεται μεγαλύτερη αν αναλογιστούμε ότι οι πληροφορίες για την παιδεία και την πνευματική δραστηριότητα των ηπειρωτικών πόλεων κατά την περίοδο αυτή είναι συχνά αποσπασματικές. Χωρίς να επιχειρείται σύγκριση ή αξιολογική κατάταξη της Άρτας

έναντι άλλων πόλεων, οι μαρτυρίες που παρουσιάστηκαν φωτίζουν μια λιγότερο γνωστή πλευρά της ιστορίας της.

Η Άρτα των πρώτων εκατόν πενήντα χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας δεν ήταν, επομένως, αποκομμένη από τις πνευματικές εξελίξεις του ευρύτερου κόσμου. Η ιστορία της δεν περιορίζεται στη συνέχεια της βυζαντινής της κληρονομιάς, αλλά περιλαμβάνει και την παρουσία της εβραϊκής και της οθωμανικής λόγιας παράδοσης. Μέσα από διαφορετικές διαδρομές και θεσμούς, οι παραδόσεις αυτές διαμόρφωσαν την πνευματική φυσιογνωμία μιας πολυθρησκευτικής πόλης, η οποία αξίζει να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω ιστορικής έρευνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η κοινωνία και η καθημερινή ζωή στην Άρτα

Η οθωμανική κατάκτηση του 1449 αποτέλεσε σημαντική τομή στην ιστορία της Άρτας, χωρίς όμως να διακόψει τη συνέχεια της κοινωνικής της ζωής. Η πόλη, που επί δυόμισι περίπου αιώνες είχε αποτελέσει πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, διέθετε ήδη συγκροτημένη αστική κοινωνία, με εκκλησιαστικούς θεσμούς, τοπικούς άρχοντες, εμπόρους, τεχνίτες και μια εβραϊκή κοινότητα με μακρά παρουσία στην περιοχή.

Η αλλαγή της πολιτικής εξουσίας δεν μετέβαλε από τη μια ημέρα στην άλλη τις σχέσεις που είχαν διαμορφωθεί μέσα στην πόλη. Οι οικογένειες, οι ενορίες, οι επαγγελματικές δραστηριότητες και οι τοπικές παραδόσεις εξακολούθησαν να αποτελούν τον πυρήνα της καθημερινότητας, μέσα όμως στο νέο διοικητικό και φορολογικό πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας.

6.1. Η κοινωνική οργάνωση και η ζωή στις συνοικίες

Η διαμόρφωση μιας πολυθρησκευτικής πόλης

Κατά τον πρώτο ενάμιση αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας, η Άρτα διατήρησε τον αστικό της χαρακτήρα, προσαρμοζόμενη σταδιακά στο νέο διοικητικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ο χριστιανικός πληθυσμός, η παλαιότερη εβραϊκή κοινότητα και η μουσουλμανική παρουσία που αναπτύχθηκε μετά την κατάκτηση συγκροτούσαν μια πολυθρησκευτική κοινωνία, με διαφορετικούς θεσμούς, παραδόσεις και κανόνες οικογενειακής και θρησκευτικής ζωής.

Οι τρεις πληθυσμιακές ομάδες μοιράζονταν τον ίδιο αστικό χώρο και συμμετείχαν, με διαφορετικούς όρους, στην οικονομική δραστηριότητα της πόλης. Η συνύπαρξή τους δημιουργούσε δυνατότητες επικοινωνίας και συνεργασίας, χωρίς να αποκλείει τον ανταγωνισμό και τις κοινωνικές εντάσεις.

Η κοινωνική ζωή διαμορφωνόταν από τη συνέχεια παλαιότερων συνηθειών και την προσαρμογή στις συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας. Η οικογένεια, η θρησκευτική κοινότητα, η επαγγελματική δραστηριότητα και η γειτονιά αποτελούσαν βασικά σημεία αναφοράς για τους κατοίκους.

Η ζωή στις συνοικίες

Πέρα από την αγορά, βασικό περιβάλλον της καθημερινής ζωής αποτελούσε η γειτονιά. Οι συνοικίες που καταγράφονται στο οθωμανικό κατάστιχο του 1564 φανερώνουν την οργάνωση του αστικού πληθυσμού σε μικρότερες ενότητες.

Πολλές χριστιανικές συνοικίες έφεραν ονομασίες αγίων και εκκλησιών, γεγονός που αναδεικνύει τη σημασία της ενορίας ως σημείου αναφοράς για τους κατοίκους. Οι εβραϊκές συνοικίες καταγράφονται επίσης ως διακριτές απογραφικές ενότητες, ενώ η μουσουλμανική παρουσία συνδεόταν με τους θρησκευτικούς και διοικητικούς θεσμούς που εγκαθιδρύθηκαν μετά την κατάκτηση.

Η γειτονιά αποτελούσε τον χώρο όπου αναπτύσσονταν οι στενότερες κοινωνικές σχέσεις. Η συγγένεια, η γειτνίαση, οι κοινές επαγγελματικές δραστηριότητες και η συμμετοχή στη θρησκευτική ζωή μπορούσαν να δημιουργούν δίκτυα αλληλοϋποστήριξης, ιδιαίτερα χρήσιμα σε περιόδους οικονομικής δυσχέρειας ή οικογενειακών δοκιμασιών.

Οι οικογενειακές και θρησκευτικές εκδηλώσεις, οι γάμοι, οι κηδείες και οι εορτές αποτελούσαν σημαντικές περιστάσεις συλλογικής συμμετοχής. Ωστόσο, οι διαθέσιμες πηγές δεν επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε με λεπτομέρεια τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονταν αυτές οι εκδηλώσεις στις αρτινές συνοικίες του 15ου και του 16ου αιώνα.

Η συνύπαρξη χριστιανών, εβραίων και μουσουλμάνων δεν συνεπαγόταν ούτε πλήρη κοινωνική ανάμειξη ούτε απόλυτη απομόνωση. Οι κοινότητες διατηρούσαν τους ιδιαίτερους θεσμούς και τις παραδόσεις τους, ενώ οι ανάγκες της αγοράς και της καθημερινής ζωής δημιουργούσαν πεδία επαφής. Ο ακριβής χαρακτήρας και η συχνότητα αυτών των σχέσεων δεν μπορούν πάντοτε να προσδιοριστούν από τις σωζόμενες μαρτυρίες.

Έτσι, οι οθωμανικές απογραφές μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε τη χωρική και πληθυσμιακή οργάνωση της Άρτας, όχι όμως να παρακολουθήσουμε με την ίδια σαφήνεια την καθημερινότητα των ανθρώπων που ζούσαν στις συνοικίες της.

6.2. Τα προνόμια των Αρτινών μετά την κατάκτηση του 1449

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κοινωνική ζωή της Άρτας παρουσιάζουν τα προνόμια που, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη ιστορική παράδοση, παραχωρήθηκαν στους κατοίκους της κατά την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το 1449.

Ο Σεραφείμ Ξενόπουλος αναφέρει ότι ο Δημήτριος Χαϊκάλης, επιφανής Αρτινός που διακρινόταν για την παιδεία, την αρετή και τον πλούτο του, στάλθηκε από την κοινότητα στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν ο αντιπρόσωπος του σουλτάνου Μουράτ Β΄. Εκεί παρέδωσε το έγγραφο υποταγής της πόλης, σύμφωνα με τους όρους που είχαν συμφωνηθεί με τον Φαΐκ πασά, και ζήτησε την επικύρωση ορισμένων προνομίων για τους Αρτινούς.

Η αφήγηση αυτή στηρίζεται σε μεταγενέστερες ιστορικές μαρτυρίες και όχι σε σωζόμενο πρωτότυπο έγγραφο του 1449. Οι παραχωρήσεις που περιγράφονται αφορούν τόσο τη φορολογία και τη θρησκευτική λατρεία όσο και χαρακτηριστικές πλευρές της καθημερινής και κοινωνικής ζωής.

Ο κεφαλικός φόρος

Σύμφωνα με τον Ξενόπουλο, οι Αρτινοί θα κατέβαλλαν κεφαλικό φόρο δέκα δραχμών αργύρου για κάθε άνδρα ηλικίας άνω των επτά ετών. Η πληροφορία, εφόσον αντανακλά πραγματική ρύθμιση της εποχής, υποδηλώνει την επιδίωξη των κατοίκων να εξασφαλίσουν συγκεκριμένους και προβλέψιμους φορολογικούς όρους. Ωστόσο, τόσο η αναφερόμενη ηλικία όσο και ο ισχυρισμός ότι η ρύθμιση διατηρήθηκε έως το 1844 χρειάζονται επιβεβαίωση από οθωμανικές πηγές.

Η ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας και των νεκρικών τελετών

Οι χριστιανοί θα μπορούσαν να συνεχίσουν να ασκούν τη θρησκεία τους και να κηδεύουν τους νεκρούς τους με ψαλμούς, δημόσιες πομπές και τη συμμετοχή του κλήρου.

Η ιδιαίτερη αναφορά στις κηδείες έχει σημασία, καθώς οι τελετές αυτές δεν αποτελούσαν μόνο θρησκευτικές πράξεις, αλλά και δημόσιες εκδηλώσεις της συλλογικής ταυτότητας. Η δυνατότητα να συνοδεύουν οι συγγενείς και οι συμπολίτες τον νεκρό στους δρόμους της πόλης συνδεόταν με τη διατήρηση των εθίμων και των κοινωνικών δεσμών.

Το κυνήγι και η διατήρηση λαγωνικών σκύλων

Η παραχώρηση αυτή προκαλεί εντύπωση, καθώς δεν αφορά κάποια βασική θρησκευτική ή οικονομική ανάγκη. Στον μεσαιωνικό κόσμο, ωστόσο, το κυνήγι, ιδιαίτερα με εκπαιδευμένους σκύλους, μπορούσε να αποτελεί δραστηριότητα συνδεδεμένη με την κοινωνική θέση, την οικονομική ευχέρεια και τις συνήθειες των ανώτερων στρωμάτων.

Είναι επομένως πιθανό η συγκεκριμένη αναφορά να διατηρεί την ανάμνηση πρακτικών που είχαν αναπτυχθεί κατά την εποχή του Δεσποτάτου και της ηγεμονίας των Τόκκων. Πρόκειται, βέβαια, για ερμηνευτική υπόθεση και όχι για εξακριβωμένη πληροφορία σχετικά με τις δραστηριότητες των Αρτινών του 15ου αιώνα.

Η χρήση σπιρουνιών κατά την ιππασία

Εξίσου ασυνήθιστη είναι η αναφορά στο δικαίωμα των κατοίκων να φορούν σπιρούνια, τα οποία ο Ξενόπουλος αποκαλεί «μαμούζια».

Τα σπιρούνια ήταν πρακτικά εξαρτήματα της ιππασίας, αλλά μπορούσαν επίσης να συνδέονται με την κοινωνική θέση και την έφιππη παράδοση των ευπορότερων στρωμάτων. Η ιδιαίτερη μνεία τους δημιουργεί το ερώτημα μήπως αποτελούσαν διακριτικό μιας παλαιότερης κοινωνικής κατηγορίας ή μιας συνήθειας που οι κάτοικοι επιθυμούσαν να διατηρήσουν.

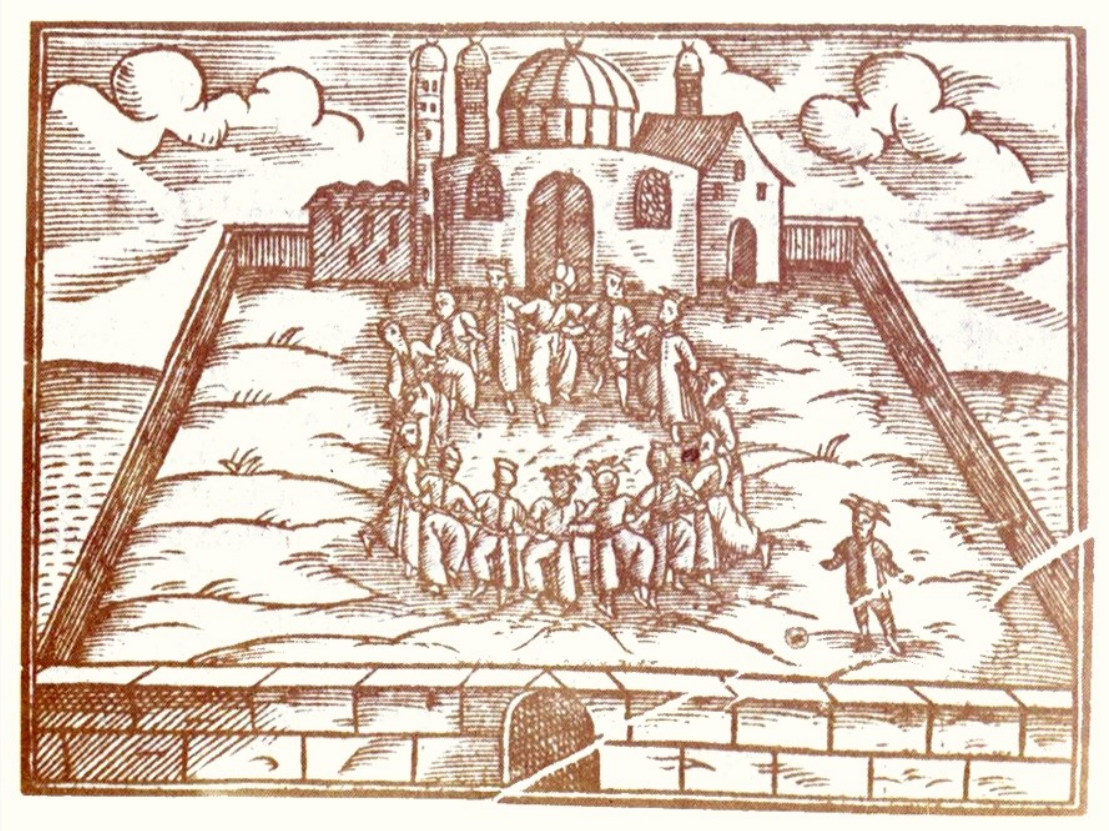
Δεν αποκλείεται, επομένως, τόσο το κυνήγι όσο και η ιππασία να απηχούν πλευρές της κοινωνικής ζωής της Άρτας πριν από την κατάκτηση, χωρίς όμως να μπορούμε να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα σε ποιους κατοίκους αναφέρονταν.

Οι αποκριάτικες μεταμφιέσεις

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παραχώρηση που επέτρεπε στους Αρτινούς να μεταμφιέζονται δημόσια κατά τις δύο εβδομάδες της Αποκριάς και της Τυρινής και να διασκεδάζουν με μουσικά όργανα.

Η ρητή αναφορά στη μεταμφίεση υποδηλώνει τη σημασία που απέδιδε η τοπική παράδοση στις αποκριάτικες εκδηλώσεις. Η Αποκριά αποτελούσε περίοδο συλλογικής διασκέδασης, κατά την οποία η μεταμφίεση, η σάτιρα και η προσωρινή ανατροπή των συνηθισμένων κοινωνικών συμπεριφορών είχαν ιδιαίτερη θέση.

Η διατήρηση ανάλογων εθίμων στη νεότερη Άρτα προσφέρει ενδιαφέρον πεδίο σύγκρισης, χωρίς όμως να αποδεικνύει ότι οι μεταγενέστερες μορφές τους ανάγονται αυτούσιες στον 15ο αιώνα.

Εικ. 27. «Ελληνικός χορός». Ξυλογραφία από το έργο του Solomon Schweigger, Neue Beschreibung der Reyß von Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Νυρεμβέργη, 1639. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Πηγή: Τόπος & Εικόνα, τόμ. Α΄, εκδ. Ολκός.

Οι γάμοι και τα πανηγύρια

Οι κάτοικοι θα μπορούσαν επίσης να πραγματοποιούν τους γάμους και τα πανηγύρια τους με μουσική και δημόσιους εορτασμούς.

Οι εκδηλώσεις αυτές δεν αποτελούσαν αποκλειστικά οικογενειακές ή θρησκευτικές τελετές, αλλά σημαντικές ευκαιρίες κοινωνικής συναναστροφής. Συγκέντρωναν συγγενείς, γείτονες και συμπολίτες, ενίσχυαν τους δεσμούς της κοινότητας και αποτελούσαν βασικό στοιχείο της συλλογικής ζωής.

Η ιστορική σημασία των προνομίων

Εξεταζόμενα στο σύνολό τους, τα προνόμια παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα των προτεραιοτήτων που αποδίδει η τοπική παράδοση στους Αρτινούς κατά τη μετάβαση στην οθωμανική κυριαρχία. Πέρα από τη φορολογία και τη θρησκευτική ελευθερία, αναδεικνύεται η επιθυμία διατήρησης συγκεκριμένων κοινωνικών συνηθειών, ορισμένες από τις οποίες ενδέχεται να είχαν τις ρίζες τους στην προηγούμενη περίοδο της ιστορίας της πόλης.

Η παράδοση αυτή παρουσιάζει αναλογίες με την περίπτωση των Ιωαννίνων, όπου κατά την παράδοση του 1430 είχαν δοθεί διαβεβαιώσεις για την προστασία των κατοίκων και τη διατήρηση της θρησκευτικής και κοινοτικής τους ζωής.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι το πρωτότυπο έγγραφο της συμφωνίας του 1449 δεν έχει εντοπιστεί ούτε έχει επιβεβαιωθεί το ακριβές περιεχόμενο των παραχωρήσεων από σύγχρονη οθωμανική πράξη. Η αφήγηση στηρίζεται στις μεταγενέστερες μαρτυρίες του Αραβαντινού και του Ξενόπουλου, τις οποίες αναπαράγει και ο Ζάγκος. Επομένως, τα προνόμια δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ως εξακριβωμένη μεταγραφή συμφωνίας του 15ου αιώνα. Αποτελούν, ωστόσο, σημαντική ιστορική παράδοση, η οποία φωτίζει όσα η τοπική κοινωνία θεωρούσε ουσιώδη για τη διατήρηση της ταυτότητας και των συνηθειών της μετά την κατάκτηση.

6.3. Η οικογένεια και οι σχέσεις μεταξύ των γενεών

Η οικογένεια αποτελούσε τον βασικό πυρήνα της κοινωνικής ζωής στην Άρτα κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Μέσα σε αυτήν διαμορφώνονταν οι σχέσεις μεταξύ των γενεών, μεταβιβάζονταν οι περιουσίες, ανατρέφονταν τα παιδιά και διατηρούνταν οι θρησκευτικές και κοινωνικές παραδόσεις. Ο γάμος δεν ήταν αποκλειστικά προσωπική υπόθεση των μελλονύμφων, αλλά γεγονός που αφορούσε δύο οικογένειες και συχνά την ευρύτερη κοινότητα.

Στην πολυθρησκευτική Άρτα, χριστιανοί, εβραίοι και μουσουλμάνοι ακολουθούσαν διαφορετικούς θρησκευτικούς και νομικούς κανόνες για τον γάμο, την προίκα, την κληρονομιά και τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Ωστόσο, οι βασικές τους μέριμνες ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινές: η συγκρότηση ενός νέου νοικοκυριού, η οικονομική εξασφάλιση των μελών της οικογένειας, η προστασία της περιουσίας και η αντιμετώπιση δυσκολιών, όπως η χηρεία, η ορφάνια και η φτώχεια.

Οι άμεσες μαρτυρίες για την οικογενειακή ζωή των Αρτινών κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα είναι περιορισμένες. Χρήσιμες πληροφορίες προσφέρουν οι εκκλησιαστικές ρυθμίσεις, οι μεταγενέστερες καταγραφές τοπικών θεσμών και, κυρίως, οι ραββινικές αποκρίσεις, που διασώζουν συγκεκριμένες οικογενειακές και περιουσιακές υποθέσεις της εβραϊκής κοινότητας.

Η θέση της γυναίκας και η οικογενειακή περιουσία

Η θέση της γυναίκας στην οικογένεια συνδεόταν στενά με τους κανόνες που ρύθμιζαν τον γάμο, την προίκα, την κληρονομιά και τη χηρεία. Οι κανόνες αυτοί διέφεραν ανάμεσα στις τρεις θρησκευτικές κοινότητες, καθώς καθεμία διέθετε τις δικές της νομικές και κοινωνικές παραδόσεις.

Η προίκα αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της οικονομικής εξασφάλισης της γυναίκας σε ορισμένες από αυτές τις παραδόσεις, ενώ οι συμφωνίες για τη διαχείριση ή την επιστροφή της μπορούσαν να προκαλέσουν διαφορές ανάμεσα σε συγγενείς και κληρονόμους.

Στις εβραϊκές οικογένειες, το γαμήλιο συμβόλαιο, γνωστό ως κετουμπά, καθόριζε συγκεκριμένες οικονομικές υποχρεώσεις του συζύγου. Στη χριστιανική κοινότητα, οι οικογενειακές και περιουσιακές σχέσεις ρυθμίζονταν από την εκκλησιαστική παράδοση και τις τοπικές συνήθειες,

ενώ το ισλαμικό δίκαιο αναγνώριζε στη μουσουλμάνα σύζυγο ιδιαίτερα περιουσιακά δικαιώματα, μεταξύ των οποίων και τη γαμήλια παροχή (mehr).

Οι πληροφορίες αυτές βοηθούν να κατανοήσουμε το διαφορετικό νομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσαν οι γυναίκες της Άρτας. Δεν διαθέτουμε, ωστόσο, επαρκείς τοπικές μαρτυρίες ώστε να περιγράψουμε με λεπτομέρεια την καθημερινή τους εργασία, τις δραστηριότητες ή τις προσωπικές τους εμπειρίες κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα.

6.4. Η ενδυμασία και η εξωτερική εμφάνιση

Από την παράδοση του Δεσποτάτου στο οθωμανικό περιβάλλον

Η ενδυμασία αποτελούσε χαρακτηριστική έκφραση της κοινωνικής ζωής. Τα υφάσματα, τα χρώματα, τα καλύμματα της κεφαλής, τα υποδήματα και τα κοσμήματα δεν εξυπηρετούσαν μόνο πρακτικές ανάγκες, αλλά μπορούσαν να δηλώνουν την οικονομική κατάσταση, την κοινωνική θέση και τη θρησκευτική ταυτότητα των ανθρώπων.

Στην Άρτα, η ιστορία της ενδυμασίας δεν αρχίζει με την οθωμανική κατάκτηση του 1449. Η πόλη είχε διαμορφώσει, κατά την εποχή του Δεσποτάτου, μια παράδοση αρχοντικής και αστικής ζωής, συνδεδεμένη με την παρουσία της ηγεμονικής αυλής, τη βυζαντινή αριστοκρατία και τις σχέσεις με τη Δύση. Πολυτελή υφάσματα, μεταξωτά, χρυσοκεντήματα και κοσμήματα αποτελούσαν στοιχεία της εμφάνισης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Εικ. 28. «Mulier Epyrotica» (Ηπειρώτισσα γυναίκα). Έγχρωμη χαλκογραφία από ευρωπαϊκό λεύκωμα ενδυμασιών, τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα. Η παράσταση αποδίδει τη γυναικεία ενδυμασία της Ηπείρου, με χαρακτηριστικό κεφαλόδεσμο, πολύπτυχο φόρεμα και επάλληλα εξωτερικά ενδύματα.

Οι εμπορικές σχέσεις της Άρτας με την Αδριατική, ιδιαίτερα με τη Ραγούζα, διευκόλυναν την κυκλοφορία υφασμάτων και άλλων προϊόντων. Η παρουσία Ραγουζαίων εμπόρων στην πόλη τεκμηριώνεται και μετά την κατάκτηση, τουλάχιστον έως το 1459, γεγονός που δείχνει ότι οι παλαιότεροι εμπορικοί δεσμοί δεν διακόπηκαν αμέσως με την αλλαγή της πολιτικής εξουσίας.

Η ένταξη της Άρτας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιούργησε ένα διαφορετικό περιβάλλον. Η δημόσια εμφάνιση των κατοίκων συνδέθηκε με κανόνες που επιδίωκαν να διατηρούν ορατές τις κοινωνικές και θρησκευτικές διακρίσεις. Παράλληλα, τα οθωμανικά ενδυματολογικά πρότυπα προστέθηκαν στις παλαιότερες τοπικές παραδόσεις, διαμορφώνοντας σταδιακά νέες συνήθειες.

Οι οθωμανικές ενδυματολογικές διατάξεις

Κατά τον 16ο αιώνα, η οθωμανική διοίκηση εξέδωσε διαταγές που ρύθμιζαν την εμφάνιση των μη μουσουλμάνων υπηκόων. Οι περιορισμοί αφορούσαν την ποιότητα των υφασμάτων, τα εξωτερικά ενδύματα, τα καλύμματα της κεφαλής, τις ζώνες και τα υποδήματα.

Ιδιαίτερα αναλυτική ήταν η διαταγή του Σελίμ Β΄, τον Αύγουστο του 1568, προς τον καδή της Κωνσταντινούπολης. Προέβλεπε ότι οι χριστιανοί και οι εβραίοι έπρεπε να χρησιμοποιούν εξωτερικά πανωφόρια, γνωστά ως φερετζέδες (ferace), από συγκεκριμένο μάλλινο ύφασμα σε σκούρες, σταχτιές αποχρώσεις. Περιόριζε επίσης την πολυτέλεια των εσωτερικών ενδυμάτων και των καλυμμάτων της κεφαλής. Ακόμη και οι ζώνες, από μείγμα βαμβακιού και μεταξιού, δεν έπρεπε να υπερβαίνουν σε αξία τα τριάντα έως σαράντα άσπρα (akçe). Αντίστοιχοι περιορισμοί ίσχυαν για τα υποδήματα και τη γυναικεία εμφάνιση.

Η διοίκηση επανήλθε στο ζήτημα το 1577, επί Μουράτ Γ΄, απαγορεύοντας στους μη μουσουλμάνους τη χρήση πολυτελών καφτανιών, σαρικιών και υποδημάτων που έμοιαζαν με εκείνα των μουσουλμάνων. Στη διαταγή αναφέρονταν εκλεκτά υφάσματα, όπως το atlas, είδος μεταξωτού, και το kutnu, ύφασμα που μπορούσε να συνδυάζει μετάξι και βαμβάκι.

Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η διαταγή της 8ης Μαΐου 1580, η οποία επικαλούνταν παλαιότερους κανόνες της εποχής του Μωάμεθ Β΄. Σύμφωνα με αυτήν, οι εβραίοι φορούσαν κόκκινους σκούφους και μαύρα υποδήματα, ενώ οι χριστιανοί μαύρους σκούφους. Τα καλύμματα της κεφαλής λειτουργούσαν, επομένως, ως αναγνωριστικά στοιχεία της θρησκευτικής ταυτότητας.

Οι διατάξεις αυτές είχαν και οικονομική διάσταση. Η αυξανόμενη ζήτηση πολυτελών υφασμάτων και ενδυμάτων προκαλούσε ανησυχία για την άνοδο των τιμών, ενώ η χρήση τους από εύπορους μη μουσουλμάνους αμφισβητούσε τις καθιερωμένες διακρίσεις στη δημόσια εμφάνιση.

Πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι οι συγκεκριμένες διαταγές απευθύνονταν κυρίως στις αρχές της Κωνσταντινούπολης. Αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για το οθωμανικό κανονιστικό πλαίσιο, όχι όμως άμεση απόδειξη ότι κάθε περιορισμός εφαρμοζόταν με τον ίδιο τρόπο στην Άρτα.

Η ανδρική και η γυναικεία εμφάνιση

Η ενδυμασία των κατοίκων της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα δεν ήταν ενιαία. Οι χριστιανοί, οι μουσουλμάνοι και οι εβραίοι ανήκαν σε διαφορετικές ενδυματολογικές παραδόσεις, ενώ σημαντικές διαφοροποιήσεις υπήρχαν ανάμεσα στους εύπορους αστούς και στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα.

Ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης συνδεόταν με την παλαιότερη βυζαντινή και ηπειρωτική παράδοση, δεχόμενος παράλληλα επιρροές από τον οθωμανικό και τον δυτικό κόσμο. Οι εύπορες οικογένειες μπορούσαν να αποκτούν καλύτερης ποιότητας υφάσματα, μεταξωτά, γούνες και διακοσμημένα ενδύματα, ενώ τα λαϊκότερα στρώματα βασίζονταν περισσότερο σε απλά μάλλινα και λινά υφάσματα. Πρόκειται για γενικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις της εποχής, καθώς δεν διαθέτουμε λεπτομερείς τοπικές περιγραφές της αρτινής ενδυμασίας.

Εικ. 29. Τουρκάλα (αριστερά) και Ηπειρώτισσα γυναίκα (δεξιά). Έγχρωμη μικρογραφία από γερμανικό λεύκωμα ενδυμασιών (Trachtenbuch), 16ος αιώνας, αποδιδόμενο στον Johannes Löwenklau (Leunclavius) ή στον κύκλο των γερμανικών βιβλίων ενδυμασιών της εποχής. Η παράσταση αποτυπώνει τις διαφοροποιήσεις της γυναικείας ενδυμασίας στον οθωμανικό χώρο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ευρωπαϊκές ενδυματολογικές απεικονίσεις του 16ου αιώνα. Σε μία από αυτές εικονίζονται δίπλα δίπλα μια Τουρκάλα και μια Ηπειρώτισσα, με εμφανώς διαφορετική αμφίεση. Η παράσταση μαρτυρεί τον τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι δημιουργοί παρουσίαζαν τις ενδυματολογικές διαφορές των δύο πληθυσμών. Δεν μπορεί, ωστόσο, να θεωρηθεί ακριβής απεικόνιση της ενδυμασίας των γυναικών της Άρτας.

Αντίστοιχες απεικονίσεις χριστιανών γυναικών από άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναδεικνύουν την ποικιλία των ενδυμάτων, των κεφαλοδεσμών και των διακοσμητικών στοιχείων.

Οι μουσουλμανικές αστικές ενδυμασίες συνδέονταν περισσότερο με τα οθωμανικά πρότυπα, ενώ οι εβραίοι διατηρούσαν δικές τους παραδόσεις, προσαρμοσμένες επίσης στο περιβάλλον της οθωμανικής πόλης. Οι διαφορές αυτές δεν ήταν πάντοτε απόλυτες, καθώς το εμπόριο υφασμάτων και η καθημερινή συνύπαρξη δημιουργούσαν δυνατότητες υιοθέτησης κοινών ενδυματολογικών στοιχείων.

Ιδιαίτερη σημασία είχαν και τα χρώματα των ενδυμάτων. Το πράσινο, στενά συνδεδεμένο με την ισλαμική παράδοση, αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα χρώματος του οποίου η χρήση από μη μουσουλμάνους μπορούσε να υπόκειται σε περιορισμούς.

Η ενδυμασία αποτελούσε, επομένως, ένα ορατό στοιχείο της κοινωνικής και θρησκευτικής ταυτότητας. Οι οθωμανικές διατάξεις του 16ου αιώνα δείχνουν την προσπάθεια της διοίκησης να ρυθμίσει τη δημόσια εμφάνιση των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων. Η πραγματική ενδυματολογική εικόνα της Άρτας, ωστόσο, παραμένει λιγότερο γνωστή, καθώς δεν διαθέτουμε επαρκείς τοπικές μαρτυρίες για να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τις ενδυμασίες των κατοίκων της.

Η ενδυμασία ως προϊόν της τοπικής βιοτεχνίας και του εμπορίου

Η ενδυμασία στην Άρτα δεν συνδεόταν μόνο με την κοινωνική εμφάνιση, αλλά και με την παραγωγή, την επεξεργασία πρώτων υλών και την εμπορική δραστηριότητα της πόλης.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά είναι τα στοιχεία του οθωμανικού φορολογικού καταστίχου του 1564 (TT 350). Από τις 73 επαγγελματικές αναφορές που έχουν εντοπιστεί, οι 55 σχετίζονται με την επεξεργασία δέρματος, την κατασκευή υποδημάτων, την υφαντουργία και τη ραφή ενδυμάτων. Ειδικότερα, 22 αφορούν την υπόδηση και το δέρμα, 21 την υφαντουργία και την επεξεργασία ινών και 12 την ένδυση και τη ραφή.

Ανάμεσα στους επαγγελματίες περιλαμβάνονται έντεκα υποδηματοποιοί (pabuççu), τέσσερις τεχνίτες ειδικού τύπου υποδημάτων (paşmakçı) και δύο βυρσοδέψες (tabbak). Οι αριθμοί αυτοί δεν αποτελούν πλήρη επαγγελματική απογραφή, αναδεικνύουν όμως τη σημαντική παρουσία δραστηριοτήτων που συνδέονταν με την ένδυση και την υπόδηση.

Η υφαντουργία περιλάμβανε την επεξεργασία ινών και την κατασκευή υφασμάτων, ενώ η βυρσοδεψία τροφοδοτούσε την παραγωγή υποδημάτων και άλλων δερμάτινων προϊόντων. Οι δραστηριότητες αυτές κάλυπταν ανάγκες της τοπικής αγοράς και μπορούσαν να συνδέονται με ευρύτερα εμπορικά δίκτυα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εμπόριο των ναυτικών καπών, που συνδέει την Άρτα με τις αγορές της Αδριατικής και ιδιαίτερα με τη Ραγούζα. Οι εμπορικές μαρτυρίες, που συνεχίζονται και στους επόμενους αιώνες, δείχνουν ότι οι ναυτικές κάπες αποτελούσαν ιδιαίτερο είδος εμπορεύματος, προορισμένο για τις ανάγκες των ανθρώπων της θάλασσας. Η διακίνησή τους αποκτά πρόσθετο ενδιαφέρον σε συνδυασμό με την παρουσία υφαντουργικών δραστηριοτήτων

στην Άρτα. Ωστόσο, το εμπόριό τους δεν αρκεί από μόνο του για να αποδείξει την έκταση της τοπικής παραγωγής τους κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα. Η σχετική μαρτυρία χρειάζεται περαιτέρω εξέταση, ώστε να διαπιστωθούν η προέλευση, η διακίνηση και η ενδεχόμενη τοπική παραγωγή τους.

Σημαντική θέση στο εμπόριο υφασμάτων και συναφών προϊόντων κατείχαν και μέλη της εβραϊκής κοινότητας. Ραββινικές μαρτυρίες του 16ου αιώνα αναφέρονται σε εβραίους εμπόρους της Άρτας που μετακινούνταν σε άλλες αγορές, όπως της Κέρκυρας και των Ιωαννίνων, διακινώντας υφάσματα και βενετικά προϊόντα.

Ιδιαίτερα αξιόλογη είναι η πληροφορία για την απασχόληση εβραίων γυναικών στη βαφή μεταξιού. Πρόκειται για μία από τις λίγες μαρτυρίες που φωτίζουν συγκεκριμένη μορφή γυναικείας εργασίας και συνδέουν την εβραϊκή κοινότητα όχι μόνο με το εμπόριο, αλλά και με την επεξεργασία υφαντικών προϊόντων.

Μια μεταγενέστερη εικόνα της βιοτεχνικής παράδοσης της Άρτας προσφέρει ο Σεραφείμ Ξενόπουλος. Περιγράφοντας την οικονομική ζωή της πόλης κατά τον 19ο αιώνα, αναφέρεται στην παλαιότερη ακμή της γουνοποιίας, της βυρσοδεψίας και της χρυσοχοΐας. Σημειώνει επίσης ότι οι εβραίοι της Άρτας εξακολουθούσαν να κατασκευάζουν μεταξωτά και χρυσά γαϊτάνια, καθώς και άλλα διακοσμητικά εξαρτήματα, ενώ στο παρελθόν παραγόταν σημαντική ποσότητα χρυσοκέντητων ενδυμάτων.

Εικ. 30. Έλληνας έμπορος (Marchant Grec, αριστερά) και Εβραίος έμπορος (Marchant Juif, δεξιά). Σύνθεση βασισμένη σε δύο έγχρωμες χαλκογραφίες από το έργο του Nicolas de Nicolay, Les quatre premiers livres des navigations et pérégrinations orientales, Λυών, 1567–1568. Οι ενδυμασίες αποτυπώνουν χαρακτηριστικές μορφές της εμπορικής κοινωνίας στον οθωμανικό χώρο του 16ου αιώνα.

Η μαρτυρία αυτή δεν αποδεικνύει αδιάλειπτη συνέχεια των ίδιων εργαστηρίων από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Φανερώνει, ωστόσο, τη μεταγενέστερη παρουσία συναφών τεχνών και τη διατήρηση της ανάμνησης μιας παλαιότερης παραγωγής πολυτελών ενδυμάτων.

Η ενδυμασία, επομένως, αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Παρά την έλλειψη άμεσων περιγραφών της τοπικής φορεσιάς, τα επαγγελματικά στοιχεία, οι εμπορικές μαρτυρίες και οι πληροφορίες για την επεξεργασία υφασμάτων μάς επιτρέπουν να προσεγγίσουμε το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφωνόταν η καθημερινή και η εορταστική εμφάνιση των Αρτινών.

6.5. Οι γιορτές και το εορτολόγιο

Η καθημερινή ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας ακολουθούσε τους ρυθμούς τριών διαφορετικών θρησκευτικών ημερολογίων. Χριστιανοί, εβραίοι και μουσουλμάνοι είχαν τις δικές τους ημέρες λατρείας, τις μεγάλες γιορτές και τις περιόδους νηστείας, που επηρέαζαν όχι μόνο τη θρησκευτική, αλλά και την οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική ζωή.

Για τη χριστιανική πλειονότητα της πόλης, το ετήσιο εορτολόγιο οργανωνόταν γύρω από το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, τα Θεοφάνια, τον Δεκαπενταύγουστο και τις εορτές των αγίων. Οι περίοδοι νηστείας, οι εκκλησιαστικές ακολουθίες και οι πανηγύρεις των ενοριών αποτελούσαν σταθερά σημεία αναφοράς της καθημερινότητας.

Η σημασία της εκκλησιαστικής ζωής αποτυπώνεται και στο οθωμανικό κατάστιχο του 1564, όπου πολλές χριστιανικές συνοικίες φέρουν ονομασίες ναών και αγίων, μαρτυρώντας τη συνέχεια της παλαιότερης ενοριακής οργάνωσης.

Ιδιαίτερη θέση στη θρησκευτική ζωή της πόλης κατείχε ο ναός της Αγίας Θεοδώρας, που αρχικά ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Η σημασία του φωτίζεται ενδεχομένως και από τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή. Ο Οθωμανός περιηγητής του 17ου αιώνα περιγράφει μια εκκλησία της Άρτας με πλούσια αφιερώματα, ακόμη και από τη Δυτική Ευρώπη, καθώς και με αξιοσημείωτη δραστηριότητα φιλοξενίας και περίθαλψης των περαστικών. Αν και δεν κατονομάζει τον ναό, η περιγραφή του έχει συσχετιστεί με τη μονή της Αγίας Θεοδώρας. Η ταύτιση αυτή παραμένει πιθανή, όχι όμως βέβαιη.

Η εβραϊκή κοινότητα ακολουθούσε το δικό της θρησκευτικό ημερολόγιο, με κεντρική θέση το Σάββατο, ημέρα ανάπαυσης και συναγωγικής λατρείας. Στις σημαντικότερες ετήσιες γιορτές περιλαμβάνονταν το Πέσαχ, το Σαβουότ, το Ρος Ασανά, το Γιομ Κιπούρ, η Σκηνοπηγία, η Χανουκά και το Πουρίμ. Οι γιορτές αυτές συνδέονταν με την οικογενειακή ζωή, τα ιδιαίτερα γεύματα, τις προσευχές και τη διατήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων.

Οι εβραίοι της Άρτας διατηρούσαν στοιχεία της παλαιότερης ρωμανιώτικης παράδοσης, χωρίς όμως να γνωρίζουμε με ακρίβεια τις ιδιαίτερες εορταστικές πρακτικές των συναγωγών της πόλης κατά τον 16ο αιώνα.

Για τους μουσουλμάνους, η Παρασκευή αποτελούσε την κατεξοχήν ημέρα της συλλογικής προσευχής. Σημαντικότερη περίοδος του θρησκευτικού έτους ήταν το Ραμαζάνι, με τη νηστεία από την αυγή έως τη δύση του ηλίου και το βραδινό γεύμα που ακολουθούσε. Η λήξη του γιορταζόταν με το Ραμαζάν Μπαϊράμ, ενώ μεγάλη σημασία είχε και το Κουρμπάν Μπαϊράμ, η Γιορτή της Θυσίας.

Η παρουσία τζαμιών και θρησκευτικών ιδρυμάτων στην Άρτα μαρτυρεί την οργανωμένη μουσουλμανική λατρεία, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε πώς ακριβώς πραγματοποιούνταν οι δημόσιες εορταστικές εκδηλώσεις της κοινότητας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Εικ. 31. Εβραϊκός χορός ζευγαριών με συνοδεία λαούτου. Έγχρωμη μικρογραφία από το εικονογραφημένο εβραϊκό χειρόγραφο Rothschild Miscellany, βόρεια Ιταλία, περ. 1460–1480. Μουσείο του Ισραήλ, Ιερουσαλήμ, MS 180/51. Η παράσταση αποτελεί χαρακτηριστική μαρτυρία της μουσικής και χορευτικής παράδοσης των εβραϊκών κοινοτήτων κατά τον 15ο αιώνα.

Η συνύπαρξη των τριών εορτολογίων δημιουργούσε έναν ιδιαίτερο ρυθμό στην αστική ζωή. Η Παρασκευή των μουσουλμάνων, το Σάββατο των εβραίων και η Κυριακή των χριστιανών είχαν διαφορετική θρησκευτική σημασία. Είναι εύλογο ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές επηρέαζαν τη λειτουργία των εργαστηρίων, τις εμπορικές συναλλαγές και τις κοινωνικές επαφές, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο οργανωνόταν η αγορά της Άρτας κάθε ημέρα.

Οι γιορτές, επομένως, δεν αποτελούσαν μόνο έκφραση θρησκευτικής πίστης. Ήταν ταυτόχρονα περίοδοι οικογενειακής συνάντησης, κοινωνικής επικοινωνίας και ανανέωσης των δεσμών της κοινότητας. Μέσα στην ίδια πόλη συνυπήρχαν διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης του χρόνου, που

διατηρούσαν τις ιδιαίτερες ταυτότητες των κατοίκων, ενώ η καθημερινή οικονομική και κοινωνική ζωή τούς έφερνε σε επαφή.

6.6. Οι Απόκριες, οι μεταμφιέσεις και τα σατιρικά τραγούδια

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πλευρά της κοινωνικής ζωής της Άρτας αποτελούσαν οι λαϊκές γιορτές και οι συνήθειες που συνδέονταν με την περίοδο της Αποκριάς. Πριν από τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή, οι μεταμφιέσεις, τα τραγούδια, τα πειράγματα και οι συλλογικές διασκεδάσεις πρόσφεραν στους ανθρώπους την ευκαιρία να ξεφύγουν από τους συνηθισμένους ρυθμούς της καθημερινότητας. Η Αποκριά ήταν μια περίοδος κατά την οποία οι κοινωνικές συμβάσεις μπορούσαν προσωρινά να χαλαρώσουν και η σάτιρα να αποκτήσει ιδιαίτερη θέση στη δημόσια ζωή.

Σύμφωνα με την τοπική ιστορική παράδοση, ανάμεσα στα προνόμια που είχαν εξασφαλίσει οι κάτοικοι της Άρτας κατά την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το 1449 περιλαμβανόταν και η δυνατότητα να γιορτάζουν δημόσια τις Απόκριες, χρησιμοποιώντας προσωπίδες και συνοδεύοντας τις εκδηλώσεις τους με μουσική. Παρότι δεν έχει εντοπιστεί το αρχικό έγγραφο που να επιβεβαιώνει αυτές τις παραχωρήσεις, η διατήρηση της σχετικής παράδοσης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Φανερώνει τη σημασία που απέδιδαν οι μεταγενέστεροι Αρτινοί στη διατήρηση των εθίμων τους κατά την οθωμανική κυριαρχία.

Ο Πανάρατος: ένα λαϊκό αποκριάτικο θέατρο

Ξεχωριστή θέση στην αποκριάτικη παράδοση της Άρτας κατείχε ο «Πανάρατος», ένα λαϊκό θεατρικό δρώμενο που παρουσιαζόταν στους δρόμους, στις πλατείες και στις αυλές των αρχοντικών της πόλης. Το έργο αφηγούνταν την τραγική ιστορία του Πανάρατου και της αγαπημένης του βασιλοπούλας, της Σαραφής, και θεωρείται αρτινή διασκευή επεισοδίων της Ερωφίλης του Γεωργίου Χορτάτση.

Οι συμμετέχοντες υποδύονταν διάφορους χαρακτήρες, όπως τον βασιλιά, τον Πανάρατο, τη βασιλοπούλα, τον Χάρο, αξιωματικούς και στρατιώτες. Οι ενδυμασίες και οι προσωπίδες αποτελούσαν βασικό στοιχείο της παράστασης. Ο Χάρος, για παράδειγμα, φορούσε μαύρη προσωπίδα και προβιά, είχε φτερά χήνας και κρατούσε μια κοσιά που παρίστανε τη ρομφαία του. Οι αξιωματικοί φορούσαν χάρτινες περικεφαλαίες και πολύχρωμες στολές.

Παρά τα απλά μέσα της παρουσίασης, το δρώμενο προκαλούσε έντονη συγκίνηση στους θεατές. Σύμφωνα με τις νεότερες περιγραφές, οι γυναίκες έκλαιγαν, τα παιδιά φοβούνταν και η παράσταση αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της αποκριάτικης διασκέδασης. Ο Πανάρατος διατηρήθηκε στην Άρτα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ το κείμενό του καταγράφηκε από τις αναμνήσεις παλαιότερων κατοίκων.

Η παράδοση του δρώμενου συνδέθηκε με τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, χωρίς να είναι γνωστή η ακριβής εποχή της εμφάνισής του στην Άρτα. Η σχέση του με την Ερωφίλη, έργο που χρονολογείται στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα, δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε τεκμηριωμένη την παρουσία της συγκεκριμένης θεατρικής μορφής στην Άρτα κατά την περίοδο

1449–1599. Αποτελεί, ωστόσο, χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταγενέστερης εξέλιξης της λαϊκής θεατρικής παράδοσης της πόλης.

Οι μεταμφιέσεις και τα σατιρικά τραγούδια

Η μεταμφίεση αποτελούσε έναν ιδιαίτερο τρόπο αποκριάτικης έκφρασης. Η αλλαγή της εξωτερικής εμφάνισης επέτρεπε στους ανθρώπους να υποδύονται διαφορετικούς ρόλους, να μιμούνται πρόσωπα και συμπεριφορές και να διακωμωδούν καταστάσεις της καθημερινής ζωής. Μέσα από το παιχνίδι και τη σάτιρα μπορούσαν να ανατρέπονται προσωρινά οι κοινωνικές διακρίσεις που καθόριζαν την καθημερινή συμπεριφορά.

Ιδιαίτερη θέση στην τοπική παράδοση κατείχαν και τα σκωπτικά τραγούδια, ορισμένα από τα οποία στρέφονταν εναντίον των Οθωμανών. Χαρακτηριστικό είναι ένα δίστιχο που διασώθηκε μέσα από τις αναμνήσεις της παλιάς Άρτας:

«Δεν τους γαμάς τη μάνα, των κερατάδωνε,

θέλουν να μας βαρέσουν και πάλι σκιάζονται...»

Σύμφωνα με τη διήγηση της Τιτίνας Τζιμοπούλου, οι Αρτινοί τραγουδούσαν αυτούς τους στίχους κατά τον εορτασμό της Καθαράς Δευτέρας, περιπαίζοντας τους Οθωμανούς, οι οποίοι, όπως αναφέρει η παράδοση, δεν τολμούσαν να τους πλησιάσουν. Η ίδια μαρτυρία τοποθετεί τη συγκεκριμένη γιορτή στη Βλαχέρνα, απέναντι από την Άρτα. Πρόκειται, ωστόσο, για μεταγενέστερη ανάμνηση και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο τόπος ή ο τρόπος εορτασμού παρέμειναν αμετάβλητοι από τον 15ο αιώνα.

Το δίστιχο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία της πόλης. Μέσα από το χιούμορ και την προκλητική γλώσσα, οι συμμετέχοντες μπορούσαν να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια ή την περιφρόνησή τους απέναντι στην εξουσία, σε ένα περιβάλλον συλλογικής διασκέδασης. Η παράδοση αποτυπώνει έτσι μια μορφή λαϊκής κοινωνικής έκφρασης που σπάνια συναντούμε στις επίσημες ιστορικές πηγές.

Η θέση των αποκριάτικων εθίμων στην κοινωνική ζωή

Οι μεταμφιέσεις, τα σατιρικά τραγούδια και τα λαϊκά θεατρικά δρώμενα αποτελούσαν εκδηλώσεις συλλογικής συμμετοχής, μέσα από τις οποίες οι κάτοικοι διατηρούσαν τις παραδόσεις τους και ανανέωναν τους κοινωνικούς τους δεσμούς.

Για την Άρτα της περιόδου 1449–1599, οι άμεσες μαρτυρίες παραμένουν περιορισμένες. Η παράδοση για τα προνόμια της πόλης κατά την οθωμανική κατάκτηση προσφέρει μια ενδιαφέρουσα αφετηρία, ενώ οι μεταγενέστερες καταγραφές επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της αποκριάτικης ζωής. Χωρίς να αποδίδουμε όλα αυτά τα έθιμα στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη σημασία τους ως εκφράσεων της τοπικής κοινωνικής μνήμης και της πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων.

6.7. Οι γάμοι και οι οικογενειακές τελετές στις διαφορετικές κοινότητες

Ο γάμος αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής των κατοίκων της Άρτας κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Πέρα από τη θρησκευτική του σημασία, συνδεόταν με οικονομικές συμφωνίες, συγγενικές σχέσεις, περιουσιακές υποχρεώσεις και τη δημιουργία νέων νοικοκυριών. Σε μια πόλη όπου συνυπήρχαν χριστιανοί, εβραίοι και μουσουλμάνοι, οι γαμήλιες πρακτικές ακολουθούσαν διαφορετικούς θρησκευτικούς και νομικούς κανόνες, ενώ η κοινωνική και οικονομική θέση των οικογενειών επηρέαζε τις σχετικές αποφάσεις.

Ο γάμος στη χριστιανική κοινότητα

Για τους ορθόδοξους χριστιανούς της Άρτας, ο γάμος αποτελούσε εκκλησιαστικό μυστήριο και υπαγόταν στους κανόνες της ορθόδοξης παράδοσης. Η επιλογή συζύγου δεν ήταν αποκλειστικά προσωπική υπόθεση, καθώς οι οικογένειες συμμετείχαν στις σχετικές συμφωνίες, λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική θέση, την περιουσία και τις συγγενικές σχέσεις.

Εικ. 32. «Ο χορός των Ελλήνων». Χαλκογραφία από το έργο του Jean Du Mont, Nouveau voyage du Levant, Χάγη, 1694. Η παράσταση απεικονίζει ομαδικό χορό ανδρών και γυναικών με μουσική συνοδεία και αποτελεί εικονογραφική μαρτυρία της ελληνικής χορευτικής παράδοσης κατά την οθωμανική περίοδο. Πηγή: Αρχαιολογία και Τέχνες, τχ. 91, σ. 60.

Ιδιαίτερη σημασία είχε η προίκα, η οποία μπορούσε να περιλαμβάνει χρήματα, κινητά αγαθά ή ακίνητη περιουσία. Οι σχετικές συμφωνίες εξασφάλιζαν οικονομικούς πόρους για τη δημιουργία του νέου νοικοκυριού και επηρέαζαν τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο οικογένειες.

Η Εκκλησία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην τέλεση του γάμου, αλλά και στη ρύθμιση οικογενειακών και περιουσιακών υποθέσεων. Παράλληλα, εισέπραττε ορισμένα οικονομικά δικαιώματα που συνδέονταν με τις γαμήλιες τελετές.

Όπως προκύπτει από την έρευνα του Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιδίωκε να ρυθμίσει τις πηγές των επισκοπικών εσόδων. Η συνοδική πράξη του 1497 και οι σχετικές μαρτυρίες των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στα λεγόμενα «γαμικά συνοικέσια», δηλαδή σε οικονομικά δικαιώματα που συνδέονταν με την τέλεση των γάμων.

Οι πατριαρχικές και συνοδικές διατάξεις του 16ου αιώνα μαρτυρούν επίσης την παρέμβαση της Εκκλησίας στη ρύθμιση των οικογενειακών και περιουσιακών σχέσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διατάξεις του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ σχετικά με την προγαμιαία δωρεά και τις οικονομικές υποχρεώσεις που συνδέονταν με τον γάμο. Οι ρυθμίσεις αυτές δείχνουν ότι η εκκλησιαστική δικαιοδοσία δεν περιοριζόταν στην εγκυρότητα του γάμου, αλλά επεκτεινόταν στα περιουσιακά δικαιώματα των συζύγων και στις διαφορές που μπορούσαν να προκύψουν ανάμεσα στις οικογένειες.

Για την Άρτα διαθέτουμε μια μεταγενέστερη, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μαρτυρία. Ο Ιωάννης Λαμπρίδης, στα Αγαθοεργήματα εν Ηπείρω, αναφέρει την ύπαρξη του λεγόμενου «επί προικός φόρου». Κατά τη σύναψη γάμου, ο γαμπρός κατέβαλλε δεκαπέντε γρόσια ανά χίλια γρόσια προίκας υπέρ του μητροπολίτη, ενώ οι γονείς της νύφης κατέβαλλαν επτά γρόσια ανά χίλια υπέρ των προκρίτων.

Η πληροφορία αυτή αποκαλύπτει τη σύνδεση του γάμου και της οικογενειακής περιουσίας τόσο με την εκκλησιαστική διοίκηση όσο και με τους εκπροσώπους της κοινότητας. Ανάλογα δικαιώματα απαντούν και σε άλλες ηπειρωτικές εκκλησιαστικές περιφέρειες, γεγονός που επιτρέπει να εξετάσουμε το ενδεχόμενο ο θεσμός να είχε παλαιότερες ρίζες και στην Άρτα. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν κατά τον 16ο αιώνα ίσχυαν τα ίδια ποσά και ο ίδιος τρόπος κατανομής.

Μια διαφορετική πλευρά της οικογενειακής ζωής των χριστιανών συνδεόταν με το παιδομάζωμα (devşirme), τη στρατολόγηση χριστιανόπουλων για την υπηρεσία του σουλτάνου. Σύμφωνα με τους κανόνες του οθωμανικού συστήματος στρατολόγησης, οι έγγαμοι νέοι εξαιρούνταν κανονικά από την επιλογή. Η εξαίρεση αυτή αναφέρεται και σε οθωμανικό έγγραφο του 1564 (Mühimme Defteri, αρ. 5, σ. 196).

Προκειμένου να προστατεύσουν τους γιους τους από την απομάκρυνση και τον αποχωρισμό από την οικογένεια, ορισμένοι χριστιανοί κατέφευγαν στον γάμο των αγοριών σε πολύ μικρή ηλικία. Η πρακτική αυτή, γνωστή από μαρτυρίες άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δείχνει ότι ο γάμος μπορούσε να λειτουργήσει και ως μέσο προστασίας απέναντι στις απαιτήσεις της οθωμανικής εξουσίας. Δεν διαθέτουμε, ωστόσο, συγκεκριμένη μαρτυρία που να επιβεβαιώνει την εφαρμογή αυτής της πρακτικής στην Άρτα κατά τον 16ο αιώνα.

Ο γάμος στην εβραϊκή κοινότητα

Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας διέθετε οργανωμένους θρησκευτικούς και κοινοτικούς θεσμούς, οι οποίοι ρύθμιζαν και τις οικογενειακές σχέσεις. Ο γάμος αποτελούσε θρησκευτική και νομική ένωση, ενώ ιδιαίτερη σημασία είχε η κετουμπά (ketubah), το γαμήλιο συμβόλαιο που καθόριζε τις οικονομικές υποχρεώσεις του συζύγου και κατοχύρωνε συγκεκριμένα δικαιώματα της συζύγου.

Για την Άρτα διαθέτουμε μια σημαντική πληροφορία από τις αρχές του 16ου αιώνα. Σύμφωνα με κοινοτική ρύθμιση που χρονολογείται περίπου στο 1521, οι αρραβώνες έπρεπε να πραγματοποιούνται παρουσία δέκα λαϊκών μελών της κοινότητας και ενός ραββίνου. Η απαίτηση αυτή φανερώνει τη σημασία που απέδιδε η κοινότητα στη δημόσια αναγνώριση των οικογενειακών δεσμεύσεων και στην αποφυγή πιθανών αμφισβητήσεων.

Εικ. 33. Εβραϊκή τελετή γάμου (Kiddushin). Μικρογραφία από το εικονογραφημένο Siddur του Πεζάρο, Ιταλία, 1481. Βουδαπέστη, Βιβλιοθήκη Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών, Συλλογή David Kaufmann, MS A380, τόμ. III, φ. 230r.

Οι ραββινικές αποκρίσεις, δηλαδή οι γνωμοδοτήσεις των εβραίων νομομαθών για συγκεκριμένες υποθέσεις, διασώζουν επίσης πολύτιμες πληροφορίες για ζητήματα προίκας, κληρονομιάς και οικογενειακής περιουσίας. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση του προεστού Χεφέτς Μάλτι, στην οποία μια κληρονομική διεκδίκηση οδήγησε σε προσφυγές τόσο στους εβραίους θρησκευτικούς δικαστές όσο και στον οθωμανό καδή.

Το περιστατικό είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό, καθώς δείχνει ότι οι οικογενειακές και περιουσιακές διαφορές δεν περιορίζονταν πάντοτε στο εσωτερικό της θρησκευτικής κοινότητας. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να αναζητήσουν λύση και μέσω των δικαστικών θεσμών της οθωμανικής διοίκησης.

Οι μαρτυρίες αυτές μας επιτρέπουν να διακρίνουμε, πίσω από τις νομικές διατυπώσεις, πραγματικές οικογενειακές σχέσεις, οικονομικές υποχρεώσεις και κοινωνικές αντιθέσεις, οι οποίες διαφορετικά θα παρέμεναν άγνωστες.

Ο γάμος στη μουσουλμανική κοινότητα

Στη μουσουλμανική κοινότητα, ο γάμος αποτελούσε νομική σύμβαση που ρυθμιζόταν από το ισλαμικό δίκαιο. Ιδιαίτερη σημασία είχε το μεχρί (mahr), η περιουσιακή παροχή που όφειλε ο σύζυγος στη σύζυγο και αποτελούσε προσωπικό της δικαίωμα. Η παροχή αυτή διέφερε από τη χριστιανική προίκα, καθώς αποτελούσε υποχρέωση του συζύγου προς τη γυναίκα και όχι παροχή της οικογένειας της νύφης προς το νέο νοικοκυριό.

Ο καδής είχε αρμοδιότητα για την επίλυση οικογενειακών διαφορών, ζητημάτων διαζυγίου, κληρονομικών υποθέσεων και άλλων περιουσιακών διαφορών. Τα κατάστιχα των ιεροδικείων αποτελούν σημαντικές πηγές για τη μελέτη αυτών των σχέσεων στις οθωμανικές πόλεις.

Για την Άρτα της περιόδου 1449–1599, ωστόσο, δεν διαθέτουμε μέχρι στιγμής συγκεκριμένα γαμήλια συμβόλαια ή δικαστικές υποθέσεις που να επιτρέπουν λεπτομερέστερη περιγραφή των τοπικών πρακτικών.

Οικογένεια και κοινωνικές σχέσεις

Παρά τις θρησκευτικές και νομικές διαφορές ανάμεσα στις τρεις κοινότητες, ο γάμος αποτελούσε σημαντικό θεσμό για τη δημιουργία οικογένειας, τη μεταβίβαση περιουσίας και τη διαμόρφωση συγγενικών δεσμών. Οι οικονομικές συμφωνίες, οι θρησκευτικοί κανόνες και οι κοινοτικές αποφάσεις επηρέαζαν τις οικογενειακές σχέσεις, ενώ η κοινωνική και οικονομική θέση των συζύγων καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις υποχρεώσεις και τις δυνατότητές τους.

Οι γάμοι, όπως και η γέννηση ενός παιδιού, η βάπτιση ή η ονοματοδοσία και οι τελετές του θανάτου, αποτελούσαν σημαντικές περιστάσεις οικογενειακής και κοινωνικής συνάντησης. Μέσα από αυτές τις εκδηλώσεις ενισχύονταν οι συγγενικοί και κοινοτικοί δεσμοί και μεταδίδονταν οι θρησκευτικές και κοινωνικές παραδόσεις.

Για την Άρτα της περιόδου 1449–1599, οι διαθέσιμες πηγές φωτίζουν περισσότερο τους θεσμούς και τις οικονομικές υποχρεώσεις του γάμου παρά τις ίδιες τις τελετές. Η κοινοτική ρύθμιση των εβραϊκών αρραβώνων στις αρχές του 16ου αιώνα αποτελεί χαρακτηριστική τοπική μαρτυρία, ενώ οι οθωμανικές διατάξεις για το παιδομάζωμα αναδεικνύουν τις πιέσεις που μπορούσε να ασκεί η κρατική εξουσία στη χριστιανική οικογένεια. Τα στοιχεία αυτά, αν και αποσπασματικά, μας βοηθούν να προσεγγίσουμε ορισμένες πλευρές της οικογενειακής ζωής κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας.

6.8. Η αγορά, οι καθημερινές συναναστροφές και η κοινωνική αλληλεγγύη

Η αγορά αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους χώρους οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνικής συνάντησης στην Άρτα. Εκεί έρχονταν σε επαφή έμποροι, τεχνίτες, αγρότες από την

περιφέρεια και κάτοικοι διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Οι αγοραπωλησίες δημιουργούσαν ευκαιρίες για προσωπικές συναντήσεις, ανταλλαγή ειδήσεων και συζητήσεις γύρω από ζητήματα της καθημερινής ζωής.

Η εμπορική αυτή δραστηριότητα είχε βαθιές ρίζες στην ιστορία της πόλης. Ήδη κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, το Εμπόριο ή Μποριό, που μνημονεύεται στο Χρονικό των Τόκκων, συνδεόταν με την περιοχή έξω από το Κάστρο. Η εμπορική σημασία της περιοχής φαίνεται ότι διατηρήθηκε και μετά την οθωμανική κατάκτηση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η οργάνωση και η έκταση της αγοράς παρέμειναν αμετάβλητες.

Μια σημαντική μαρτυρία προσφέρει η βακουφική πράξη του Φαΐκ πασά, του 1493, στην οποία αναφέρονται δεκατέσσερα καταστήματα στην αγορά Suk-ı Mübayaat, δυτικά της τάφρου του Κάστρου, σύμφωνα με την τοπογραφική ερμηνεία που έχουμε εξετάσει. Η καταγραφή αυτή επιβεβαιώνει την ύπαρξη εμπορικών εγκαταστάσεων ήδη κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας και προσφέρει ένα συγκεκριμένο στοιχείο για την οικονομική τοπογραφία της πόλης.

Η αγορά συνδεόταν άμεσα με την παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων. Το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1564 καταγράφει υποδηματοποιούς, βυρσοδέψες, υφαντουργούς, ράφτες και άλλους τεχνίτες. Η παρουσία αυτών των επαγγελματικών ειδικοτήτων μαρτυρεί την ποικιλία των δραστηριοτήτων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πόλης και της ευρύτερης περιοχής.

Τα εργαστήρια και τα καταστήματα δεν ήταν μόνο χώροι παραγωγής και συναλλαγών, αλλά και καθημερινής επικοινωνίας. Οι επαγγελματίες συναντούσαν τους πελάτες τους, διαπραγματεύονταν παραγγελίες και διατηρούσαν σχέσεις με προμηθευτές και συναδέλφους. Μέσα από αυτές τις επαφές μπορούσαν να δημιουργούνται προσωπικές γνωριμίες και δεσμοί που ξεπερνούσαν την απλή οικονομική συναλλαγή.

Ιδιαίτερη σημασία είχε και η επικοινωνία της πόλης με την αγροτική της περιφέρεια. Οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι μπορούσαν να διαθέτουν τα προϊόντα τους στην αστική αγορά και να προμηθεύονται αγαθά απαραίτητα για την καθημερινή τους ζωή. Η αγορά λειτουργούσε έτσι ως σημείο συνάντησης του αστικού με τον αγροτικό πληθυσμό. Παράλληλα με τις συναλλαγές, οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να συναντούν συγγενείς και γνωστούς, να πληροφορούνται γεγονότα και να διεκπεραιώνουν προσωπικές υποθέσεις.

Οι σχέσεις αυτές συνέδεαν την Άρτα με την πεδιάδα, τα ορεινά χωριά και τους εμπορικούς δρόμους της ευρύτερης περιοχής, ενισχύοντας τον ρόλο της ως τοπικού οικονομικού κέντρου.

Η αγορά και οι γειτονιές αποτελούσαν, επομένως, βασικούς χώρους της καθημερινής ζωής της Άρτας. Πίσω από τις φορολογικές καταγραφές, τις επαγγελματικές ειδικότητες και τις ονομασίες των συνοικιών διακρίνεται μια κοινωνία ανθρώπων που εργάζονταν, συναλλάσσονταν και διατηρούσαν μεταξύ τους σχέσεις, προσαρμόζοντας τις παλαιότερες συνήθειές τους στις συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η κοινωνική αλληλεγγύη και η φροντίδα των αδυνάτων

Η οικογένεια αποτελούσε το πρώτο περιβάλλον προστασίας των παιδιών, των ηλικιωμένων και των ασθενέστερων μελών της. Ωστόσο, η αντιμετώπιση της φτώχειας, της ορφάνιας και άλλων κοινωνικών αναγκών δεν περιοριζόταν στον οικογενειακό κύκλο.

Οι θρησκευτικές κοινότητες διέθεταν παραδόσεις φιλανθρωπίας και συλλογικής μέριμνας. Στη χριστιανική κοινωνία, η ελεημοσύνη και οι εκκλησιαστικές δωρεές αποτελούσαν αναγνωρισμένες μορφές κοινωνικής προσφοράς. Στην εβραϊκή κοινότητα, η φροντίδα των απόρων αποτελούσε βασική θρησκευτική και κοινοτική υποχρέωση, ενώ στη μουσουλμανική κοινωνία τα βακούφια μπορούσαν να εξασφαλίζουν πόρους για θρησκευτικούς, εκπαιδευτικούς και κοινωφελείς σκοπούς.

Για την Άρτα του 16ου αιώνα δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την έκταση αυτών των δραστηριοτήτων σε κάθε κοινότητα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, πάντως, μια μεταγενέστερη εξέλιξη του λεγόμενου «επί προικός φόρου». Σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπρίδη, το 1804, με πρωτοβουλία του Αναστασίου Ρίζου, καταργήθηκε το σχετικό δικαίωμα των προκρίτων και τα αντίστοιχα έσοδα διατέθηκαν για την περίθαλψη εγκαταλελειμμένων παιδιών. Παρότι η εξέλιξη αυτή ανήκει σε πολύ μεταγενέστερη εποχή, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αξιοποίησης κοινοτικών πόρων για σκοπούς κοινωνικής προστασίας.

Ιδιαίτερη σημασία για την κοινωνική μέριμνα στην Άρτα παρουσιάζει το Ιμαρέτ του Φαΐκ πασά, που ιδρύθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα, στην περιοχή του Μαρατίου. Αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συγκροτήματος, το οποίο περιλάμβανε τζαμί, μεντρεσέ και σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Η βακουφική πράξη του 1493 προσφέρει συγκεκριμένες πληροφορίες για τη λειτουργία του. Στο ιμαρέτ προβλεπόταν η παρασκευή και διανομή δύο γευμάτων ημερησίως, το πρωί και το βράδυ. Για τη λειτουργία της κουζίνας είχαν οριστεί πέντε εργαζόμενοι: υπεύθυνος του ιμαρέτ, βοηθός, μάγειρας, υπηρέτης και υπεύθυνος καθαρισμού των σκευών. Προβλέπονταν επίσης καθημερινές δαπάνες για κρέας, ψωμί και άλλα τρόφιμα, καθώς και για τις ανάγκες συντήρησης και λειτουργίας του χώρου.

Παράλληλα, στο σχολείο του συγκροτήματος προβλεπόταν η εκπαίδευση ορφανών και φτωχών παιδιών. Η πληροφορία αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δείχνει ότι η κοινωνική μέριμνα δεν περιοριζόταν στην παροχή τροφής, αλλά επεκτεινόταν και στην εκπαίδευση.

Η λειτουργία των ιδρυμάτων εξασφαλιζόταν από τα έσοδα του βακουφιού του Φαΐκ πασά, στο οποίο είχαν αφιερωθεί καταστήματα, μύλοι, αγροτικές εκτάσεις και άλλες προσοδοφόρες ιδιοκτησίες στην Άρτα και σε περιοχές της οθωμανικής επικράτειας.

Η βακουφική πράξη αποτελεί, επομένως, μια από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για την οργανωμένη κοινωνική μέριμνα στην Άρτα κατά τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Αν και δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια ποιοι δικαιούνταν τη σίτιση στο συγκεκριμένο

ιμαρέτ, οι προβλέψεις για την καθημερινή λειτουργία του και για την εκπαίδευση φτωχών και ορφανών παιδιών αποκαλύπτουν την κοινωνική διάσταση του ιδρύματος.

Εικ. 34. Εορταστική διανομή φαγητού (çanak yağması) στην Κωνσταντινούπολη (1582). Μικρογραφία από το Surnâme-i Hümâyun, Nakkaş Osman, 1582–1588. Ανάκτορο Τοπ Καπί, H.1344, φ. 30b. Ψηφιακή αναδημιουργία.

Η καθημερινή ζωή σε μια πολυθρησκευτική πόλη

Η κοινωνική ζωή της Άρτας κατά την περίοδο 1449–1599 διαμορφώθηκε μέσα σε συνθήκες που συνδύαζαν τη συνέχεια παλαιότερων παραδόσεων με τις αλλαγές και τους περιορισμούς που επέφερε η οθωμανική κυριαρχία. Σύμφωνα με την τοπική ιστορική παράδοση, η συνθηκολόγηση του 1449 συνοδεύτηκε από παραχωρήσεις που επέτρεψαν στους κατοίκους να διατηρήσουν ορισμένα στοιχεία της κοινωνικής και θρησκευτικής τους οργάνωσης. Η ακριβής έκταση και η εφαρμογή αυτών των προνομίων παραμένουν, ωστόσο, ζητήματα που απαιτούν προσεκτική τεκμηρίωση.

Ένα συγκριτικό παράδειγμα προσφέρουν τα Ιωάννινα, όπου η παράδοση της πόλης το 1430 συνοδεύτηκε από την παραχώρηση προνομίων, τα οποία περιορίστηκαν σημαντικά μετά την

εξέγερση του Διονυσίου του Φιλοσόφου το 1611. Η διαφορετική ιστορική εξέλιξη των δύο πόλεων υπενθυμίζει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και την οθωμανική εξουσία δεν παρέμεναν αμετάβλητες.

Η διατήρηση ορισμένων μορφών κοινωνικής και θρησκευτικής αυτονομίας δεν σήμαινε, ωστόσο, απουσία ανισοτήτων και πιέσεων. Οι χριστιανοί και οι εβραίοι υπάγονταν σε διαφορετικό νομικό και φορολογικό καθεστώς από τους μουσουλμάνους, ενώ το παιδομάζωμα και οι αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων μπορούσαν να επηρεάζουν βαθιά τη ζωή των οικογενειών.

Χαρακτηριστική είναι η καταγγελία των κατοίκων της Άρτας εναντίον του βοεβόδα το 1564–1565, η οποία αποκαλύπτει τις εντάσεις που μπορούσαν να αναπτυχθούν ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και την οθωμανική διοίκηση.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι κάτοικοι συνέχιζαν να εργάζονται, να δημιουργούν οικογένειες, να διατηρούν τις παραδόσεις τους και να αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις. Η μελέτη της καθημερινότητάς τους δεν αναιρεί τις ανισότητες και τις πιέσεις της οθωμανικής κυριαρχίας. Επιτρέπει, αντίθετα, να κατανοήσουμε καλύτερα τη ζωή μιας πόλης όπου συνυπήρχαν διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες, με κοινές καθημερινές ανάγκες αλλά και άνιση θέση απέναντι στην εξουσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Οι κάτοικοι απέναντι στην εξουσία

Η οθωμανική κατάκτηση της Άρτας το 1449 δεν σήμανε μόνο την αλλαγή της πολιτικής κυριαρχίας. Σταδιακά, η πόλη εντάχθηκε σε ένα νέο διοικητικό, δικαστικό και φορολογικό σύστημα, το οποίο επηρέαζε πολλές πλευρές της καθημερινής ζωής. Η καταβολή φόρων, οι οικονομικές συναλλαγές, οι περιουσιακές διαφορές, οι σχέσεις με τους τοπικούς αξιωματούχους και οι υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος διαμορφώνονταν πλέον μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης.

Για τον χριστιανικό πληθυσμό, η νέα κυριαρχία συνεπαγόταν μια ιδιαίτερη θέση μέσα στην κοινωνία. Οι χριστιανοί μπορούσαν να διατηρούν τη θρησκεία τους, να οργανώνουν την κοινοτική τους ζωή και να ασκούν τις οικονομικές τους δραστηριότητες, υπόκειντο όμως σε ειδικές φορολογικές υποχρεώσεις και νομικές διακρίσεις που συνδέονταν με τη θρησκευτική τους ιδιότητα.

Η κρατική εξουσία γινόταν αισθητή κυρίως μέσα από την παρουσία και τη δράση των τοπικών αξιωματούχων. Ο καδής, ο βοεβόδας, οι φοροεισπράκτορες και οι στρατιωτικοί εκπρόσωποι του κράτους ασκούσαν διαφορετικές αρμοδιότητες, επηρεάζοντας άμεσα τη ζωή του πληθυσμού. Η συμπεριφορά τους, ωστόσο, δεν ήταν πάντοτε σύμφωνη με τις εντολές της κεντρικής διοίκησης. Η επιβολή πρόσθετων οικονομικών απαιτήσεων, η κατάχρηση της διοικητικής θέσης και οι προσωπικές αντιπαραθέσεις δημιουργούσαν συχνά συνθήκες αυθαιρεσίας.

Απέναντι σε τέτοιες πρακτικές, οι κάτοικοι δεν παρέμεναν πάντοτε παθητικοί. Το οθωμανικό διοικητικό και δικαστικό σύστημα προέβλεπε δυνατότητες προσφυγής στη δικαιοσύνη, ακόμη και στην ίδια την κεντρική εξουσία. Παρότι οι προσφυγές αυτές δεν οδηγούσαν πάντοτε στην αποκατάσταση των αδικιών, αποτελούσαν έναν τρόπο διεκδίκησης προστασίας και υπεράσπισης των συμφερόντων τους.

Για την Άρτα του 16ου αιώνα έχουν διασωθεί ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μαρτυρίες. Η καταγγελία των κατοίκων εναντίον του βοεβόδα το 1564–1565, οι διαμαρτυρίες για τη συμπεριφορά στρατιωτών προς το τέλος του αιώνα, καθώς και οι πληροφορίες για συγκρούσεις μεταξύ οθωμανών αξιωματούχων, φωτίζουν πλευρές της τοπικής κοινωνίας που σπάνια αποτυπώνονται στις φορολογικές απογραφές. Μέσα από αυτά τα περιστατικά αναδεικνύονται όχι μόνο οι πρακτικές της διοίκησης, αλλά και οι αντιδράσεις των ανθρώπων που ζούσαν καθημερινά κάτω από την εξουσία της.

7.1. Η απονομή της δικαιοσύνης και το δικαίωμα προσφυγής

Μια σημαντική πλευρά της οθωμανικής διοίκησης ήταν η δυνατότητα των υπηκόων να υποβάλλουν καταγγελίες για πράξεις που θεωρούσαν άδικες ή αντίθετες προς τους νόμους και τις αυτοκρατορικές διαταγές. Η δυνατότητα αυτή δεν περιοριζόταν στους μουσουλμάνους. Και οι χριστιανοί μπορούσαν να απευθύνονται στις αρμόδιες αρχές, είτε ατομικά είτε συλλογικά, εκπροσωπώντας μια κοινότητα ή μια ομάδα κατοίκων.

Ο καδής και η απονομή της δικαιοσύνης

Στο τοπικό επίπεδο, κεντρικό πρόσωπο ήταν ο καδής, ο οποίος διοριζόταν από την οθωμανική εξουσία και ασκούσε δικαστικές, διοικητικές και συμβολαιογραφικές αρμοδιότητες. Το δικαστήριό του εξέταζε υποθέσεις που αφορούσαν χρέη, αγοραπωλησίες, κληρονομιές, περιουσιακές διαφορές, καθώς και άλλες αστικές ή ποινικές υποθέσεις.

Οι χριστιανοί είχαν τη δυνατότητα να προσφεύγουν στο δικαστήριο του καδή, ακόμη και όταν η διαφορά αφορούσε άλλους χριστιανούς. Η προσφυγή αυτή εξυπηρετούσε συχνά πρακτικές ανάγκες, όπως η επίσημη καταχώριση μιας συμφωνίας, η επικύρωση μιας συναλλαγής ή η διεκδίκηση περιουσιακών δικαιωμάτων.

Ο καδής, επομένως, δεν ήταν μόνο θρησκευτικός δικαστής. Αποτελούσε βασικό θεσμό της οθωμανικής διοίκησης και η δραστηριότητά του αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού, ανεξαρτήτως θρησκείας. Οι διαφορετικές νομικές θέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών, ωστόσο, επηρέαζαν την αντιμετώπιση ορισμένων υποθέσεων.

Η προσφυγή στην Κωνσταντινούπολη

Πέρα από τα τοπικά δικαστήρια, οι υπήκοοι μπορούσαν να απευθύνονται και στην κεντρική διοίκηση, ζητώντας την παρέμβασή της. Η προσφυγή αυτή μπορούσε να πραγματοποιηθεί με την υποβολή γραπτής αναφοράς ή με την παρουσία εκπροσώπου στην πρωτεύουσα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συλλογικές προσφυγές. Μια κοινότητα μπορούσε να αποφασίσει την αποστολή εκπροσώπου στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εκθέσει τα παράπονά της και να ζητήσει την έκδοση αυτοκρατορικής διαταγής. Μια τέτοια πρωτοβουλία απαιτούσε συνεννόηση μεταξύ των κατοίκων, επιλογή κατάλληλου προσώπου και κάλυψη των εξόδων της αποστολής.

Η παρουσία ενός εκπροσώπου στην πρωτεύουσα αποτελούσε, επομένως, ένδειξη συλλογικής κινητοποίησης και προσπάθειας της κοινότητας να αξιοποιήσει τους διαθέσιμους διοικητικούς μηχανισμούς για την προστασία των συμφερόντων της.

Οι αυτοκρατορικές διαταγές και τα κατάστιχα Mühimme

Οι καταγγελίες που έφθαναν στην κεντρική διοίκηση μπορούσαν να οδηγήσουν στην έκδοση διαταγών προς τους αρμόδιους τοπικούς αξιωματούχους. Πολλές από αυτές καταχωρίζονταν στα οθωμανικά κατάστιχα Mühimme Defterleri, τα οποία περιλαμβάνουν αποφάσεις και διαταγές για διοικητικά, στρατιωτικά, οικονομικά και δικαστικά ζητήματα.

Οι διαταγές μπορούσαν να προβλέπουν τη διερεύνηση καταγγελιών, την εξέταση μαρτύρων, την εξακρίβωση πραγματικών περιστατικών και, εφόσον διαπιστώνονταν παραβάσεις, την επιβολή των προβλεπόμενων μέτρων. Τα κατάστιχα αυτά αποτελούν πολύτιμη ιστορική πηγή, καθώς διασώζουν πληροφορίες για τις καταγγελίες των υπηκόων και τις παρεμβάσεις της κεντρικής διοίκησης. Παράλληλα, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στην τοπική

κοινωνία και την οθωμανική εξουσία, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου δεν έχουν διασωθεί άλλα σχετικά έγγραφα.

Οι δυνατότητες και τα όρια της προστασίας

Η ύπαρξη μηχανισμών προσφυγής φανερώνει ότι η κεντρική οθωμανική διοίκηση επιδίωκε να ελέγχει τη συμπεριφορά των τοπικών αξιωματούχων και να περιορίζει πρακτικές που διατάρασσαν τη δημόσια τάξη ή έθιγαν τα συμφέροντα του κράτους.

Στην πράξη, η αποτελεσματικότητα αυτών των μηχανισμών εξαρτιόταν από τη δυνατότητα των κατοίκων να κινητοποιηθούν, την πρόσβασή τους στις αρμόδιες αρχές και, κυρίως, την εφαρμογή των εντολών που αποστέλλονταν από την πρωτεύουσα.

Εικ. 35. Συνεδρίαση του Οθωμανικού Αυτοκρατορικού Συμβουλίου (Divan-ı Hümâyûn) μετά την κατάληψη του Σιγκέτβαρ και τον θάνατο του Σουλεϊμάν Α΄ (1566). Οθωμανική μικρογραφία του 16ου αιώνα. Ανάκτορο Τοπ Καπί, Κωνσταντινούπολη, χειρόγραφο Hazine 1524, φ. 279v. Πηγή: Wikimedia Commons,

Η περίπτωση της Άρτας το 1564–1565, την οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συλλογικής προσφυγής στην κεντρική εξουσία. Οι κάτοικοι κατήγγειλαν ένα ευρύ φάσμα αυθαιρεσιών που επηρέαζαν την οικονομική, περιουσιακή και οικογενειακή τους ζωή, επιδιώκοντας την παρέμβαση της οθωμανικής διοίκησης.

7.2. Η μεγάλη καταγγελία των κατοίκων (1564–1565)

Η υπόθεση που καταγράφεται στο 6 Numaralı Mühimme Defteri, διαταγή 1007, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για τις σχέσεις των κατοίκων της Άρτας με την οθωμανική εξουσία κατά τον 16ο αιώνα.

Η ιδιαίτερη αξία της βρίσκεται στο ότι δεν περιορίζεται σε μια φορολογική καταγραφή ή σε μια συνηθισμένη διοικητική απόφαση. Διασώζει συγκεκριμένες καταγγελίες των κατοίκων για τη συμπεριφορά του βοεβόδα, ενός αξιωματούχου με οικονομικές και διοικητικές αρμοδιότητες, και αποκαλύπτει πλευρές της καθημερινής ζωής που σπάνια εμφανίζονται στις πηγές της εποχής.

7.2.1. Η συλλογική προσφυγή των κατοίκων στην Κωνσταντινούπολη

Η διαταγή 1007, η οποία περιλαμβάνεται στην επίσημη έκδοση των Τουρκικών Κρατικών Αρχείων, απευθύνεται στους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου:

«Narda ve Angelikasrı kâdîlarına hüküm ki»

Δηλαδή: «Διαταγή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου».

Αμέσως στη συνέχεια αναφέρεται:

«Kazâ-i Narda re'âyâsı Südde-i Sa'âdetüm'e âdem gönderüp»

Δηλαδή: «Οι υπήκοοι του καζά της Άρτας έστειλαν εκπρόσωπο στην Υψηλή Πύλη».

Η σύντομη αυτή φράση έχει ιδιαίτερη σημασία. Η καταγγελία παρουσιάζεται ως συλλογική προσφυγή των υπηκόων της διοικητικής περιφέρειας της Άρτας και όχι ως μεμονωμένη ενέργεια. Το έγγραφο δεν κατονομάζει τον απεσταλμένο ούτε περιγράφει τον τρόπο επιλογής του, καταγράφει όμως την παρουσία εκπροσώπου τους στην Κωνσταντινούπολη.

Η αναφορά στον καζά της Άρτας διευρύνει επίσης το γεωγραφικό πλαίσιο της υπόθεσης. Οι καταγγελίες δεν περιορίζονται στον αστικό πληθυσμό, καθώς στο κείμενο γίνεται λόγος τόσο για την κωμόπολη όσο και για τα χωριά της περιφέρειας. Οι πρακτικές που αποδίδονταν στον βοεβόδα επηρέαζαν, επομένως, ένα ευρύτερο τμήμα της τοπικής κοινωνίας.

Οι κάτοικοι κατηγορούσαν τον βοεβόδα ότι εκμεταλλευόταν τη διοικητική του θέση για να επιβάλλει πρόσθετες οικονομικές απαιτήσεις, να επεμβαίνει στις περιουσίες τους και να παρεμβαίνει ακόμη και σε ζητήματα της οικογενειακής τους ζωής.

Η κεντρική διοίκηση αντέδρασε εκδίδοντας διαταγή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου, με την οποία ζητούσε λεπτομερή διερεύνηση των καταγγελιών και γραπτή αναφορά των αποτελεσμάτων.

Οι αρμόδιοι καλούνταν να εξετάσουν τις καταγγελλόμενες πράξεις, να εξακριβώσουν τα πραγματικά περιστατικά και να ενημερώσουν την κεντρική διοίκηση χωρίς να αποκρύψουν στοιχεία. Η υπόθεση φανερώνει ότι οι υπήκοοι της Άρτας μπορούσαν να κινητοποιηθούν συλλογικά και να αναζητήσουν προστασία από την κεντρική εξουσία, ακόμη και όταν οι καταγγελίες τους στρέφονταν εναντίον ενός ισχυρού τοπικού αξιωματούχου. Παράλληλα, αναδεικνύει τη σημασία της σχέσης ανάμεσα στην πόλη και την αγροτική της περιφέρεια. Οι αυθαιρεσίες που καταγγέλλονταν δεν αποτελούσαν αποκλειστικά αστικό πρόβλημα, αλλά αφορούσαν την ευρύτερη διοικητική και κοινωνική πραγματικότητα του καζά της Άρτας.

7.2.2. Οι οικονομικές αυθαιρεσίες του βοεβόδα — Φορολογία, επιτάξεις και παρεμβάσεις στην αγορά

Η καταγγελία των κατοίκων της Άρτας το 1564–1565 περιγράφει μια σειρά οικονομικών αυθαιρεσιών που αποδίδονταν στον τοπικό βοεβόδα και επιβάρυναν τόσο τον αστικό όσο και τον αγροτικό πληθυσμό.

Οι καταγγελίες δεν περιορίζονταν στην είσπραξη φόρων, αλλά επεκτείνονταν στην αυθαίρετη απαίτηση προϊόντων, στην προμήθεια τροφίμων και ζωοτροφών, στο εμπόριο σιτηρών και στη λειτουργία των αρτοποιείων. Η εικόνα που προκύπτει είναι εκείνη ενός αξιωματούχου ο οποίος, σύμφωνα με τους καταγγέλλοντες, χρησιμοποιούσε τη διοικητική του θέση για να επεμβαίνει σε διαφορετικούς τομείς της τοπικής οικονομίας.

Η αυθαίρετη μετατροπή των φόρων σε χρηματικές απαιτήσεις

Η πρώτη καταγγελία αφορούσε τον τρόπο είσπραξης των φόρων επί της αγροτικής παραγωγής. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο βοεβόδας δεν παραλάμβανε κατά τον προβλεπόμενο χρόνο τις οφειλόμενες ποσότητες από τα σιτηρά, τα αμπέλια και τον μούστο. Αντίθετα, άφηνε την υποχρέωση σε εκκρεμότητα και επανερχόταν αργότερα, όταν οι τιμές των προϊόντων είχαν αυξηθεί, απαιτώντας χρηματική καταβολή.

Το έγγραφο αναφέρει συγκεκριμένα τη δεκάτη (öşr), τον φόρο sâlâriye και τη δεκάτη του μούστου (öşr-i şıra). Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνει τη φορολογική σημασία της σιτοπαραγωγής και της αμπελοκαλλιέργειας στην περιοχή της Άρτας.

Με την πρακτική που καταγγελλόταν, ο βοεβόδας μπορούσε να επωφελείται από την άνοδο των τιμών, μετατρέποντας την αρχική υποχρέωση σε χρηματική απαίτηση υπολογισμένη με βάση την υψηλότερη αξία των προϊόντων. Για τους καλλιεργητές αυτό συνεπαγόταν πρόσθετη επιβάρυνση, ιδιαίτερα εάν είχαν ήδη διαθέσει την παραγωγή τους και έπρεπε να εξασφαλίσουν μετρητά για την εξόφληση του φόρου.

Οι επιτάξεις τροφίμων και η συνοδεία των ενόπλων

Μια δεύτερη καταγγελία περιγράφει τις απαιτήσεις του βοεβόδα κατά τις επισκέψεις του στην κωμόπολη και στα χωριά της περιφέρειας.

Σύμφωνα με την αναφορά, ο αξιωματούχος συνοδευόταν από δεκαπέντε έως είκοσι levend, δηλαδή ένοπλους άνδρες, και απαιτούσε χωρίς πληρωμή ζωοτροφές, τρόφιμα, πρόβατα, αρνιά, κοτόπουλα και άλλα είδη διατροφής.

Οι απαιτήσεις αυτές επιβάρυναν άμεσα τα νοικοκυριά, καθώς αφορούσαν προϊόντα που προορίζονταν είτε για οικογενειακή κατανάλωση είτε για διάθεση στην αγορά. Η παρουσία πολυμελούς ένοπλης συνοδείας ενίσχυε παράλληλα τη δυνατότητα του βοεβόδα να επιβάλλει τις απαιτήσεις του.

Οι καταγγέλλοντες θεωρούσαν ότι οι πρακτικές αυτές υπερέβαιναν τις νόμιμες υποχρεώσεις τους και αποτελούσαν αυθαίρετη εκμετάλλευση της διοικητικής εξουσίας.

Οι υπερβολικές εισπράξεις και οι αυθαίρετες χρηματικές ποινές

Οι κάτοικοι κατήγγειλαν επίσης ότι ο βοεβόδας εισέπραττε τον φόρο γάμου (resm-i arûs) σε ποσά μεγαλύτερα από εκείνα που προέβλεπαν ο νόμος και τα φορολογικά κατάστιχα.

Η αναφορά αυτή δείχνει ότι οι οικονομικές επιβαρύνσεις δεν περιορίζονταν στην παραγωγή και στο εμπόριο, αλλά συνδέονταν και με γεγονότα της οικογενειακής ζωής, όπως ο γάμος. Παράλληλα, ο βοεβόδας κατηγορούνταν ότι συλλάμβανε κατοίκους χωρίς να έχει διαπιστωθεί παράβασή τους και χωρίς την προβλεπόμενη δικαστική διαδικασία, εξαναγκάζοντάς τους να καταβάλλουν χρηματικά ποσά.

Στην περίπτωση αυτή, η οικονομική αυθαιρεσία συνδεόταν άμεσα με την κατάχρηση της διοικητικής εξουσίας, καθώς η σύλληψη ή η απειλή κράτησης χρησιμοποιούνταν ως μέσο απόσπασης χρημάτων.

Η παρέμβαση στην αγορά σιτηρών και στο ψωμί της Άρτας

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγγελία σχετικά με την προμήθεια σιταριού στους αρτοποιούς και τη διατίμηση του ψωμιού.

Σύμφωνα με το έγγραφο, ο βοεβόδας υποχρέωνε τους αρτοποιούς να παραλαμβάνουν σιτάρι σε τιμή υψηλότερη από την κανονική. Παράλληλα, στην καταγγελία γίνεται αναφορά σε ψωμί βάρους 800 ντιρχέμ και σε επιβαλλόμενο βάρος 400 ντιρχέμ, στο πλαίσιο των παρεμβάσεών του στη διατίμηση.

Η διαφορά αυτή αντιστοιχεί σε μείωση του βάρους κατά το ήμισυ. Για την πλήρη ερμηνεία της, ωστόσο, έχει σημασία η σχέση ανάμεσα στην τιμή πώλησης, στο βάρος του ψωμιού και στην επίσημη διατίμηση (narh).

Η καταγγελία δείχνει ότι η αγορά του ψωμιού λειτουργούσε μέσα σε ένα πλαίσιο διοικητικά καθορισμένων τιμών και βαρών. Η παρέμβαση του βοεβόδα επηρέαζε τόσο τους αρτοποιούς, που υποχρεώνονταν να προμηθεύονται σιτάρι με δυσμενείς όρους, όσο και τους καταναλωτές, για τους οποίους το ψωμί αποτελούσε βασικό είδος καθημερινής διατροφής. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία σχετικά με την οργανωμένη αρτοποιία και τη λειτουργία της αγοράς τροφίμων στην Άρτα του 16ου αιώνα.

Η σημασία των οικονομικών καταγγελιών

Οι πρακτικές που αποδίδονταν στον βοεβόδα κάλυπταν διαφορετικούς τομείς της τοπικής οικονομίας: από τη φορολόγηση των χωραφιών και των αμπελώνων έως την προμήθεια σιτηρών και την πώληση του ψωμιού.

Οι αγρότες αντιμετώπιζαν πρόσθετες φορολογικές απαιτήσεις και επιτάξεις προϊόντων, οι οικογένειες υπερβολικές χρηματικές επιβαρύνσεις, ενώ οι αρτοποιοί και οι καταναλωτές επηρεάζονταν από τις παρεμβάσεις στην αγορά.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι οι κάτοικοι επικαλούνταν συγκεκριμένους φορολογικούς και διοικητικούς κανόνες. Η διαμαρτυρία τους δεν στηριζόταν μόνο στο ύψος των απαιτήσεων, αλλά και στην παραβίαση όσων προέβλεπαν ο νόμος και τα κατάστιχα.

Η συλλογική προσφυγή τους στην κεντρική διοίκηση αποτελούσε έτσι μια προσπάθεια να αξιοποιήσουν τους ίδιους τους θεσμούς του οθωμανικού κράτους για να περιορίσουν τις αυθαιρεσίες του τοπικού αξιωματούχου.

7.2.3. Οι αυθαίρετες παρεμβάσεις στις κληρονομιές και στην οικογενειακή περιουσία

Μια ακόμη σοβαρή κατηγορία που περιλαμβανόταν στην προσφυγή των κατοίκων της Άρτας το 1564–1565 αφορούσε τις επεμβάσεις του βοεβόδα σε κληρονομικές υποθέσεις. Σε αντίθεση με τις φορολογικές καταχρήσεις, οι οποίες επηρέαζαν την παραγωγή και τις οικονομικές δραστηριότητες, οι παρεμβάσεις αυτές έθιγαν άμεσα την οικογενειακή περιουσία και τα δικαιώματα των νόμιμων κληρονόμων.

Στο οθωμανικό σύστημα, η εξέταση κληρονομικών διαφορών και η αναγνώριση σχετικών δικαιωμάτων ανήκαν στις αρμοδιότητες του καδή. Οι χριστιανοί μπορούσαν επίσης να ρυθμίζουν ορισμένα κληρονομικά ζητήματα στο πλαίσιο των δικών τους θρησκευτικών και κοινοτικών θεσμών, ενώ η προσφυγή στο οθωμανικό δικαστήριο παρείχε τη δυνατότητα επίσημης αναγνώρισης περιουσιακών δικαιωμάτων.

Η συγκεκριμένη καταγγελία των κατοίκων

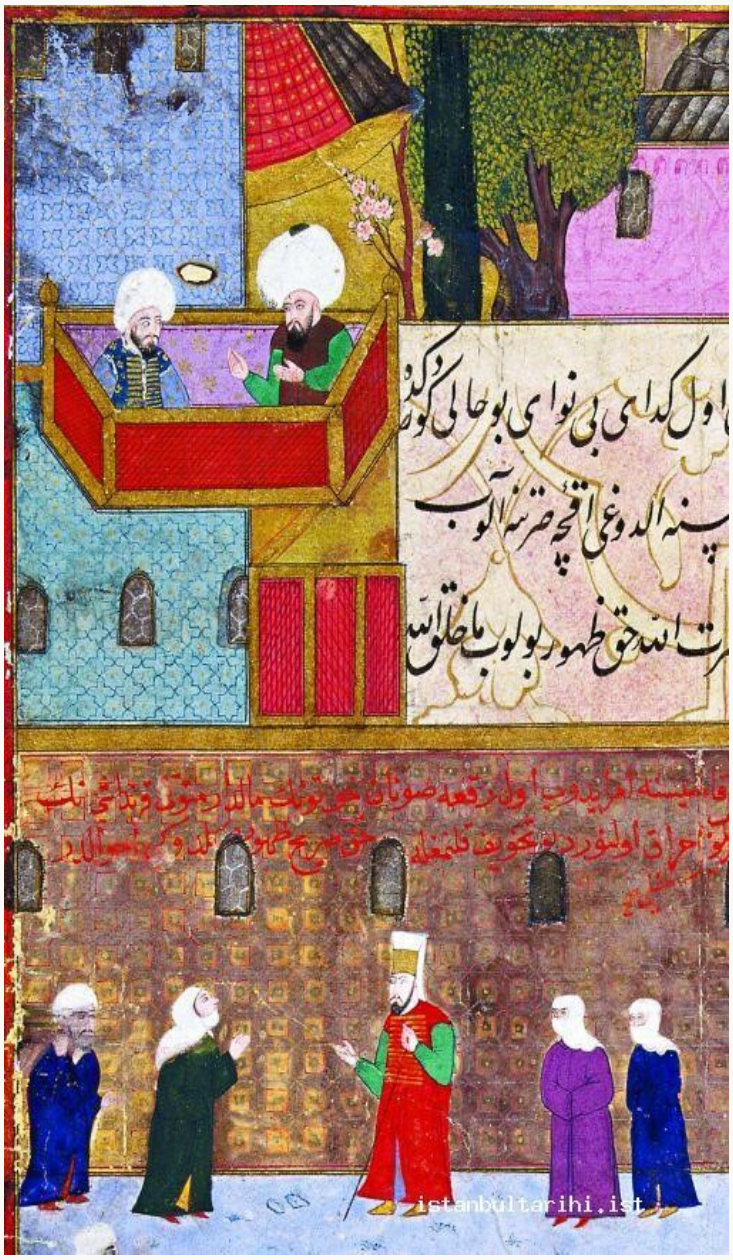
Το δημοσιευμένο οθωμανικό κείμενο αναφέρει:

«birimüz mürdoldukda vâris-i maʿrûfı olup şühûd-ı udûl ile şerʿî verâsetin isbât itmeğe kâdirler iken istimâʿ itdürmeyüp bilâ-maʿrifeti'l-kâdî muhallefâtın alup zabteyleyüp».

Σε ελληνική απόδοση:

«Όταν κάποιος από εμάς πεθαίνει, μολονότι υπάρχουν γνωστοί κληρονόμοι, οι οποίοι μπορούν να αποδείξουν το νόμιμο κληρονομικό τους δικαίωμα με αξιόπιστους μάρτυρες, εκείνος δεν επιτρέπει να εξεταστούν οι ισχυρισμοί τους και, χωρίς τη γνώση του καδή, παίρνει και κατάσχει την περιουσία που άφησε ο αποθανών».

Η διατύπωση αυτή είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Οι κάτοικοι δεν κατήγγελλαν απλώς ότι ο βοεβόδας διεκδικούσε περιουσίες αποθανόντων. Υποστήριζαν ότι επενέβαινε ακόμη και όταν υπήρχαν γνωστοί κληρονόμοι, οι οποίοι μπορούσαν να αποδείξουν τα δικαιώματά τους ενώπιον της δικαιοσύνης.

istanbultarihi.ist

Εικ. 36. Ο σουλτάνος Σουλεϊμάν Α΄ ο Μεγαλοπρεπής ακούει την καταγγελία ηλικιωμένης γυναίκας. Οθωμανική μικρογραφία, 1589. Hünernâme, τόμ. Β΄, εργαστήριο Nakkaş Osman. Βιβλιοθήκη Ανακτόρου Τοπ Καπί, Κωνσταντινούπολη, H.1524, φ. 151b.

Πηγή: Harika Tutku Çavdar, Osmanlı Minyatürlerinde Saray Hayatı (2020), σ. 204–205, εικ. 53.

Η καταγγελία περιλάμβανε, επομένως, τρεις διακριτές αυθαιρεσίες: την παρεμπόδιση της εξέτασης των κληρονομικών δικαιωμάτων, την παράκαμψη της δικαστικής αρμοδιότητας του καδή και την κατάσχεση της περιουσίας του αποθανόντος.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά στους αξιόπιστους μάρτυρες (şühûd-ı udûl). Οι καταγγέλλοντες επικαλούνταν μια αναγνωρισμένη διαδικασία απόδειξης των κληρονομικών δικαιωμάτων, υποστηρίζοντας ότι η ύπαρξη νόμιμων κληρονόμων μπορούσε να επιβεβαιωθεί με μαρτυρικές καταθέσεις.

Εξίσου σημαντική είναι η φράση bilâ-ma'rifeti'l-kâdî, δηλαδή «χωρίς τη γνώση του καδή». Η ίδια έκφραση εμφανίζεται και στην καταγγελία για τις αυθαίρετες συλλήψεις και χρηματικές

απαιτήσεις. Η επανάληψή της αναδεικνύει την παράκαμψη της δικαστικής αρχής ως βασικό στοιχείο των καταγγελλόμενων πρακτικών.

Για τις οικογένειες της Άρτας, η κατάσχεση μιας κληρονομιάς μπορούσε να έχει σοβαρές οικονομικές συνέπειες, καθώς στερούσε από τους νόμιμους δικαιούχους περιουσιακά στοιχεία που αποτελούσαν μέρος της οικογενειακής τους περιουσίας.

Η συγκεκριμένη μαρτυρία δείχνει ότι οι κάτοικοι απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην προστασία των κληρονομικών δικαιωμάτων τους και επιδίωκαν την εφαρμογή των προβλεπόμενων δικαστικών διαδικασιών.

Η υπόθεση συμπληρώνει την εικόνα που προκύπτει από τις προηγούμενες οικονομικές καταγγελίες. Ο βοεβόδας εμφανίζεται να επεμβαίνει όχι μόνο στην παραγωγή, στη φορολογία και στην αγορά, αλλά και στη μεταβίβαση της περιουσίας από τη μία γενιά στην επόμενη. Έτσι, η συλλογική προσφυγή αναδεικνύει πόσο άμεσα μπορούσαν οι πρακτικές ενός τοπικού αξιωματούχου να επηρεάζουν την οικονομική ασφάλεια και τη συνέχεια των οικογενειών.

7.2.4. Οι εξαναγκαστικοί γάμοι — Η παρέμβαση του βοεβόδα στην οικογενειακή ζωή

Μία από τις σοβαρότερες καταγγελίες που υπέβαλαν οι κάτοικοι της Άρτας το 1564–1565 αφορούσε την αυθαίρετη παρέμβαση του βοεβόδα στους γάμους των κοριτσιών τους. Η υπόθεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή μας μεταφέρει από τις οικονομικές καταχρήσεις και τις περιουσιακές διαφορές σε έναν από τους πιο προσωπικούς τομείς της καθημερινής ζωής: τη συγκρότηση της οικογένειας.

Σύμφωνα με την αναφορά, ο βοεβόδας επέβαλλε γάμους χωρίς τη συναίνεση των κοριτσιών και χωρίς την άδεια των κηδεμόνων τους, παρακάμπτοντας την αρμοδιότητα του καδή.

Το σχετικό απόσπασμα του οθωμανικού εγγράφου αναφέρει:

«kızlarımuzun rızâları ve velîlerinün izni olmadın bilâ-ma'rifeti'l-kâdî istedüği kimesnelere cebr ile tezvîc itdürüp»

Δηλαδή:

«Χωρίς τη συναίνεση των κοριτσιών μας και χωρίς την άδεια των κηδεμόνων τους, και χωρίς τη γνώση του καδή, τα εξαναγκάζει να παντρευτούν πρόσωπα της δικής του επιλογής».

Η διατύπωση αυτή περιλαμβάνει τρία ουσιαστικά στοιχεία: την απουσία συναίνεσης των ίδιων των κοριτσιών, την παράκαμψη των κηδεμόνων τους και την επέμβαση του βοεβόδα χωρίς τη συμμετοχή του αρμόδιου δικαστικού λειτουργού.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η χρήση της λέξης rızâ, που δηλώνει τη συναίνεση. Οι καταγγέλλοντες δεν επικαλούνταν αποκλειστικά την παραβίαση των δικαιωμάτων των πατέρων ή των κηδεμόνων, αλλά αναφέρονταν ρητά και στην απουσία συγκατάθεσης των ίδιων των κοριτσιών.

Η μαρτυρία αυτή αποκτά ιδιαίτερη αξία μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον της εποχής, όπου η οικογένεια και οι συγγενικές σχέσεις διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στη σύναψη γάμων. Η συναίνεση της μέλλουσας συζύγου εμφανίζεται εδώ ως στοιχείο που μπορούσε να προβληθεί ενώπιον της οθωμανικής διοίκησης.

Η καταγγελία αποκτά ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα επειδή ο βοεβόδας φέρεται να επέλεγε ο ίδιος τους άνδρες με τους οποίους θα παντρεύονταν τα κορίτσια. Η παρέμβασή του δεν περιοριζόταν, επομένως, σε μια οικογενειακή διαφωνία, αλλά συνιστούσε, σύμφωνα με τους κατοίκους, επιβολή συγκεκριμένων γάμων με τη χρήση της διοικητικής του ισχύος.

Η αντίδραση της κεντρικής διοίκησης

Η Πύλη αντιμετώπισε την καταγγελία ως ζήτημα που απαιτούσε διερεύνηση. Στη διαταγή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου ζητούσε να εξακριβωθεί:

«fi'l-vâkı‘ re‘âyânun kızların rızâları ve velîlerinün izinleri olmadın fuzûlî tezvîc itdüği sahîh midür, kaç nefer kimesnenün kızın tezvîc eylemişdür»

Σε ελληνική απόδοση:

«Αν πράγματι, χωρίς τη συναίνεση των κοριτσιών των υπηκόων και χωρίς την άδεια των κηδεμόνων τους, προχώρησε αυθαίρετα στους γάμους τους, και πόσων ανθρώπων τις κόρες πάντρεψε».

Η εντολή αυτή έχει ξεχωριστή σημασία. Η κεντρική διοίκηση δεν περιορίστηκε σε μια γενική σύσταση για την αποφυγή καταχρήσεων, αλλά ζήτησε να εξακριβωθεί η βασιμότητα της καταγγελίας και να προσδιοριστεί ο αριθμός των κοριτσιών που είχαν εξαναγκαστεί σε γάμο. Η έρευνα έπρεπε, επομένως, να εξετάσει συγκεκριμένες περιπτώσεις και όχι μόνο τη γενική συμπεριφορά του βοεβόδα.

Η σημασία της μαρτυρίας για την κοινωνία της Άρτας

Η καταγγελία αποκαλύπτει ότι οι αυθαιρεσίες της τοπικής εξουσίας μπορούσαν να υπερβαίνουν τα όρια της φορολογίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης, φθάνοντας μέχρι τις αποφάσεις που καθόριζαν την προσωπική και οικογενειακή ζωή.

Παράλληλα, η αναφορά στη συναίνεση των κοριτσιών, στην άδεια των κηδεμόνων και στην αρμοδιότητα του καδή μάς επιτρέπει να διακρίνουμε τρεις παράγοντες που συνδέονταν με τη διαδικασία του γάμου: τη μέλλουσα σύζυγο, την οικογένεια και τη δικαστική αρχή.

Η προσφυγή των Αρτινών δείχνει ότι η παρέμβαση του βοεβόδα αντιμετωπιζόταν ως παραβίαση αυτών των ορίων και ότι οι κάτοικοι αναζήτησαν προστασία επικαλούμενοι τους κανόνες του οθωμανικού συστήματος.

Η μαρτυρία αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία επειδή στο ίδιο έγγραφο ακολουθεί μια βαρύτερη καταγγελία: η αρπαγή ορφανών κοριτσιών ελεύθερης καταγωγής και η πώλησή τους ως δούλων. Οι δύο υποθέσεις, αν και διακριτές, αναδεικνύουν την ιδιαίτερα ευάλωτη θέση στην οποία

μπορούσαν να βρεθούν τα κορίτσια απέναντι στην αυθαιρεσία ενός ισχυρού τοπικού αξιωματούχου.

7.2.5. Η πώληση ορφανών κοριτσιών ως δούλων — Μια ιδιαίτερα σοβαρή καταγγελία

Ανάμεσα στις αυθαιρεσίες που κατήγγειλαν οι κάτοικοι της Άρτας το 1564–1565, η σοβαρότερη ίσως αφορούσε την πώληση ορφανών κοριτσιών ελεύθερης καταγωγής ως δούλων. Η καταγγελία αυτή ξεπερνούσε τα όρια της οικονομικής εκμετάλλευσης και της αυθαίρετης παρέμβασης στην οικογενειακή ζωή, καθώς αφορούσε την ίδια την προσωπική ελευθερία των κοριτσιών.

Σύμφωνα με την αναφορά των κατοίκων, ο βοεβόδας εκμεταλλευόταν την ευάλωτη θέση ορφανών κοριτσιών και τα πωλούσε ως δούλες, παρότι ήταν ελεύθερης καταγωγής.

Η κατηγορία αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα μέσα στο νομικό πλαίσιο της εποχής. Η δουλεία αποτελούσε αναγνωρισμένο θεσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά η αυθαίρετη υποδούλωση ενός ελεύθερου προσώπου ήταν αντίθετη προς τους κανόνες του οθωμανικού δικαίου. Η πράξη που αποδιδόταν στον βοεβόδα συνιστούσε, επομένως, παραβίαση της βασικής νομικής διάκρισης ανάμεσα στον ελεύθερο άνθρωπο και στον δούλο.

Η ελεύθερη καταγωγή των κοριτσιών

Η καταγγελία των κατοίκων περιλαμβάνει μια ιδιαίτερα σοβαρή αναφορά:

«ve baʿzı yetîme hurratü'l-asl reʿâyâ kızların birer bahâne ile tutup Yehûdîlere "esîr" diyü beyʿ eyleyüp hılâf-ı şerʿ u kânûn teʿaddî itdüğin»

Δηλαδή:

«Και ότι, με διάφορες προφάσεις, συλλαμβάνει ορισμένα ορφανά κορίτσια των υπηκόων, ελεύθερα εκ γενετής, και τα πουλά σε Εβραίους ως δούλες, διαπράττοντας αυθαιρεσίες αντίθετες προς τον ιερό νόμο και τον κρατικό νόμο».

Ιδιαίτερη σημασία έχει η έκφραση hurratü'l-asl, που δηλώνει την ελεύθερη εκ γενετής γυναίκα. Οι κάτοικοι κατήγγειλαν, επομένως, ότι ο βοεβόδας αντιμετώπιζε ως δούλες κορίτσια που είχαν γεννηθεί ελεύθερα.

Η αναφορά στην ορφάνια υπογραμμίζει την ευάλωτη θέση τους, ενώ η φράση birer bahâne ile («με διάφορες προφάσεις») δείχνει ότι, σύμφωνα με τους καταγγέλλοντες, ο αξιωματούχος αναζητούσε προσχήματα για τη σύλληψή τους.

Η καταγγελία χαρακτήριζε ρητά αυτές τις πράξεις αντίθετες προς τον θρησκευτικό και τον κρατικό νόμο (hılâf-ı şerʿ u kânûn).

Η αναφορά στους Εβραίους αγοραστές

Ένα ακόμη στοιχείο της καταγγελίας είναι η αναφορά σε Εβραίους ως αγοραστές των κοριτσιών.

Η πληροφορία αυτή πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υπόθεσης. Η Άρτα διέθετε οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί στα προηγούμενα κεφάλαια, αλλά η διαταγή αναφέρεται σε καταγγελλόμενες συναλλαγές με συγκεκριμένα πρόσωπα και όχι στη δραστηριότητα της κοινότητας συνολικά.

Η σημασία της αναφοράς βρίσκεται κυρίως στο ότι, σύμφωνα με τους καταγγέλλοντες, η υπόθεση δεν περιοριζόταν στην παράνομη κατακράτηση των κοριτσιών, αλλά περιλάμβανε και την πώλησή τους σε τρίτους.

Πρόκειται για μια πληροφορία που διευρύνει το περιεχόμενο της καταγγελίας, καθώς η πράξη που αποδιδόταν στον βοεβόδα συνδεόταν με συναλλαγές στις οποίες εμπλέκονταν και άλλα πρόσωπα.

Η εντολή της Πύλης για τη διερεύνηση της υπόθεσης

Η κεντρική οθωμανική διοίκηση έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην καταγγελία για την πώληση των ορφανών κοριτσιών. Στη διαταγή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου ζητούσε να εξακριβωθεί:

«ve Yehûdîlere "esîr" diyü bey‘ eyledüği vâkı‘ mıdur, kaç nefer kızı bey‘ eylemişdür ve kimlerün kızıdur ve iştirâ eyleyenler kimlerdür»

Δηλαδή:

«Και αν πράγματι τις πούλησε σε Εβραίους ως δούλες, πόσα κορίτσια πούλησε, ποιων ανθρώπων ήταν οι κόρες και ποιοι ήταν εκείνοι που τις αγόρασαν».

Η διατύπωση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η Πύλη δεν περιορίστηκε σε μια γενική εντολή για τον έλεγχο της συμπεριφοράς του βοεβόδα, αλλά ζήτησε να διερευνηθούν συγκεκριμένα περιστατικά: αν πραγματοποιήθηκαν οι πωλήσεις, πόσα κορίτσια αφορούσαν, ποια ήταν η οικογενειακή τους προέλευση και ποιοι ήταν οι αγοραστές.

Η αναζήτηση αυτών των στοιχείων ήταν ουσιαστική για τη διερεύνηση της υπόθεσης. Η εξακρίβωση της ταυτότητας των κοριτσιών και των αγοραστών μπορούσε να επιτρέψει τον εντοπισμό των εμπλεκομένων και την εξέταση της νομιμότητας των συναλλαγών.

Η εντολή εντασσόταν σε μια ευρύτερη έρευνα για τις καταγγελλόμενες αυθαιρεσίες του βοεβόδα. Οι καδήδες όφειλαν να εξετάσουν προσεκτικά όλες τις κατηγορίες και να υποβάλουν λεπτομερή αναφορά στην κεντρική διοίκηση, χωρίς να αποκρύψουν κανένα στοιχείο.

Η σημασία της μαρτυρίας για την κοινωνική ιστορία της Άρτας

Η καταγγελία για την πώληση των ορφανών κοριτσιών αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μαρτυρίες για τις συνθήκες ζωής των ευάλωτων μελών της κοινωνίας της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα.

Φωτίζει μια πλευρά της καθημερινότητας που απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από τις φορολογικές απογραφές: τους κινδύνους που μπορούσαν να αντιμετωπίζουν πρόσωπα χωρίς ισχυρή οικογενειακή προστασία, ιδιαίτερα όταν η τοπική εξουσία λειτουργούσε αυθαίρετα.

Η σύνδεση με την προηγούμενη καταγγελία για τους εξαναγκαστικούς γάμους είναι χαρακτηριστική. Και στις δύο περιπτώσεις, ο βοεβόδας κατηγορούνταν ότι παρενέβαινε στη ζωή κοριτσιών, παραβιάζοντας τη βούληση ή την προσωπική τους ελευθερία.

Οι δύο υποθέσεις, ωστόσο, αφορούσαν διαφορετικές πράξεις: στην πρώτη καταγγελλόταν η επιβολή γάμων χωρίς συναίνεση, ενώ στη δεύτερη η πώληση ελεύθερων κοριτσιών ως δούλων. Η συλλογική προσφυγή των κατοίκων αποκτά έτσι μια πρόσθετη διάσταση. Δεν αφορούσε μόνο την προστασία των οικονομικών τους συμφερόντων, αλλά και την υπεράσπιση της προσωπικής ελευθερίας μελών της τοπικής κοινωνίας.

7.2.6. Η αντίδραση της κεντρικής διοίκησης — Η εντολή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου

Η συλλογική καταγγελία των κατοίκων της Άρτας προκάλεσε την παρέμβαση της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, η οποία εξέδωσε αυτοκρατορική διαταγή προς τους καδήδες της Άρτας και του Αγγελοκάστρου, αναθέτοντάς τους τη διερεύνηση των αυθαιρεσιών που αποδίδονταν στον βοεβόδα.

Η ανάθεση της έρευνας σε δύο δικαστικούς λειτουργούς έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η υπόθεση δεν περιορίστηκε στον καδή της Άρτας, αλλά συμπεριλήφθηκε στη διαδικασία και ο καδής του γειτονικού Αγγελοκάστρου. Και οι δύο καλούνταν να ενεργήσουν σύμφωνα με τις οδηγίες της κεντρικής εξουσίας.

Η διερεύνηση των καταγγελιών

Η αυτοκρατορική διαταγή δεν περιοριζόταν σε μια γενική σύσταση για την αποφυγή καταχρήσεων. Ζητούσε να εξακριβωθούν συγκεκριμένα περιστατικά και να συγκεντρωθούν πληροφορίες για τις πράξεις που αποδίδονταν στον βοεβόδα.

Οι καδήδες έπρεπε να εξετάσουν αν είχαν πραγματοποιηθεί εξαναγκαστικοί γάμοι χωρίς τη συναίνεση των κοριτσιών και την άδεια των κηδεμόνων τους, καθώς και πόσες περιπτώσεις αφορούσαν. Αντίστοιχα, για την καταγγελλόμενη πώληση ορφανών κοριτσιών ως δούλων, ζητούνταν ο αριθμός τους, η οικογενειακή τους προέλευση και η ταυτότητα των αγοραστών.

Η έρευνα επεκτεινόταν και στις οικονομικές αυθαιρεσίες. Η Πύλη ζητούσε να εξακριβωθεί αν είχαν εισπραχθεί χρήματα αντίθετα προς τον νόμο, από ποιους κατοίκους και σε ποια ποσά.

Ιδιαίτερα συγκεκριμένες ήταν οι οδηγίες σχετικά με την αγορά του σιταριού. Οι καδήδες έπρεπε να ερευνήσουν αν ο βοεβόδας είχε επιβάλει στους αρτοποιούς την αγορά σιταριού σε τιμή υψηλότερη από την κανονική, ποια ήταν η τιμή του κατά τον χρόνο της συναλλαγής και πόσο μεγαλύτερο ποσό είχε απαιτηθεί.

Η απαίτηση αυτών των πληροφοριών δείχνει ότι η κεντρική διοίκηση επιδίωκε να εξετάσει τις καταγγελίες μέσα από συγκεκριμένα περιστατικά, πρόσωπα και οικονομικά στοιχεία.

Η υποχρέωση αναφοράς στην Πύλη

Στο καταληκτικό μέρος της διαταγής διαβάζουμε:

«bi'l-cümle re'âyâya zulm ü te'addîsi var mıdur, keyfiyyet-i ahvâli niçedür; tamâm ma'lûm idinüp aslâ bir mâddesin ketmitmeyüp mufassal [ü] meşrûh yazup bildüresin»

Δηλαδή:

«Και γενικά, αν έχει διαπράξει αδικίες και αυθαιρεσίες σε βάρος των υπηκόων και ποια ακριβώς είναι η κατάσταση· αφού εξακριβώσεις πλήρως τα γεγονότα, να τα αναφέρεις γραπτώς, λεπτομερώς και αναλυτικά, χωρίς να αποκρύψεις απολύτως κανένα στοιχείο».

Η διατύπωση αυτή συνοψίζει τον χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εντολής. Η Πύλη απαιτούσε προσεκτική διερεύνηση και πλήρη ενημέρωση για τα αποτελέσματά της.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η φράση aslâ bir mâddesin ketmitmeyüp, δηλαδή «χωρίς να αποκρύψεις απολύτως κανένα στοιχείο». Η κεντρική διοίκηση ζητούσε να καταγραφούν όλες οι διαπιστώσεις, ώστε να αποκτήσει σαφή εικόνα της συμπεριφοράς του βοεβόδα.

Η διαδικασία αυτή αναδεικνύει τον ρόλο του καδή ως συνδετικού κρίκου ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και στην κεντρική εξουσία. Πέρα από την απονομή της δικαιοσύνης, μπορούσε να αναλαμβάνει τη διερεύνηση καταγγελιών κατά διοικητικών αξιωματούχων και να αποστέλλει σχετικές αναφορές στην Κωνσταντινούπολη.

Η κεντρική εξουσία απέναντι στις τοπικές αυθαιρεσίες

Η παρέμβαση της Πύλης αποκαλύπτει μια σημαντική πλευρά της λειτουργίας του οθωμανικού κράτους.

Οι τοπικοί αξιωματούχοι διέθεταν σημαντικές αρμοδιότητες, αλλά η εξουσία τους υπόκειτο σε κανόνες και μπορούσε να ελεγχθεί από την κεντρική διοίκηση. Η εξέταση καταγγελιών εναντίον τους αποτελούσε έναν τρόπο προστασίας των υπηκόων, αλλά και διατήρησης της διοικητικής τάξης.

Η περίπτωση της Άρτας είναι χαρακτηριστική. Οι κάτοικοι δεν αμφισβητούσαν συνολικά την οθωμανική κυριαρχία, αλλά ζητούσαν την παρέμβαση της ανώτατης εξουσίας εναντίον ενός τοπικού αξιωματούχου, επικαλούμενοι την παραβίαση των κανόνων που αναγνώριζε το ίδιο το κράτος.

Η έκβαση της υπόθεσης

Η διαταγή 1007 επιβεβαιώνει ότι η συλλογική καταγγελία έφθασε στην κεντρική διοίκηση και ότι δόθηκε εντολή για τη διερεύνησή της.

Η έκδοση της διαταγής, ωστόσο, δεν ταυτίζεται με την ολοκλήρωση της έρευνας. Από το συγκεκριμένο έγγραφο δεν προκύπτει αν επιβεβαιώθηκαν οι κατηγορίες, αν αποκαταστάθηκαν οι αδικίες ή αν επιβλήθηκαν κυρώσεις στον βοεβόδα. Η σημασία του βρίσκεται πρωτίστως στο ότι

διασώζει τόσο το περιεχόμενο της συλλογικής προσφυγής όσο και την επίσημη αντίδραση της κεντρικής εξουσίας.

Μια σπάνια μαρτυρία συλλογικής δράσης

Η υπόθεση του 1564–1565 μας επιτρέπει να δούμε τους κατοίκους της Άρτας όχι μόνο ως φορολογουμένους και υπηκόους, αλλά και ως ανθρώπους που αναλάμβαναν πρωτοβουλίες για την προστασία των συμφερόντων και των δικαιωμάτων τους.

Η αποστολή εκπροσώπου στην Κωνσταντινούπολη προϋπέθετε συνεννόηση και κάποια μορφή συλλογικής οργάνωσης. Διαφορετικές καταγγελίες, που αφορούσαν τη φορολογία, την αγορά, τις κληρονομιές και την οικογενειακή ζωή, παρουσιάστηκαν ως κοινό πρόβλημα της τοπικής κοινωνίας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η προσφυγή προερχόταν από τους υπηκόους του καζά της Άρτας. Η διατύπωση αυτή τοποθετεί την υπόθεση σε ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, συνδέοντας την πόλη με τα χωριά της περιφέρειάς της. Η μαρτυρία, επομένως, δεν φωτίζει μόνο τις καταγγελλόμενες αυθαιρεσίες. Αναδεικνύει και τη δυνατότητα συλλογικής δράσης των κατοίκων, οι οποίοι αξιοποίησαν τους θεσμούς της οθωμανικής διοίκησης για να διεκδικήσουν προστασία.

Συνολική αποτίμηση της καταγγελίας του 1564–1565

Η καταγγελία των κατοίκων της Άρτας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια για την κοινωνική ιστορία της πόλης κατά τον 16ο αιώνα. Μέσα από ένα μόνο διοικητικό έγγραφο αναδύονται διαφορετικές όψεις της καθημερινότητας: η φορολογία των καλλιεργητών, οι υποχρεώσεις των χωριών απέναντι στους αξιωματούχους, η λειτουργία της αγοράς, η προστασία της οικογενειακής περιουσίας, οι γάμοι και η θέση των ευάλωτων μελών της κοινωνίας.

Πρόκειται για πληροφορίες που συμπληρώνουν ουσιαστικά την εικόνα που προσφέρουν τα φορολογικά κατάστιχα της εποχής.

Η μεγαλύτερη, ωστόσο, αξία του εγγράφου βρίσκεται στο ότι διασώζει, μέσα από τη γλώσσα της οθωμανικής διοίκησης, τη συλλογική διαμαρτυρία των ίδιων των κατοίκων. Οι Αρτινοί εμφανίζονται να γνωρίζουν τα όρια των νόμιμων υποχρεώσεών τους και να αντιδρούν όταν θεωρούν ότι αυτά παραβιάζονται.

Η προσφυγή τους στην Κωνσταντινούπολη φανερώνει μια τοπική κοινωνία ικανή να κινητοποιείται και να αξιοποιεί τους θεσμούς της οθωμανικής διοίκησης για την προστασία των συμφερόντων και των δικαιωμάτων της.

Με αυτή την έννοια, η υπόθεση του 1564–1565 αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική μαρτυρία για τις σχέσεις ανάμεσα στους κατοίκους της Άρτας και στους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας κατά τους πρώτους ενάμιση αιώνες μετά την κατάκτηση.

7.3. Γενίτσαροι και κακοποιοί στην Άρτα — Η παρέμβαση της Πύλης (περ. 1595–1596)

Προς το τέλος του 16ου αιώνα, μια αυτοκρατορική διαταγή αποκαλύπτει προβλήματα που προκαλούσαν στην Άρτα τόσο στρατιώτες του οθωμανικού στρατού όσο και πρόσωπα που εκμεταλλεύονταν τη στρατιωτική ιδιότητα για να αυθαιρετούν σε βάρος των κατοίκων.

Η μαρτυρία προέρχεται από το 73ο Mühimme Defteri, τη διαταγή 642, η οποία απευθυνόταν στον καδή της Άρτας (Narde kadısına). Το κατάστιχο καλύπτει την περίοδο 1595–1596, κατά τη μετάβαση από τη βασιλεία του Μουράτ Γ΄ σε εκείνη του Μωάμεθ Γ΄.

Η διαταγή έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή μας επιτρέπει να εξετάσουμε μια διαφορετική πλευρά των σχέσεων ανάμεσα στους κατοίκους και στους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας. Ενώ η καταγγελία του 1564–1565 αφορούσε τις αυθαιρεσίες του βοεβόδα, εδώ το πρόβλημα συνδεόταν με τη συμπεριφορά στρατιωτών και ανθρώπων που παρίσταναν τους στρατιωτικούς.

Οι αυθαιρεσίες των γενιτσάρων

Στην αρχή της διαταγής αναφέρεται:

«Dergâh-ı mu‘allâm yeniçerilerinden bazı yeniçeriler kazâ-i mezbûr ahâlîsini hilâf-ı şer‘ rencîde etmekden hâlî olmayup»

Δηλαδή:

«Ορισμένοι από τους γενιτσάρους της Υψηλής Πύλης δεν έπαυαν να παρενοχλούν τους κατοίκους του συγκεκριμένου καζά, κατά παράβαση του νόμου».

Η διατύπωση είναι σαφής. Οι καταγγελίες αφορούσαν ορισμένους γενιτσάρους, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τη θέση τους και προκαλούσαν προβλήματα στον τοπικό πληθυσμό.

Ο όρος rencîde etmek δηλώνει την παρενόχληση ή την πρόκληση ταλαιπωρίας, ενώ η έκφραση hilâf-ı şer‘ χαρακτηρίζει τις ενέργειες αυτές ως αντίθετες προς τον ισχύοντα θρησκευτικό νόμο. Η διαταγή δεν προσδιορίζει αναλυτικά τις πράξεις των συγκεκριμένων στρατιωτών. Η σημασία της βρίσκεται στο ότι η συμπεριφορά τους είχε προκαλέσει την παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης.

Κακοποιοί που παρίσταναν τους γενιτσάρους

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η δεύτερη κατηγορία παραβατών που αναφέρεται στο έγγραφο.

Η διαταγή συνεχίζει:

«ve bazı eşkiyâ başlarına burma sarınup ve yağmurluk giyüp yeniçeri ve acemioğlanı nâmına gezüp Müslümânlara te‘addî eyledüklerin»

Δηλαδή:

«Και ορισμένοι κακοποιοί, τυλίγοντας στο κεφάλι τους χαρακτηριστικό κάλυμμα και φορώντας επανωφόρια, κυκλοφορούσαν παρουσιάζοντας τον εαυτό τους ως γενιτσάρους και acemi oğlanları, διαπράττοντας αυθαιρεσίες σε βάρος μουσουλμάνων».

Η αναφορά αυτή είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Οι παραβάτες δεν ήταν όλοι πραγματικοί στρατιώτες. Ορισμένοι χρησιμοποιούσαν την ενδυμασία και τα διακριτικά της στρατιωτικής ιδιότητας για να εμφανίζονται ως μέλη του οθωμανικού στρατού.

Εικ. 37. Γενίτσαροι και οθωμανοί στρατιωτικοί αξιωματούχοι σε επίσημη πομπή. Λεπτομέρεια εικονογραφημένου κυλίνδρου του 17ου αιώνα. Βιβλιοθήκη John Rylands, Πανεπιστήμιο Μάντσεστερ, Turkish MS 4. Πηγή: https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-TURKISH-00004

Η διαταγή αναφέρει δύο χαρακτηριστικά της εμφάνισής τους: το burma, ένα είδος περιτυλίγματος της κεφαλής, και το yağmurluk, επανωφόρι που χρησιμοποιούνταν για προστασία από τη βροχή. Με αυτή την εμφάνιση παρουσιάζονταν ως γενίτσαροι ή ως acemi oğlanları, δηλαδή νεαροί στρατολογημένοι που προετοιμάζονταν για την υπηρεσία στο οθωμανικό στρατιωτικό σύστημα.

Η διάκριση είναι ουσιαστική. Η καταγγελία αφορούσε αφενός πραγματικούς γενιτσάρους και αφετέρου κακοποιούς που αντιποιούνταν τη στρατιωτική ιδιότητα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η διαταγή αναφέρει ρητά αυθαιρεσίες σε βάρος μουσουλμάνων κατοίκων. Επομένως, τα προβλήματα δεν περιορίζονταν στις σχέσεις των στρατιωτών με τον χριστιανικό πληθυσμό, αλλά επηρέαζαν και μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας.

Ο Μεχμέτ, επικεφαλής στρατιωτικού τμήματος στην Άρτα

Η διαταγή μάς προσφέρει και μια σπάνια ονομαστική πληροφορία για τη στρατιωτική διοίκηση της Άρτας στα τέλη του 16ου αιώνα. Αναφέρει ότι ο Μεχμέτ, ο οποίος υπηρετούσε τότε στη φρούρηση της πόλης, είχε οριστεί υπεύθυνος για την αντιμετώπιση των παραβατών:

«bi'l-fi'il Narde muhâfazasında olan Mehmed bölükbaşı ağaları mektûbuyla zâbit ta'yîn olunmuşdur»

Δηλαδή:

«Ο Μεχμέτ, επικεφαλής στρατιωτικού τμήματος, ο οποίος υπηρετεί αυτή την περίοδο στη φρούρηση της Άρτας, έχει οριστεί υπεύθυνος για την επιβολή της τάξης με έγγραφο των ανωτέρων του».

Ο τίτλος bölükbaşı δήλωνε τον επικεφαλής στρατιωτικού τμήματος. Η παρουσία του Μεχμέτ στην Άρτα συνδέεται στο έγγραφο με την υπηρεσία φρούρησης της πόλης (Narde muhâfazası).

Πρόκειται για μια ιδιαίτερα χρήσιμη πληροφορία, καθώς μας δίνει το όνομα ενός στρατιωτικού αξιωματούχου που υπηρετούσε στην Άρτα κατά την περίοδο αυτή. Η κεντρική διοίκηση αναγνώριζε την αρμοδιότητά του να ελέγχει τους παραβάτες και ζητούσε από τον καδή να συνεργαστεί μαζί του.

Η εντολή της Πύλης προς τον καδή

Η αυτοκρατορική διαταγή ζητούσε από τον καδή της Άρτας να φροντίσει ώστε όσοι προκαλούσαν αυθαιρεσίες σε βάρος των κατοίκων να τεθούν υπό τον έλεγχο του Μεχμέτ. Ιδιαίτερα συγκεκριμένες ήταν οι οδηγίες για εκείνους που θα αρνούνταν να συμμορφωθούν.

Το έγγραφο αναφέρει:

«inâd ve muhâlefet üzre olanları bölükleri ve isimleri ve resimleri ile mufassal ve meşrûh üzre yazup Asitâne-i saʻâdetüme maʻan arz eyleyesin»

Δηλαδή:

«Εκείνους που επιμένουν στην ανυπακοή και στην αντίσταση να τους καταγράψεις αναλυτικά, αναφέροντας τις στρατιωτικές τους μονάδες, τα ονόματα και τα χαρακτηριστικά τους, και να υποβάλεις σχετική αναφορά στην Κωνσταντινούπολη».

Η απαίτηση αυτή δείχνει ότι η κεντρική διοίκηση επιδίωκε να εντοπίσει συγκεκριμένα πρόσωπα και να πληροφορηθεί ποιοι αρνούνταν να υπακούσουν στις διαταγές. Η αναφορά στις στρατιωτικές μονάδες (bölükleri), στα ονόματα (isimleri) και στα χαρακτηριστικά (resimleri) υποδηλώνει την ανάγκη ακριβούς ταυτοποίησης των παραβατών. Η εντολή δεν περιοριζόταν, επομένως, σε μια γενική σύσταση για την αποκατάσταση της τάξης. Προέβλεπε συγκεκριμένη διαδικασία ελέγχου, καταγραφής και ενημέρωσης της κεντρικής εξουσίας.

Η προστασία των κατοίκων ως αυτοκρατορική υποχρέωση

Το καταληκτικό μέρος της διαταγής περιλαμβάνει μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική διατύπωση:

«ve’l-hâsıl reʻâyâ ve berâyâya ve ahâlî bir vilâyetden bir ferde teʻaddî olunduğuna katʻâ rızâ-yı şerîfim yokdur»

Δηλαδή:

«Και, εν κατακλείδι, δεν είναι καθόλου σύμφωνο με την αυτοκρατορική μου βούληση να υφίσταται αυθαιρεσίες έστω και ένα πρόσωπο από τους υπηκόους και τους κατοίκους μιας περιοχής».

Η φράση αυτή εκφράζει την επίσημη θέση της οθωμανικής κεντρικής διοίκησης απέναντι στις αυθαιρεσίες των εκπροσώπων της εξουσίας και των στρατιωτικών σωμάτων. Ο σουλτάνος διακήρυσσε ότι δεν ανεχόταν την καταπίεση των υπηκόων και απαιτούσε από τους τοπικούς αξιωματούχους να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για την προστασία τους.

Η διατύπωση αυτή δεν σημαίνει ότι οι αυθαιρεσίες εξαλείφονταν στην πράξη. Φανερώνει, όμως, τις αρχές που επικαλούνταν η κεντρική διοίκηση όταν παρενέβαινε για την αντιμετώπισή τους.

Η σημασία της διαταγής για την ιστορία της Άρτας

Η διαταγή του 1595–1596 αποτελεί μια ακόμη σημαντική μαρτυρία για τις σχέσεις ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και στην οθωμανική εξουσία. Αποκαλύπτει ότι στην Άρτα υπήρχαν προβλήματα όχι μόνο από τη συμπεριφορά πραγματικών στρατιωτών, αλλά και από πρόσωπα που εκμεταλλεύονταν το κύρος της στρατιωτικής ιδιότητας για να αυθαιρετούν.

Παράλληλα, μας δίνει το όνομα του Μεχμέτ, ενός στρατιωτικού αξιωματούχου που υπηρετούσε στη φρούρηση της πόλης, και φωτίζει τη συνεργασία ανάμεσα στον καδή και στη στρατιωτική διοίκηση για την αντιμετώπιση των παραβατών. Σε συνδυασμό με τη συλλογική καταγγελία των κατοίκων κατά του βοεβόδα το 1564–1565, η νέα μαρτυρία συμπληρώνει την εικόνα της Άρτας κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.

Οι δύο υποθέσεις αφορούν διαφορετικές μορφές αυθαιρεσίας, αλλά αναδεικνύουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: την παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης για τον έλεγχο της τοπικής εξουσίας και την προστασία των κατοίκων.

Η περίπτωση του 1595–1596 παρουσιάζει επιπλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή οι καταγγελλόμενες πράξεις δεν αποδίδονταν αποκλειστικά σε νόμιμους εκπροσώπους της στρατιωτικής εξουσίας, αλλά και σε ανθρώπους που εμφανίζονταν ψευδώς ως μέλη της. Έτσι, η διαταγή φωτίζει μια λιγότερο γνωστή πλευρά της καθημερινής ζωής στην οθωμανική Άρτα: τις δυσκολίες που μπορούσε να δημιουργήσει η στρατιωτική παρουσία, αλλά και την προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να περιορίσει την αυθαίρετη χρήση της στρατιωτικής ιδιότητας.

7.4. Το παιδομάζωμα, οι χριστιανικές οικογένειες και η περίπτωση του Μουχαμέτη Παπαδάτου

Το παιδομάζωμα, γνωστό στην οθωμανική διοίκηση ως devşirme, αποτέλεσε έναν από τους ιδιαίτερους μηχανισμούς με τους οποίους η Οθωμανική Αυτοκρατορία στελέχωνε τον στρατό και τις ανώτερες κρατικές υπηρεσίες της. Διαμορφώθηκε κατά τον 15ο αιώνα και εφαρμόστηκε κυρίως στους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων. Η οθωμανική εξουσία επέλεγε αγόρια από χριστιανικές οικογένειες, τα απομάκρυνε από το οικογενειακό και θρησκευτικό τους περιβάλλον και τα ενέτασσε στην υπηρεσία του σουλτάνου.

Δεν επρόκειτο για μια συνηθισμένη στρατολόγηση. Τα παιδιά εξισλαμίζονταν, αποκτούσαν μουσουλμανικά ονόματα και εκπαιδεύονταν ώστε να υπηρετήσουν το κράτος. Ο θεσμός συνδεόταν με το σύστημα των kul, δηλαδή των προσωπικά εξαρτημένων υπηρετών του σουλτάνου, από τους οποίους προέρχονταν στρατιωτικοί και ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι.

Με αυτόν τον τρόπο, ο σουλτάνος συγκροτούσε ένα στρατιωτικό και διοικητικό δυναμικό, του οποίου η σταδιοδρομία εξαρτιόταν από την αυτοκρατορική υπηρεσία και όχι από την κληρονομική θέση μιας τοπικής οικογένειας.

7.4.1. Η επιλογή και η καταγραφή των παιδιών

Το παιδομάζωμα δεν πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο ούτε με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιοχές. Η κεντρική διοίκηση εξέδιδε σχετικές διαταγές και εξουσιοδοτημένοι αξιωματικοί περιόδευαν στις επαρχίες όπου είχε αποφασιστεί η στρατολόγηση. Οι τοπικές αρχές συμμετείχαν στη συγκέντρωση και στον έλεγχο των αγοριών.

Εικ. 38. Καταγραφή χριστιανόπουλων στο πλαίσιο του οθωμανικού παιδομαζώματος (devşirme), παρουσία του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄. Μικρογραφία από το Süleymannâme (1558). Βιβλιοθήκη Ανακτόρου Τοπ Καπί, Κωνσταντινούπολη, H.1517, φ. 31ν.

Οι κανονισμοί προέβλεπαν την επιλογή αγοριών με βάση την ηλικία, τη σωματική διάπλαση, την υγεία και την οικογενειακή τους κατάσταση. Τα ηλικιακά όρια παρουσίαζαν διακυμάνσεις ανάλογα με την περίοδο και τις ανάγκες της διοίκησης. Προβλέπονταν επίσης εξαιρέσεις, μεταξύ άλλων για τους μοναχογιούς και τα ήδη παντρεμένα αγόρια, αν και η εφαρμογή τους δεν ήταν πάντοτε ομοιόμορφη. Οι στρατολογημένοι καταγράφονταν σε ειδικά κατάστιχα (devşirme defterleri), στα οποία σημειώνονταν το όνομα του παιδιού και του πατέρα του, η ηλικία, ο τόπος καταγωγής και τα σωματικά χαρακτηριστικά που επέτρεπαν την αναγνώρισή του. Σε ορισμένες περιπτώσεις καταχωρίζονταν ακόμη και ουλές ή άλλα ιδιαίτερα σημάδια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κατάστιχο του 1603–1604, το οποίο μελέτησε η Gülay Yılmaz. Σε αυτό καταγράφονται συνολικά 2.604 αγόρια που στρατολογήθηκαν από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Η μελέτη δείχνει με πόση λεπτομέρεια οργανωνόταν η επιλογή, η καταγραφή και η μεταφορά τους.

Το κατάστιχο περιλαμβάνει ομάδες αγοριών από τη Ρούμελη και άλλες περιοχές των Βαλκανίων, καθώς και από τη Μικρά Ασία. Το υλικό αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των χριστιανικών πληθυσμών, επειδή διασώζει πληροφορίες για παιδιά που διαφορετικά θα παρέμεναν άγνωστα.

Η γεωγραφική αυτή διάσταση έχει σημασία για την ιστορία της Ηπείρου, χωρίς να συνιστά από μόνη της μαρτυρία για συγκεκριμένη στρατολόγηση στην Άρτα. Παρότι η απογραφή του 1603–1604 είναι λίγο μεταγενέστερη από τα χρονικά όρια της μελέτης μας, προσφέρει πολύτιμα συγκριτικά στοιχεία για τη λειτουργία του θεσμού.

7.4.2. Από τη χριστιανική οικογένεια στην υπηρεσία του σουλτάνου

Μετά τη συγκέντρωσή τους, τα αγόρια οδηγούνταν κατά ομάδες προς την Κωνσταντινούπολη. Εκεί ακολουθούσε νέα αξιολόγηση, η οποία καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη μελλοντική τους πορεία.

Ορισμένα επιλέγονταν για εκπαίδευση στα ανακτορικά σχολεία, όπου προετοιμάζονταν για υπηρεσία στο παλάτι και, ενδεχομένως, για υψηλά διοικητικά αξιώματα. Τα υπόλοιπα εντάσσονταν στη διαδικασία προετοιμασίας των acemi oğlanları, των νεαρών δοκίμων που αποτελούσαν σημαντική πηγή στελέχωσης του σώματος των γενιτσάρων.

Μέρος των αγοριών περνούσε ένα διάστημα σε μουσουλμανικά αγροτικά νοικοκυριά της Ανατολίας, όπου μάθαινε την τουρκική γλώσσα, τις καθημερινές συνήθειες και τις θρησκευτικές πρακτικές του νέου περιβάλλοντος. Ακολουθούσε η περαιτέρω εκπαίδευση και υπηρεσία τους.

Η διαδικασία αυτή επέφερε βαθιές αλλαγές στην προσωπική και κοινωνική τους ταυτότητα. Το παιδί αποκτούσε νέο όνομα, νέα θρησκεία, διαφορετική γλώσσα καθημερινής επικοινωνίας και νέες κοινωνικές σχέσεις. Για ορισμένους άνοιγε ο δρόμος προς υψηλές θέσεις και μεγάλη ισχύ μέσα στην αυτοκρατορία. Για την οικογένεια από την οποία προέρχονταν, όμως, η στρατολόγηση σήμαινε την απομάκρυνση ενός παιδιού, συχνά χωρίς προοπτική επιστροφής στην προηγούμενη ζωή του.

7.4.3. Οι χριστιανικές οικογένειες και οι τρόποι αποφυγής

Η επιλογή ενός αγοριού μπορούσε να προκαλέσει σοβαρή αναστάτωση στο νοικοκυριό του. Η οικογένεια έχανε όχι μόνο ένα μέλος της, αλλά και έναν μελλοντικό εργαζόμενο, έναν πιθανό συνεχιστή της οικογενειακής περιουσίας και έναν άνθρωπο που θα μπορούσε να φροντίσει τους γονείς του στα γηρατειά τους.

Οι αντιδράσεις δεν ήταν παντού ίδιες. Υπήρχαν οικογένειες που προσπαθούσαν να αποφύγουν τη στρατολόγηση, ενώ άλλες έβλεπαν στην ένταξη ενός παιδιού στην αυτοκρατορική υπηρεσία μια πιθανότητα κοινωνικής ανόδου. Η στάση τους εξαρτιόταν από τις ιδιαίτερες συνθήκες και τις προσδοκίες τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γάμοι σε μικρή ηλικία. Εφόσον οι κανονισμοί εξαιρούσαν τα ήδη παντρεμένα αγόρια, ο πρώιμος γάμος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως τρόπος αποφυγής του παιδομαζώματος. Έτσι, ένας θεσμός στρατολόγησης μπορούσε να επηρεάζει ακόμη και αποφάσεις που αφορούσαν τον χρόνο δημιουργίας μιας οικογένειας.

Η πρακτική αυτή έχει σημασία για την ερμηνεία ορισμένων πρώιμων γάμων στη χριστιανική κοινωνία της οθωμανικής περιόδου. Δεν αποτελούσε τον μοναδικό λόγο για τον οποίο γίνονταν γάμοι σε νεαρή ηλικία, αλλά μπορούσε να λειτουργήσει ως πρόσθετος παράγοντας.

Οι προσπάθειες αποφυγής περιλάμβαναν επίσης την επίκληση οικογενειακών εξαιρέσεων, την απόκρυψη αγοριών ή την αναζήτηση προστασίας από τοπικούς παράγοντες.

Η μελέτη της Gülay Yılmaz αναδεικνύει ακριβώς αυτή τη σύνθετη πραγματικότητα. Η επιλογή των παιδιών δεν ήταν μια διαδικασία στην οποία οι τοπικές κοινωνίες παρέμεναν πάντοτε αμέτοχες. Οικογένειες, τοπικοί αξιωματούχοι και ισχυροί παράγοντες μπορούσαν να επιχειρούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις των στρατολόγων.

Το παιδομάζωμα αποτελούσε, επομένως, όχι μόνο έναν μηχανισμό στελέχωσης του οθωμανικού κράτους, αλλά και έναν θεσμό που επηρέαζε άμεσα την οικογενειακή ζωή και τις σχέσεις των χριστιανικών κοινοτήτων με την εξουσία.

7.4.4. Το παιδομάζωμα στην Ήπειρο — Μαρτυρίες από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα

Η εφαρμογή του παιδομαζώματος στον ηπειρωτικό χώρο φωτίζεται από ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μαρτυρίες, οι οποίες εκτείνονται από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η υπόσχεση απαλλαγής των κατοίκων των Ιωαννίνων το 1430 και οι αναλυτικές καταγραφές στρατολόγησης του 1603–1604, στις οποίες περιλαμβάνονται το Πωγώνι, το Αργυρόκαστρο και η Πρεμετή.

<u>Η υπόσχεση απαλλαγής των Ιωαννίνων το 1430</u>

Μία από τις παλαιότερες μαρτυρίες για το παιδομάζωμα στην Ήπειρο συνδέεται με την παράδοση των Ιωαννίνων στους Οθωμανούς το 1430.

Ο Σινάν πασάς, μπεηλέρμπεης της Ρούμελης και αρχιστράτηγος του σουλτάνου Μουράτ Β΄, απευθύνθηκε στους κατοίκους της πόλης καλώντας τους να παραδοθούν και υποσχόμενος την παραχώρηση ορισμένων προνομίων. Ανάμεσά τους περιλαμβανόταν η απαλλαγή από την αρπαγή παιδιών.

Στο σχετικό έγγραφο αναφέρεται χαρακτηριστικά:

«Μηδέν έχετε κανέναν φόβον, μήτε αιχμαλωτισμόν, μήτε πιασμόν παιδίων, μήτε εκκλησίας να χαλάσωμεν».

Η αναφορά στον «πιασμόν παιδίων» είναι ιδιαίτερα σημαντική. Δείχνει ότι η απομάκρυνση των παιδιών αποτελούσε ήδη γνωστή και σοβαρή απειλή για τους χριστιανικούς πληθυσμούς και ότι η απαλλαγή από αυτήν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως κίνητρο για την ειρηνική παράδοση μιας πόλης.

Η μαρτυρία προηγείται κατά δεκαεννέα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης της Άρτας, το 1449, και προσφέρει ένα χρήσιμο ιστορικό πλαίσιο για την κατανόηση των σχέσεων ανάμεσα στις χριστιανικές κοινότητες της Ηπείρου και στη νέα εξουσία.

Οι καταγραφές του 1603–1604: Πωγώνι, Αργυρόκαστρο και Πρεμετή

Πολύ πιο συγκεκριμένη εικόνα προσφέρει το οθωμανικό Κατάστιχο Χαρακτηριστικών (Eşkâl Defteri) του 1603–1604, το οποίο μελέτησε η ιστορικός Gülay Yılmaz.

Στο κατάστιχο αυτό, που φυλάσσεται στα Οθωμανικά Αρχεία με την ένδειξη MAD 7600, καταγράφηκαν συνολικά 2.604 αγόρια, οργανωμένα σε είκοσι ομάδες, από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας.Οι καταχωρίσεις περιλάμβαναν στοιχεία για την καταγωγή, την ηλικία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παιδιών, καθώς και πληροφορίες για τις οικογένειές τους. Καταγραφόταν επίσης το όνομα του υπαλλήλου που αναλάμβανε τη μεταφορά κάθε ομάδας στην Κωνσταντινούπολη.

Πίνακας — Στρατολογήσεις στον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο, 1604

Περιοχές	Αριθμός αγοριών	Μέση ηλικία	Χρονολόγηση
Merdak – Αργυρόκαστρο – Πωγώνι	122	17,55 έτη	Αρχές Φεβρουαρίου 1604
Πρεμετή	130	17 έτη	Μέσα Φεβρουαρίου 1604
Σύνολο	**252**		

Πηγή: Gülay Yılmaz, διδακτορική διατριβή (2011), σ. 48, πίνακας 1.4, βάσει του *BOA, MAD 7600*.

Για τον ηπειρωτικό χώρο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον δύο διαδοχικές καταγραφές του Φεβρουαρίου 1604.Στις αρχές του μήνα συγκεντρώθηκαν 122 αγόρια από τις περιοχές Merdak, Αργυρόκαστρο (Eregri-kasrı) και Πωγώνι (Pogonya). Η μέση ηλικία τους ήταν 17,55 έτη. Ακολούθησε η στρατολόγηση άλλων 130 αγοριών από την Πρεμετή (Premedi), με μέση ηλικία 17 ετών.

Οι αριθμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί της έκτασης που μπορούσε να λάβει μια στρατολόγηση. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα συγκεντρώθηκαν 252 αγόρια από τις παραπάνω περιοχές. Ο αριθμός των 122 αφορά συνολικά τις τρεις πρώτες περιοχές και όχι αποκλειστικά το Πωγώνι.

Ιδιαίτερο προβληματισμό προκαλεί η σχετικά μεγάλη ηλικία των στρατολογημένων. Με μέσο όρο περίπου τα 17 χρόνια, πολλοί από αυτούς είχαν ήδη διαμορφώσει ισχυρούς οικογενειακούς, γλωσσικούς και θρησκευτικούς δεσμούς. Η απομάκρυνσή τους από το οικείο περιβάλλον και η ένταξή τους στην οθωμανική υπηρεσία απαιτούσαν την εκμάθηση μιας νέας γλώσσας, την υιοθέτηση του Ισλάμ και την προσαρμογή σε διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

Η διαδικασία αυτή δεν σήμαινε απαραίτητα την πλήρη απώλεια της προηγούμενης ταυτότητάς τους. Η γνώση της μητρικής γλώσσας και οι αναμνήσεις από την οικογένεια και τον τόπο καταγωγής μπορούσαν να διατηρούνται, ακόμη και όταν η καθημερινή τους ζωή είχε αλλάξει ριζικά.

Η διαδικασία στρατολόγησης και η μεταφορά των παιδιών

Η πρόσφατη μελέτη του Κώστα Καμπουρίδη για το παιδομάζωμα στη Θεσσαλία το 1666 προσφέρει πρόσθετες πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονταν αυτές οι επιχειρήσεις.

Σύμφωνα με την αυτοκρατορική διαταγή που δημοσιεύει, οι στρατολόγοι επέλεγαν αγόρια ηλικίας 15 έως 20 ετών, με βάση τη σωματική τους διάπλαση και την καταλληλότητά τους για στρατιωτική υπηρεσία.

Η συγκέντρωση γινόταν παρουσία των πατέρων, των ιερέων και των τοπικών αρχών. Οι ιερείς προσκόμιζαν τα μητρώα βαπτίσεων, ώστε να ελέγχεται η ηλικία των υποψηφίων. Από τη στρατολόγηση εξαιρούνταν, μεταξύ άλλων, οι μοναχογιοί και τα ήδη παντρεμένα αγόρια.

Τα παιδιά που επιλέγονταν συγκροτούσαν ομάδες, συνήθως 100 έως 200 ατόμων, και μεταφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη με συνοδεία ειδικά ορισμένων υπαλλήλων.

Για τον έλεγχο της μεταφοράς συντάσσονταν δύο αντίγραφα των καταλόγων με τα ονόματα και τα χαρακτηριστικά τους. Το ένα παρέμενε στον υπεύθυνο αξιωματικό και το άλλο συνόδευε την αποστολή. Με την άφιξη στην πρωτεύουσα, οι κατάλογοι αντιπαραβάλλονταν, ώστε να διαπιστωθεί ότι είχαν παραδοθεί τα ίδια πρόσωπα που είχαν αρχικά στρατολογηθεί.

Οι κανονισμοί προέβλεπαν επίσης ιδιαίτερη ενδυμασία για τα παιδιά, με κόκκινο εξωτερικό ένδυμα και σκούφο, ώστε να αναγνωρίζονται ευκολότερα κατά τη μεταφορά τους. Οι λεπτομέρειες αυτές προέρχονται από διαταγή του 1666, αλλά φωτίζουν τη λειτουργία ενός μηχανισμού που είχε διαμορφωθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες.

Μια μεταγενέστερη μαρτυρία από τα Ιωάννινα, το 1646

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα πληροφορία για την Ήπειρο διασώζεται σε οθωμανικό έγγραφο του 1646, το οποίο αναφέρει ο Κώστας Καμπουρίδης.

Η Αϊσέ Σουλτάν, αδελφή του σουλτάνου Ιμπραήμ Α΄, προσέφυγε στις αρχές καταγγέλλοντας ότι ο αρμόδιος αξιωματικός του παιδομαζώματος είχε εισπράξει χρήματα από χωριά της περιοχής των Ιωαννίνων, τα οποία αποτελούσαν μέρος των προσωπικών της εισοδηματικών κτήσεων (paşmaklık hassı). Ύστερα από την παρέμβασή της, ο αξιωματικός προειδοποιήθηκε με αυτοκρατορική διαταγή και απειλήθηκε με αυστηρή τιμωρία.

Η περίπτωση αυτή δείχνει ότι η διεξαγωγή του παιδομαζώματος μπορούσε να συνοδεύεται από οικονομικές καταχρήσεις, αλλά και από παρεμβάσεις ισχυρών προσώπων που επιδίωκαν να προστατεύσουν τα συμφέροντα των περιοχών που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία τους.

Η Άρτα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο

Οι παραπάνω μαρτυρίες επιτρέπουν να προσεγγίσουμε την εφαρμογή του παιδομαζώματος στον ηπειρωτικό χώρο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Το 1430 η απαλλαγή από την αρπαγή παιδιών αποτελούσε ένα από τα προνόμια που υποσχέθηκε ο Σινάν πασάς στους κατοίκους των Ιωαννίνων. Το 1604 καταγράφονται συγκεκριμένες στρατολογήσεις από το Πωγώνι, το Αργυρόκαστρο και την Πρεμετή, ενώ το 1646 συναντούμε καταγγελία για οικονομικές αυθαιρεσίες αξιωματικού του παιδομαζώματος σε χωριά της περιοχής των Ιωαννίνων.

Για την Άρτα, η οποία υπαγόταν διοικητικά στη Ρούμελη, οι μαρτυρίες αυτές προσφέρουν ένα πολύτιμο συγκριτικό πλαίσιο. Η πόλη δεν αναφέρεται ονομαστικά στις συγκεκριμένες δημοσιευμένες καταγραφές του 1603–1604, αλλά η εφαρμογή του θεσμού στις γειτονικές περιοχές επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τις συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι χριστιανικές οικογένειες της Ηπείρου κατά την οθωμανική περίοδο.

Πίσω από τους αριθμούς των καταστίχων βρίσκονταν συγκεκριμένα παιδιά, οικογένειες και κοινότητες. Η στρατολόγηση δεν αποτελούσε απλώς μια διοικητική διαδικασία, αλλά ένα γεγονός που μπορούσε να επηρεάσει βαθιά τη ζωή των ανθρώπων και τη συνέχεια των οικογενειών τους.

7.4.5. Ο Μουχαμέτης (Κοσμάς) Παπαδάτος από την Άρτα — μια προσωπική μαρτυρία του 1587

Η ιστορία του παιδομαζώματος αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη μας χάρη σε μια σπάνια μαρτυρία που αφορά συγκεκριμένο άνθρωπο από την Άρτα: τον Μουχαμέτη, γνωστό και ως Κοσμά Παπαδάτο.

Το καλοκαίρι του 1587 ο Παπαδάτος εμφανίστηκε στην Τυβίγγη της Γερμανίας, όπου συνάντησε τον λόγιο και καθηγητή ελληνικών Μαρτίνο Κρούσιο (Martin Crusius).

Σύμφωνα με τη νεότερη ιστορική έρευνα, ο Παπαδάτος καταγόταν από την Άρτα, είχε γεννηθεί χριστιανός ορθόδοξος και είχε στρατολογηθεί σε παιδική ηλικία για το οθωμανικό στρατιωτικό σώμα των γενιτσάρων. Είχε εξισλαμιστεί και είχε λάβει το όνομα Μουχαμέτης. Αργότερα εγκατέλειψε την οθωμανική υπηρεσία και κατέφυγε στη Δύση.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Εικ. 39. Γενίτσαρος του οθωμανικού στρατού (1567). Έγχρωμη γκουάς σε χαρτί, με την επιγραφή «Janissaire ou Soldat».

Bibliothèque nationale de France, Παρίσι. Πηγή: Gallica, https://gallica.bnf.fr/

Στην Τυβίγγη τον συνόδευε ο Ιωάννης Δόνδης από τα Χανιά της Κρήτης, ο οποίος χρησίμευε ως διερμηνέας. Ο Παπαδάτος παρουσίασε στον Κρούσιο επιστολή με την προσωπική του ιστορία, στην οποία περιέγραφε ότι είχε υποχρεωθεί να ασπαστεί το Ισλάμ. Ζητούσε πλέον να βαπτιστεί σύμφωνα με τη λουθηρανική ομολογία.

Η υπόθεσή του προκάλεσε συζητήσεις μεταξύ των θεολόγων της Τυβίγγης. Ορισμένοι φοβούνταν ότι η βάπτιση ενός πρώην ορθόδοξου χριστιανού, ο οποίος είχε στη συνέχεια εξισλαμιστεί, θα δημιουργούσε προβλήματα στις σχέσεις τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Τελικά, ο δούκας της Βυρτεμβέργης αποφάσισε να αναλάβει τα έξοδα διαμονής του Παπαδάτου και να του προσφερθεί θρησκευτική διδασκαλία από τον ίδιο τον Κρούσιο. Το επεισόδιο καταλαμβάνει περισσότερες από εβδομήντα σελίδες στο ημερολόγιο του Γερμανού λογίου, γεγονός που δείχνει τη σημασία που του αποδόθηκε.

Η περίπτωση αυτή είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, επειδή επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την προσωπική διαδρομή ενός ανθρώπου που πέρασε διαδοχικά από διαφορετικούς θρησκευτικούς και κοινωνικούς κόσμους: από μια ορθόδοξη οικογένεια της Άρτας στην οθωμανική στρατιωτική υπηρεσία και, τελικά, στο περιβάλλον της γερμανικής Μεταρρύθμισης.

Αποκαλύπτει επίσης μια πλευρά του παιδομαζώματος που σπάνια εμφανίζεται στις διοικητικές πηγές: την εμπειρία του ίδιου του στρατολογημένου παιδιού, όπως εκείνο την αφηγήθηκε αργότερα.

7.5. Η σύγκρουση του Âşık Çelebi με τους τοπικούς αξιωματούχους (1562–1563)

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τις σχέσεις και τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας στην Άρτα προέρχεται από τον Âşık Çelebi, έναν από τους σημαντικότερους Οθωμανούς λογίους του 16ου αιώνα. Η περίπτωσή του παρουσιάζει ξεχωριστή αξία, επειδή δεν αφορά καταγγελία κατοίκων εναντίον κάποιου αξιωματούχου, αλλά μια σύγκρουση ανάμεσα σε ανθρώπους που υπηρετούσαν την ίδια την οθωμανική διοίκηση.

Ο λόγιος καδής και η τοποθέτησή του στην Άρτα

Ο Âşık Çelebi (1520–1572), με πραγματικό όνομα Πιρ Μεχμέτ, γεννήθηκε στο Πρίζρεν και καταγόταν από οικογένεια λογίων. Σπούδασε κοντά σε σημαντικούς δασκάλους της εποχής, ανάμεσά τους και ο Εμπουσουούντ Εφέντης, ο οποίος αργότερα ανέλαβε το ανώτατο θρησκευτικό αξίωμα του σεϊχουλισλάμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ακολούθησε σταδιοδρομία στη δικαστική υπηρεσία, ενώ παράλληλα ασχολήθηκε με την ποίηση και τη συγγραφή. Το σημαντικότερο έργο του, Meşâirü'ş-Şu'arâ («Οι αισθήσεις των ποιητών»), αποτελεί μια εκτενή συλλογή βιογραφιών Οθωμανών ποιητών και συγκαταλέγεται στις σημαντικές πηγές για την πνευματική ζωή του 16ου αιώνα.

Πριν από την Άρτα είχε υπηρετήσει ως καδής σε διάφορες πόλεις, μεταξύ των οποίων η Σηλυβρία, η Πρίστινα και τα Σέρβια. Η τοποθέτησή του στην Άρτα πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1560. Η θητεία του υπήρξε σύντομη και ολοκληρώθηκε με την απομάκρυνσή του το 970 της Εγίρας (1562–1563), έπειτα από έντονη σύγκρουση με τοπικούς παράγοντες.

Η Άρτα αποτελούσε τότε αξιόλογη δικαστική έδρα. Σύμφωνα με στοιχεία που εξετάζει η Ayşe Yıldız, η καδηλίκη της Άρτας κατατασσόταν στις θέσεις με προβλεπόμενο ημερήσιο εισόδημα 150 άσπρων, στην ίδια βαθμίδα με εκείνες της Πρίστινας και των Σερβίων. Το ποσό αυτό αποτύπωνε την υπηρεσιακή κατάταξη της θέσης και όχι απαραίτητα τα πραγματικά καθημερινά έσοδα του καδή.

Ο Μουσά Καδής και ο Φερούχ Κεχαγιάς

Όταν ο Âşık Çelebi ανέλαβε τα καθήκοντά του στην Άρτα, ήρθε αντιμέτωπος με την επιρροή που εξακολουθούσε να ασκεί ο προκάτοχός του, Μουσά Καδής, ο οποίος καταγόταν από τη Γενίσεχιρ. Σύμφωνα με την αφήγηση του Âşık Çelebi, ο Μουσά διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Φερούχ Κεχαγιά, τον βοεβόδα της Άρτας, και οι δύο άνδρες συνεργάστηκαν εναντίον του νέου καδή.

Ο Φερούχ Κεχαγιάς, ως βοεβόδας, εκπροσωπούσε την τοπική διοικητική και οικονομική εξουσία. Ο καδής, αντίθετα, είχε την ευθύνη της απονομής δικαιοσύνης και της εφαρμογής του ισλαμικού

δικαίου. Οι αρμοδιότητες των δύο αξιωμάτων ήταν διαφορετικές, αλλά συναντιούνταν σε πολλά ζητήματα της καθημερινής διοίκησης, όπως η φορολογία, οι οικονομικές διαφορές και οι καταγγελίες των κατοίκων. Η συνεργασία τους ήταν αναγκαία για τη λειτουργία της τοπικής εξουσίας, μπορούσε όμως να μετατραπεί και σε πεδίο αντιπαραθέσεων.

Εικ. 40. Εξέταση καταγγελίας εναντίον του καδή της Καισάρειας ενώπιον της οθωμανικής εξουσίας. Μικρογραφία από το Hünernâme, τόμ. Β΄ (1588). Βιβλιοθήκη Ανακτόρου Τοπ Καπί, Κωνσταντινούπολη, H.1524, φ. 237b.

Πηγή: Ruhi Konak, Hünernâme II. Cilt Minyatürlerinde Kompozisyon Düzeni, εικ. 23. Σύγχρονη ψηφιακή αναδημιουργία και εικαστική επεξεργασία με τεχνητή νοημοσύνη, βασισμένη στην πρωτότυπη μικρογραφία.

Ο Âşık Çelebi παρουσιάζει τον Μουσά ως άνθρωπο ακατάλληλο για το δικαστικό αξίωμα και τον κατηγορεί για έλλειψη μόρφωσης. Η περιφρόνησή του αποτυπώνεται σε μια ιδιαίτερα σατιρική περιγραφή:

«Bir şahs idi ki oğlanlıktan samanlık bucağından ayrılmayup mekteb öniden geçmemişdi...»

Δηλαδή:

«Ήταν ένας άνθρωπος που από τα παιδικά του χρόνια δεν είχε ξεμυτίσει από τη γωνιά του αχυρώνα και δεν είχε περάσει ούτε μπροστά από σχολείο».

Η διατύπωση αυτή αποκαλύπτει κυρίως την προσωπική αντιπάθεια του Âşık Çelebi και τον τρόπο με τον οποίο ένας λόγιος της εποχής μπορούσε να χρησιμοποιεί τη σάτιρα και την υπερβολή για να απαξιώσει έναν αντίπαλό του.

Ο ίδιος χρησιμοποιεί και άλλους οξείς χαρακτηρισμούς, μεταξύ των οποίων το προσωνύμιο «Cehûd Mûsâ», με υποτιμητική σημασία. Οι εκφράσεις αυτές φανερώνουν ότι η αντιπαράθεση είχε ξεπεράσει τα όρια μιας συνηθισμένης υπηρεσιακής διαφωνίας και είχε αποκτήσει έντονα προσωπικό χαρακτήρα.

Οι καταγγελίες στην Κωνσταντινούπολη και η απομάκρυνσή του

Σύμφωνα με τον Âşık Çelebi, ο Μουσά Καδής και ο Φερούχ Κεχαγιάς συνεργάστηκαν για να υποβάλουν καταγγελίες εναντίον του στην Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος υποστήριζε ότι οι κατηγορίες ήταν συκοφαντικές και αποσκοπούσαν στην απομάκρυνσή του από την Άρτα.

Η προσπάθειά τους φαίνεται ότι είχε αποτέλεσμα, καθώς ο Âşık Çelebi έχασε τη θέση του. Η εξέλιξη αυτή τον πίκρανε ιδιαίτερα, όχι μόνο επειδή επηρέασε την υπηρεσιακή του σταδιοδρομία, αλλά και επειδή θεωρούσε ότι είχε υποστεί σοβαρή προσωπική αδικία.

Στην αφήγησή του συνοψίζει την εμπειρία του με τη φράση:

«Ne şefâ'at fâide itdi ne ma'zeret bana zülm u gadr oldu.»

Δηλαδή:

«Ούτε η μεσολάβηση ωφέλησε ούτε οι δικαιολογίες· αδικία και κακομεταχείριση υπέστην».

Η αναφορά στη μεσολάβηση (şefâ'at) έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Δείχνει ότι ο Âşık Çelebi επιχείρησε να αξιοποιήσει τις προσωπικές του γνωριμίες και τις δυνατότητες παρέμβασης που διέθετε, προκειμένου να υπερασπιστεί τη θέση του. Παρά τη μόρφωσή του και τις σχέσεις του με σημαντικούς ανθρώπους της οθωμανικής διοίκησης, οι προσπάθειές του δεν απέτρεψαν την απομάκρυνσή του.

Ο ίδιος συνέδεσε την εμπειρία του με τη λέξη zulm, που σημαίνει «αδικία» ή «καταπίεση», χρησιμοποιώντας την ως χρονογράφημα για το έτος 970 της Εγίρας (1562–1563). Με αυτόν τον τρόπο, η προσωπική του περιπέτεια απέκτησε θέση και στη λογοτεχνική του δημιουργία.

Μετά την Άρτα, ο Âşık Çelebi συνέχισε τη δικαστική του σταδιοδρομία και υπηρέτησε στην Αλάγια της Μικράς Ασίας. Παρά την έκταση της αφήγησής του, ο ίδιος δεν προσδιορίζει το ακριβές περιεχόμενο των καταγγελιών που υποβλήθηκαν εναντίον του. Η μαρτυρία αποτυπώνει τη δική του εκδοχή της σύγκρουσης, ενώ η επιχειρηματολογία των αντιπάλων του και το σκεπτικό της απόφασης που οδήγησε στην απομάκρυνσή του παραμένουν άγνωστα.

Η σημασία της υπόθεσης για την ιστορία της Άρτας

Η περιπέτεια του Âşık Çelebi προσφέρει μια σπάνια εικόνα των σχέσεων ανάμεσα στους αξιωματούχους της Άρτας στα μέσα του 16ου αιώνα.

Πρώτα απ' όλα, αναδεικνύει τη σημασία των προσωπικών σχέσεων στη λειτουργία της τοπικής διοίκησης. Ο Μουσά Καδής, μολονότι είχε αποχωρήσει από το αξίωμά του, φαίνεται ότι διατηρούσε επιρροή μέσω της σχέσης του με τον βοεβόδα Φερούχ Κεχαγιά. Η συνεργασία των

δύο ανδρών, όπως την περιγράφει ο Âşık Çelebi, δείχνει ότι οι τοπικοί παράγοντες μπορούσαν να επηρεάζουν ακόμη και τη σταδιοδρομία ενός νεοδιορισμένου δικαστικού λειτουργού.

Παράλληλα, η υπόθεση φανερώνει ότι η προσφυγή στην κεντρική διοίκηση δεν αποτελούσε αποκλειστικά μέσο προστασίας των κατοίκων από τις αυθαιρεσίες της τοπικής εξουσίας. Μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και από τους ίδιους τους αξιωματούχους, στο πλαίσιο προσωπικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρονική εγγύτητα της υπόθεσης με τη μεγάλη καταγγελία των κατοίκων της Άρτας το 1565. Στην πρώτη περίπτωση, ένας καδής κατηγορεί τον προκάτοχό του και τον βοεβόδα ότι προκάλεσαν την άδικη απομάκρυνσή του. Στη δεύτερη, οι κάτοικοι προσφεύγουν στην Υψηλή Πύλη καταγγέλλοντας σοβαρές αυθαιρεσίες βοεβόδα, οι οποίες αφορούσαν τη φορολογία, τις περιουσίες, τους γάμους και ακόμη και την προσωπική ελευθερία νεαρών κοριτσιών.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Φερούχ Κεχαγιάς ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον βοεβόδα που καταγγέλθηκε το 1565. Η χρονική εγγύτητα των δύο υποθέσεων, ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη. Μέσα σε λίγα χρόνια, δύο διαφορετικές πηγές αποκαλύπτουν εντάσεις γύρω από την άσκηση της τοπικής εξουσίας στην Άρτα.

Η μαρτυρία του Âşık Çelebi μάς επιτρέπει, επομένως, να δούμε την οθωμανική διοίκηση όχι ως έναν απρόσωπο και ενιαίο μηχανισμό, αλλά ως ένα σύστημα στο οποίο δρούσαν συγκεκριμένοι άνθρωποι, με προσωπικές σχέσεις, φιλοδοξίες, αντιπαλότητες και δυνατότητες επιρροής.

Η παρουσία ενός σημαντικού λογίου στην Άρτα αποτελεί, τέλος, ένα πρόσθετο στοιχείο για την ιστορία της πόλης. Η σύντομη θητεία του Âşık Çelebi άφησε ίχνος στο συγγραφικό του έργο, διασώζοντας ονόματα και περιστατικά της τοπικής ιστορίας που διαφορετικά θα μας ήταν άγνωστα.

7.6. Οι κάτοικοι απέναντι στην εξουσία

Οι μαρτυρίες που εξετάσαμε αποκαλύπτουν μια πλευρά της ζωής στην Άρτα του 16ου αιώνα που δεν αποτυπώνεται στα φορολογικά κατάστιχα. Πίσω από τους αριθμούς και τις διοικητικές καταγραφές αναδεικνύονται οι άνθρωποι, οι οικογένειές τους και οι προσπάθειές τους να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις και τις αυθαιρεσίες της εξουσίας.

Η συλλογική καταγγελία του 1565 δείχνει ότι οι κάτοικοι δεν αποδέχονταν παθητικά τις αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων. Προσέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη, καταγγέλλοντας παραβιάσεις που αφορούσαν τη φορολογία, τις περιουσίες, τους γάμους και την προσωπική ελευθερία. Η αυτοκρατορική διαταγή για τη διερεύνηση των καταγγελιών φανερώνει ότι υπήρχαν δυνατότητες προσφυγής στην κεντρική διοίκηση, ακόμη κι αν η τελική έκβαση της υπόθεσης δεν μας είναι γνωστή.

Οι αυθαιρεσίες στρατιωτικών και ανθρώπων που εμφανίζονταν ως εκπρόσωποι της εξουσίας αναδεικνύουν τις ανασφάλειες της καθημερινής ζωής. Η περιπέτεια του Âşık Çelebi φανερώνει ότι οι συγκρούσεις εκδηλώνονταν και ανάμεσα στους ίδιους τους αξιωματούχους, ενώ το

παιδομάζωμα αποκαλύπτει πόσο βαθιά μπορούσε να επηρεάσει η οθωμανική εξουσία την οικογενειακή ζωή. Η προσωπική ιστορία του Μουχαμέτη Παπαδάτου από την Άρτα προσθέτει μια ιδιαίτερη ανθρώπινη διάσταση στην εικόνα της εποχής.

Συνολικά, οι μαρτυρίες αυτές παρουσιάζουν μια κοινωνία που ζούσε μέσα στους θεσμούς της οθωμανικής διοίκησης, χωρίς να στερείται τη δυνατότητα αντίδρασης. Οι κάτοικοι προσπαθούσαν, με τα μέσα που διέθεταν, να προστατεύσουν τις οικογένειες, τις περιουσίες και την καθημερινότητά τους. Έτσι, δίπλα στην ιστορία των διοικητών και των θεσμών, αναδεικνύεται η ιστορία των ίδιων των ανθρώπων της Άρτας, με τις δυσκολίες, τις αντιστάσεις και τις προσωπικές τους διαδρομές.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μια πόλη που συνέχισε να ζει

Η ιστορική διαδρομή της Άρτας από το 1449 έως το 1599 δεν μπορεί να περιοριστεί στην αλλαγή της πολιτικής εξουσίας. Η οθωμανική κατάκτηση υπήρξε μια καθοριστική τομή, αλλά η ιστορία της πόλης κατά τον επόμενο ενάμιση αιώνα διαμορφώθηκε από τη συνύπαρξη της συνέχειας και της αλλαγής.

Οι πηγές που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη αποκαλύπτουν μια πόλη με αξιόλογο πληθυσμιακό υπόβαθρο, οργανωμένες συνοικίες, οικονομική δραστηριότητα και σύνθετη κοινωνική ζωή. Οι χριστιανικές κοινότητες διατήρησαν σημαντικά στοιχεία της παλαιότερης οργάνωσής τους, οι εβραϊκές κοινότητες αποτέλεσαν διακριτό και ενεργό μέρος της αστικής κοινωνίας, ενώ η μουσουλμανική παρουσία συνδέθηκε με την εγκατάσταση της νέας διοίκησης, των στρατιωτικών φρουρών και των θρησκευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων.

Η οικονομία της Άρτας στηριζόταν στην εύφορη ενδοχώρα της, στην αγροτική παραγωγή, στην κτηνοτροφία, στη μεταποίηση και στο εμπόριο. Οι σχέσεις της με τον Αμβρακικό, την Κέρκυρα και άλλες περιοχές φανερώνουν ότι η πόλη εξακολουθούσε να συμμετέχει σε δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγών που υπερέβαιναν τα όρια της διοικητικής της περιφέρειας.

Παράλληλα, οι μαρτυρίες για χειρόγραφα, αντιγραφείς, λογίους και εκπαιδευτικές δραστηριότητες προσθέτουν μια λιγότερο γνωστή διάσταση στην ιστορία της. Η πνευματική ζωή δεν περιοριζόταν στη διατήρηση της βυζαντινής παράδοσης, αλλά εκφραζόταν μέσα από διαφορετικές θρησκευτικές και πολιτισμικές κοινότητες.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι πηγές που μας επιτρέπουν να πλησιάσουμε τους ίδιους τους ανθρώπους. Οι καταγγελίες των κατοίκων εναντίον αξιωματούχων, οι συγκρούσεις γύρω από την άσκηση της εξουσίας και οι προσωπικές διαδρομές ανθρώπων που βρέθηκαν μακριά από την Άρτα αποκαλύπτουν μια κοινωνία με αντιθέσεις, δυσκολίες, προσδοκίες και δυνατότητες αντίδρασης.

Αυτή είναι ίσως και η σημαντικότερη διαπίστωση της μελέτης: η Άρτα των πρώτων εκατόν πενήντα χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας δεν υπήρξε απλώς ένας τόπος που διοικούνταν από

μια νέα εξουσία. Υπήρξε μια ζωντανή πόλη, της οποίας οι κάτοικοι συνέχισαν να διαμορφώνουν την καθημερινότητά τους μέσα σε συνθήκες που διαρκώς μεταβάλλονταν.

Η ανασύνθεση αυτής της ιστορίας δεν είναι ακόμη ολοκληρωμένη. Νέα αρχειακά τεκμήρια, αδημοσίευτα χειρόγραφα και περαιτέρω έρευνα μπορούν να προσθέσουν σημαντικές πληροφορίες και να εμπλουτίσουν την εικόνα που διαθέτουμε σήμερα. Ωστόσο, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν αρκούν για να αναδείξουν μια ουσιαστική ιστορική πραγματικότητα: η Άρτα του 15ου και του 16ου αιώνα είχε μια πολύπλευρη ζωή, που αξίζει να αποκτήσει τη θέση της στη συλλογική μνήμη της πόλης.

Η ιστορία της Άρτας δεν σταμάτησε το 1449. Άλλαξε εποχή, άλλαξε μορφή, αλλά συνέχισε να γράφεται από τους ανθρώπους της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εισαγωγή – Γενική ιστορική βιβλιογραφία

1. Αραβαντινός, Παναγιώτης (1856). Χρονογραφία της Ηπείρου, τόμ. Β′. Αθήνα.

2. Ξενόπουλος (Βυζάντιος), Σεραφείμ (1884). Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης. Αθήνα: Τυπογραφείον «Κάλλους».

3. Crusius, Martin (1584). Turcograeciae libri octo. Βασιλεία.

https://viewer.onb.ac.at/ABO_%2BZ223310500

4. Âşık Çelebi (2018). Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, επιμ. Filiz Kılıç. Άγκυρα: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf

5. Ζιάγκος, Νικόλαος Γ. (1974). Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας: Συμβολή στο νέο ελληνισμό. Αθήνα: Σοκόλη.

6. Giakoumis, Konstantinos (2004). «The Ottoman Advance and Consolidation in Epiros and Albania During the Fourteenth and Fifteenth Centuries». Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τόμ. 23, σ. 217–244.

7. Calis, Richard (2025). The Discovery of Ottoman Greece: Knowledge, Encounter, and Belief in the Mediterranean World of Martin Crusius. Cambridge, MA: Harvard University Press.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο πληθυσμός της Άρτας και οι δημογραφικές μεταβολές κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

8. Bekker, Immanuel (επιμ.) (1849). Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica. Βόννη: Weber, σ. 221–230, 253.

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/5/b/e/metadata-161-0000039.tkl

9. Âşıkpaşazâde (1913). Tevârih-i Âl-i Osman'dan Âşık Paşazâde Tarihi, επιμ. Âlî Bey. Κωνσταντινούπολη: Matbaa-i Âmire.

10. Hopf, Charles (επιμ.) (1873). Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Βερολίνο: Librairie de Weidmann.

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/c/2/metadata-1696424842-964010-17300.tkl

11. Barkan, Ömer Lütfi (1964). «894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları». Belgeler, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 1–177, ειδικά πίν. 54.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/belgeler/article/1826793

12. Bostan, İdris (2006). «Narda». Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 32, σ. 385–387. Κωνσταντινούπολη.

https://islamansiklopedisi.org.tr/narda

13. Değerli, Ayşe (2019). «Fatih Devri Vezirlerinden Faik Paşa'nın Vakfiyesi». Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, τχ. 2, σ. 1–12.

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1147151

14. Delilbaşı, Melek (1996). «1564 Tarihli Mufassal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri». Belgeler, τόμ. 17, τχ. 21, σ. 1–40.

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5430278

15. Emecen, Feridun (2012). «Timurtaş Paşa». Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 41.

https://islamansiklopedisi.org.tr/timurtas-pasa

16. Eyice, Semavi (1995). «Fâik Paşa Camii». Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 12, σ. 102–103.

https://islamansiklopedisi.org.tr/faik-pasa-camii

17. Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας (χ.χ.). Τζαμί Φαΐκ Πασά. Ενημερωτικό φυλλάδιο, σ. 4.

18. Ardel, Ayten (2006). «XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı». Στο Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, επιμ. Ali Çaksu. Κωνσταντινούπολη: IRCICA, σ. 315–320, ειδικά σ. 317.

https://isamveri.org/pdfdrg/D163460/2006/2006_ARDELA.pdf

19. Aktaş Batar, Seyran (2026). «1540–1545 Yılı Tahrir Kayıtlarına Göre Gayrimüslimlerin İstanbul'a İskânı». Στο Osmanlı İstanbulu XI, επιμ. Feridun M. Emecen και Ali Akyıldız. Κωνσταντινούπολη: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, σ. 847 κ.ε., ειδικά σ. 866.

https://www.researchgate.net/publication/404946353_1540-1545_Yili_Tahrir_Kayitlarina_Gore_Gayrimuslimlerin_Istanbul'a_Iskani

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η οθωμανική διοίκηση και η στρατιωτική παρουσία στην Άρτα (1449–1599)

20. Σφραντζής, Γεώργιος (1990). Georgii Sphrantzae Chronicon, επιμ. Riccardo Maisano. Ρώμη: Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. 41, κεφ. 41, §1, σ. 166.

21. Promontorio-de Campis, Iacopo de (1957). Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475, επιμ. Franz Babinger. Μόναχο: Bayerische Akademie der Wissenschaften, σ. 53–54.

22. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVN.d 788 (1491). Έγγραφο της 26ης Σεπτεμβρίου 1491 για τον Alâuddin (Çataloğlu Ali Çelebi), καδή της Άρτας, και την επιθεώρηση των φρουρίων Kili και Akkirman.

23. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D.699 (1521). Καταχώριση του Kasım el-Üskübî ως καδή της Άρτας. Πηγή: Alan – Atçıl (2018).

24. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2008). 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrir Defterleri (926–937/1520–1530), τόμ. III. Άγκυρα: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 93.

https://www.devletarsivleri.gov.tr/cdn?fileId=119

25. 2 Numaralı Mühimme Defteri (1556). Διαταγή 445, 23 Cemâziyelevvel 963, σ. 152 της μεταγραφής. Παραχώρηση τιμαρίου στον Hasan, πρώην φρούραρχο της Άρτας.

26. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1995). 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565): Özet–Transkripsiyon ve İndeks, τόμ. I–II. Άγκυρα: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 28, διαταγή 1007.

27. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1994). 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1566): Özet ve İndeks. Άγκυρα: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, διαταγή 759, σ. 130.

https://www.academia.edu/35737537/5_nolu_muhimme_ozet_indeks_pdf

28. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1999). 7 Numaralı Mühimme Defteri (975–976/1567–1569): Özet–Transkripsiyon–İndeks, τόμ. II–III. Άγκυρα: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 37. Διαταγές 1541, 1542 και 1584.

Τόμος II:

https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/7_nolu_muhimme_2.pdf

Τόμος III:

https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/7_nolu_muhimme_3.pdf

29. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1996). 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572): Özet–Transkripsiyon ve İndeks, τόμ. I. Άγκυρα: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 33, διαταγή 208.

https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_1.pdf

30. 22 Numaralı Mühimme Defteri (1573). Διαταγή 62. Εντολή προς τους καδήδες της Άρτας, των Ιωαννίνων και του Αϊδονατίου για τη συγκέντρωση και αποστολή κωπηλατών στον οθωμανικό στόλο.

https://www.academia.edu/41418974/22_NUMARALI_M%C3%9CH%C4%B0MME_DEFTER%C4%B0N%C4%B0N_H_981_M_1573_TRANKRPSYON_VE_DE%C4%9EERLENDRMES_s_1_107

31. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter 633 (1574). Σ. 363–366, sıra 126. Βακουφική πράξη του Süleyman Ağa, Απρίλιος 1574, για ιδρύματα στο Κάστρο της Άρτας.

32. Alan, Ercan – Atçıl, Abdurrahman (2018). Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları: XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri. Άγκυρα: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), σ. 111, φ. 6b.

33. Beyazıt, Yasemin (2014). Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam. Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

34. Beyazıt, Yasemin (2023). «İcazetnâme ve Mansıb Peşinde: “Huzurda İmtihan Olmak”». XIX. Türk Tarih Kongresi, τόμ. III, μέρος I, σ. 89–122. Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu.

https://doi.org/10.37879/9789751756442.2023.6

35. Kiel, Machiel (2001). «Karlı-İli». Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 24, σ. 499–502.

https://islamansiklopedisi.org.tr/karli-ili

36. Mete, Ömer Faruk (2022). 1570–1573 Osmanlı-Venedik Mücadelesi Sırasında Mora Yarımadası. Μεταπτυχιακή διατριβή, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, σ. 80.

37. Beyazıt, Yasemin. «Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Merkez-Çevre İletişimine Dair Sorunlar (XVI. Yüzyıl)», σ. 163, υποσημ. 25. Αναφορά στον Hasan, καδή της Άρτας (1582), με παραπομπή στο Meşihat Arşivi, RKR 179/2, σ. 65.

https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782112

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η οικονομική ζωή της Άρτας κατά τους πρώτους 150 χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας (1449–1599)

38. Shields, Robin Alexander (2020). Trade and Diplomacy in the Fifteenth Century Balkans: Carlo II Tocco and the Despotate of Arta (1429–1448). Διδακτορική διατριβή, Royal Holloway, University of London.

https://pure.royalholloway.ac.uk/files/37321613/2020shieldsraphd.pdf

39. Pagratis, Gerassimos D. (2004). «Trade and Shipping in Corfu, 1496–1538». International Journal of Maritime History, τόμ. 16, τχ. 2, σ. 169–220.

https://doi.org/10.1177/084387140401600209

40. Καρρά, Αναστασία Γ. (2024). «Τα άγνωστα Οθωμανικά βακούφια της Άρτας». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 7 Σεπτεμβρίου 2024.

https://doxesdespotatou.com/ta-agnosta-othomanika-vakoyfia-tis-art/

41. Καρρά, Αναστασία Γ. (2026). «Η Άρτα στον 16ο αιώνα μέσα από τα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα: Η απογραφή του 1564». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, Μάιος 2026.

42. Καρρά, Αναστασία Γ. (2026). «Οι βυρσοδέψες έξω από το Κάστρο – Οι απαρχές των Ταμπακιάδων της Άρτας;». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 15 Αυγούστου 2026.

43. Aytaç, Reyhan (2014). 66 Numaralı (H. 997–998 / M. 1589–1590) Mühimme Defteri (İnceleme–Metin). Μεταπτυχιακή διατριβή, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Κωνσταντινούπολη, σ. 36 και 118, διαταγή 65.

https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/5A/847D7FA7-10B7-F84D-9974-04A51C2E0665.pdf

44. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 66 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 65 (1589). Οθωμανική διαταγή σχετικά με την αναφορά του İlyâs, φρουράρχου της Άρτας, για τις κατασκευές στην τάφρο και κοντά στις πύλες του Κάστρου. Μεταγραφή: Aytaç (2014), σ. 118.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η θρησκευτική ζωή και οι θρησκευτικοί θεσμοί της Άρτας (1449–1599)

45. Ιερά Μητρόπολη Άρτης. «Ιστορικό Μητροπόλεως» και «Επισκοπικός Κατάλογος Ι.Μ. Άρτης». Επίσημη ιστοσελίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Άρτης.

https://www.imartis.gr/μητρόπολη/ιστορικό-μητροπόλεως.html

https://www.imartis.gr/μητρόπολη/επισκοπικός-κατάλογος.html

46. Ιερά Μητρόπολη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου. «Ιστορία Μητροπόλεως Ναυπάκτου». Επίσημη ιστοσελίδα.

https://www.parembasis.gr/index.php/el/metropolis/history

47. Λάμπρος, Σπυρίδων Π. (1916). «Χρονικά σημειώματα εξ Ηπείρου». Νέος Ελληνομνήμων, τόμ. 13, σ. 134–136.

48. Ορλάνδος, Αναστάσιος Κ. (1919, έκδ. 1922). «Η Παρηγορήτισσα της Άρτης». Αρχαιολογικόν Δελτίον, τόμ. 5, σ. 1–82, ιδίως σ. 5–7.

49. Σάθας, Κωνσταντίνος Ν. (1870). Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ (1572–1594). Αθήνα: Τυπογραφείον Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, σ. 187.

50. Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος Α. (2007). Η ιστορία του Μοναστηριού της Κάτω Παναγιάς Άρτας. Άρτα.

51. Βάγιας, Κώστας Χαρ. (1967). «Όργια και μασκαράδες στην Άρτα». Σκουφάς, τόμ. Γ΄, τχ. 33 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος), σ. 388–390.

52. Καρρά, Αναστασία Γ. (2025). Οι Εβραίοι της Άρτας τον 16ο αιώνα. Ψηφιακή ιστορική μελέτη, Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 20 Δεκεμβρίου 2025.

53. Bornstein-Makovetsky, Leah (1990). «Life and Society in the Community of Arta in the Sixteenth Century» [αγγλική απόδοση του εβραϊκού τίτλου]. Pe'amim, τχ. 45, σ. 126–155.

54. Benjamin ben Mattathias (1538–1539). Sefer Binyamin Ze'ev. Βενετία. Συλλογή ραββινικών ερωταποκρίσεων.

55. Samuel ben Moses Kalai (1599). Mishpetei Shemu'el. Βενετία. Συλλογή ραββινικών ερωταποκρίσεων.

56. Ayverdi, Ekrem Hakkı (1982). Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, τόμ. IV: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Κωνσταντινούπολη: İstanbul Fetih Cemiyeti, εγγραφή αρ. 3062 (Dizdar Mescidi).

57. Καρρά, Αναστασία Γ. (2024). Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Άρτα. Ψηφιακή ιστορική μελέτη, Άρτα, Απρίλιος 2024.

58. Καρρά, Αναστασία Γ. (2026). Η Άρτα του 1893 μέσα από τον φακό του Alfred Philippson. Ψηφιακή ιστορική μελέτη, Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, Οκτώβριος 2026.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η εκπαίδευση και η πνευματική ζωή στην πολυθρησκευτική Άρτα (1449–1599)

Α. Ελληνικά χειρόγραφα και αντιγραφείς

59. Bibliothèque nationale de France. Supplément grec 1272 (1458). Βλ. Astruc, Charles – Concasty, Marie-Louise (1960), Catalogue des manuscrits grecs. Le Supplément grec, τόμ. III, σ. 507–509.

60. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Ελληνικός κώδικας 1905 (1464).

61. Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά. Ελληνικός κώδικας 877 (1466). Βλ. Beneševič, Vladimir (1911), Catalogus codicum manuscriptorum graecorum, τόμ. I, αρ. 143, σ. 127–128.

62. Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ελληνικός κώδικας 1085 (1483).

63. Αρχείο Ιεράς Μονής Βατοπεδίου. Έγγραφο Ιουλίου 1476, σχετικό με μετόχι της μονής στην περιοχή της Πρέβεζας.

64. Pavlikianov, Cyril (2010). «Unknown Dependency of the Athonite Monastery of Vatopedi in the Vicinity of Preveza (1476)». Πρέβεζα Β′: Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, τόμ. Α′, σ. 95–100.

https://www.academia.edu/38211537/

65. Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Κωνσταντινουπόλεως. Μονή Αγίας Τριάδος Χάλκης, ελληνικοί κώδικες 82 και 83. Βλ. Pinakes, IRHT/CNRS, πρόσωπο 1420.

66. Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Κωνσταντινουπόλεως. Μονή Παναγίας Καμαριωτίσσης, ελληνικός κώδικας 143. Βλ. Pinakes, IRHT/CNRS, πρόσωπο 1420.

67. Ιερά Μονή Βύλιζας. Κώδικας 7 (1464). Βλ. Πέτρου, Ηλίας (2017), διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ. 351.

Β. Χριστιανοί λόγιοι, βιβλία και βιβλιοθήκες

68. Γεργανός, Ζαχαρίας (1622). Χριστιανική Κατήχηση. Βιτεμβέργη.

69. Γεργανός, Ζαχαρίας (1626). Εξήγηση εις την Αποκάλυψιν του Ιωάννου.

70. Pissis, Nikolas (2021). «Zacharias Gerganos in Wittenberg: New Findings and Considerations». Στο Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church, επιμ. Kostas Sarris, Nikolas Pissis και Miltos Pechlivanos. Wiesbaden: Harrassowitz, σ. 47–77.

https://www.academia.edu/70396623/Zacharias_Gerganos_in_Wittenberg_New_Findings_and_Considerations

71. Müller, Karl Konrad (1884). «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek». Centralblatt für Bibliothekswesen, τόμ. 1, σ. 333–412, ιδίως σ. 392–393.

72. Speranzi, David (2010). «Michele Trivoli e Giano Lascari. Appunti su copisti e manoscritti greci tra Corfù e Firenze». Studi Slavistici, τόμ. 7, σ. 263–297.

https://oaj.fupress.net/index.php/ss/article/view/2234

73. Bodleian Library, Oxford. Ελληνικός κώδικας Laud gr. 77.

Γ. Συμπληρωματικές πηγές για την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή

74. Γλυκός, Γιούστος (1524). Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή. Βενετία. Βλ. Ζώρας, Γεώργιος Θ. (1970), ομώνυμη έκδοση, Αθήνα.

75. Καρρά, Αναστασία Γ. (2021). «Οι τοιχογραφίες του Ανελεήμονα Χάρου στα Τζουμέρκα». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου.

76. Γούναρης, Γεώργιος Γ. (1981). «Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά». Μακεδονικά, τόμ. 21, σ. 1–75.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η κοινωνία και η καθημερινή ζωή στην Άρτα (1449–1599)

Α. Οθωμανικές πηγές και κοινωνική ζωή

77. Bozkurt, Ömer Faruk (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI–XVII. Yüzyıllar). Μεταπτυχιακή εργασία, Hacettepe Üniversitesi, Άγκυρα.

https://openaccess.hacettepe.edu.tr/items/a759e24a-4080-4c90-8cef-d24ecf1c55fe

78. Boyar, Ebru – Fleet, Kate (2010). A Social History of Ottoman Istanbul. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 177–178.

79. Refik, Ahmet (1987). Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı. Επιμ. Abdullah Uysal. Άγκυρα, σ. 78.

Β. Οικογένεια, γάμος και εκκλησιαστικά δικαιώματα

80. Χρυσοχοΐδης, Κρίτων (1998). «Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και η περίπτωση του Γενναδίου Σερρών». Βυζαντινά Σύμμεικτα, τόμ. 12, σ. 271–317.

https://doi.org/10.12681/byzsym.856

81. Σταματιάδης, Επαμεινώνδας Ι. (1891). Εκκλησιαστικά σύλλεκτα. Σάμος: Ηγεμονικό Τυπογραφείο, σ. 37–43. Συνοδικός τόμος της 15ης Ιουνίου 1497, επί Πατριάρχη Νήφωνος Β΄.

https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/AcademyPublications/000095-20.500.11855_1101

82. Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ. (1992). Ο «Ιερός κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β΄ μισό του ΙΕ΄ αιώνα: Τα μόνα γνωστά σπαράγματα. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, αρ. 43, σ. 152–159.

https://hdl.handle.net/10442/16320

Η ταύτιση της συνοδικής πράξης και των σελίδων στις εγγραφές 81–82 επιβεβαιώνεται από τον Αποστολόπουλο, Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής (1999), σ. 150, αρ. 102:

https://helios.eie.gr/helios/bitstream/10442/16328/2/N01.069.0.pdf

83. Λαμπρίδης, Ιωάννης (1880). Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων, μέρη Α΄–Β΄.

84. Ντάλας, Σ. (2018). Εκκλησιαστικός Κώδικας Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου (1760–1858): Έκδοση, εισαγωγή και σχόλια. Αθήνα.

85. Καρρά, Αναστασία Γ. (2025). «Ο “Επί προικός φόρος” στην περιοχή της Άρτας». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 20 Αυγούστου 2025.

https://doxesdespotatou.com/o-foros-epi-proikos-stin-periochi-tis-a/

Γ. Αποκριάτικα έθιμα και λαϊκός πολιτισμός

86. Χορτάτσης, Γεώργιος. Ερωφίλη. Κρητική τραγωδία, τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα.

87. Βασταρούχας, Γεώργιος Σπ. (1975). «Αποκριές στην παλιά Άρτα». Σκουφάς, τόμ. Δ΄, τχ. 36, σ. 182–187.

88. Γιάκος, Δημήτρης (1975). «Ο κ. Δημ. Γιάκος για τον “Πανάρατο”». Σκουφάς, τόμ. Δ΄, τχ. 37, σ. 296–297 (738–739).

https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/31084

89. Σαρλής, Σωτήρης (1998). «Ο ήχος και η εικόνα στα αποκριάτικα δρώμενα της Άρτας». Πρόταση, τχ. 4.

90. Καρρά, Αναστασία Γ. (2024). «Ο Πανάρατος». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 15 Μαρτίου 2024.

91. Καρρά, Αναστασία Γ. (2025). «Τιτίνα Τζιμοπούλου». Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου, 25 Φεβρουαρίου 2025.

https://doxesdespotatou.com/titina-tzimopoyloy/

92. Ζώρας, Γεώργιος Θ. (1975). «Πανάρατος: νέα λαϊκή διασκευή της Ερωφίλης». Παρνασσός, τόμ. ΙΖ′, τχ. 3 (Ιούλιος–Σεπτέμβριος), σ. 435–456.

https://lsparnas.gr/wp-content/uploads/2022/05/parnassos-fil-period-kata-trhminian-ekdidomenon-tomos-iz-arith-3-ioulios-septemvrios1975.pdf

Η σελιδαρίθμηση 435–456 επιβεβαιώνεται από τον κατάλογο του περιοδικού.

Vol.IZ, No.3, 1975

Δ. Μεσαιωνικές μαρτυρίες και ιστορική συνέχεια

93. Schirò, Giuseppe (επιμ.) (1975). Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo. Ρώμη: Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Οι κάτοικοι απέναντι στην εξουσία (1449–1599)

94. Yılmaz, Gülay (2015). «The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603–4». Belleten, τόμ. 79, τχ. 286, σ. 901–930.

https://doi.org/10.37879/belleten.2015.901

Πλήρες κείμενο: https://www.belleten.gov.tr/tam-metin/248/eng

95. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD), αρ. 7600. Κατάστιχο παιδομαζώματος (1603–1604), χρησιμοποιούμενο στη μελέτη της Yılmaz (2015).

96. Crusius, Martin (1583–1588). Diarium, τόμ. Γ′. Universitätsbibliothek Tübingen, χειρόγραφο Mh 466-3.

https://opendigi.ub.uni-tuebingen.de/opendigi/Mh466-3

97. Yılmaz, Gülay (2011). The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul. Διδακτορική διατριβή, McGill University.

98. Καμπουρίδης, Κώστας (2026). «Περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν παίδων κατὰ τὸ τοῦ ἀμηρᾶ ἐπίταγμα. Η εφαρμογή του παιδομαζώματος (devşirme) στη Θεσσαλία το 1666». Αλιάκμονος Ρους, τχ. 10, σ. 69–102.

https://www.academia.edu/180798338/

99. Άμαντος, Κωνσταντίνος (1930). «Οι χριστιανοί και ο ορισμός του Σινάν Πασά». Ηπειρωτικά Χρονικά, τόμ. 5, σ. 207–210.

100. Βακαλόπουλος, Απόστολος (1954). «Προβλήματα της Ιστορίας του παιδομαζώματος». Ελληνικά, τόμ. 13, σ. 274–293.

101. Παπούλια, Βασιλική (2011). Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

102. Yıldız, Ayşe (2026). «Âşık Çelebi Avlonya Kadılığı Yaptı Mı?» [Υπηρέτησε ο Âşık Çelebi ως καδής στον Αυλώνα;]. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, τόμ. 10, τχ. 1, σ. 64–75.

https://doi.org/10.34083/akaded.1876533

Πλήρες κείμενο: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5661762

© 2026 Αναστασία Γ. Καρρά — Άρτα

Η παρούσα μελέτη αποτελεί προϊόν ανεξάρτητης ιστορικής έρευνας. Κάθε αναφορά ή παράθεση αποσπασμάτων από το έργο οφείλει να συνοδεύεται από σαφή μνεία της συγγραφέως και του τίτλου της μελέτης.